

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

ՆԻԻԹԵՐ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՀԱՅ ԱՐՈՒԵՍՏԻ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՊՐԱԿ Գ.

1. ՊՏՂԱՎԱՆՔԸ ԵՒ ԳՄՐԵԹԱՌՈՐՈՒՄԸ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՀԱՅ ՏԱՃԱՐՆԵՐԻ
2. ԴԵՐԵԶՄԱՆԱԿԱՆ ԿՈԹՈՂՆԵՐ ԵՒ ՆՐԱՆՑ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸ ՀԱՅ ԱՐՈՒԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ՆՈՒ ԵՈՐՔ

1944

Archbishop Garekin Hovsepián

MATERIALS FOR THE STUDY OF ARMENIAN ART AND CULTURE

FASCICLE III

1. The Monastery Church of Budghoons (Budghavank) and the Döming of Ancient Armenian Churches.
2. Sepulchral Steles and their Archæological Value for the History of Armenian Art.

NEW YORK

1944

ՈՒՂՆԵԼԻՔՆԵՐ

Ուշադրութիւնից վրիպել են մի քանի սխալներ, որ ընթերցողներն
ինքնին նկատել կարող են եւ հասկանալու դժուարութիւններ չունին:

Բայց ուղղելի են եր. 48 վերջին երեք տողերի դասաւորութիւնը, որ
պէտք է լինի նախ վերջին տողը, եւ ապա առաջին եւ երկրորդ տողերը:

Երկրորդ կարեւոր սխալը պատկեր 102-ն է, որ իսկականին փոխարին-
ուած է 103-ի կրկնութիւնը: Պատկեր 102-ը նոյն կոթողի մի այլ երեսն է,
որ վերեւի քառանկիւնու մէջ Յիսուսի անդրին է, մնացածը նոյն լինելով
102-ի հետ:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

ՆԻԻԹԵՐ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՀԱՅ ԱՐՈՒԵՍՏԻ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՊՐԱԿ Գ.

1. ՊՏՂԱՎԱՆՔԸ ԵՒ ԳՄԲԵԹԱՒՈՐՈՒՄԸ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՀԱՅ ՏԱՃԱՐՆԵՐԻ
2. ԳԵՐԵԶՄԱՆԱԿԱՆ ԿՈԹՈՂՆԵՐ ԵՒ ՆՐԱՆՑ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸ ՀԱՅ ԱՐՈՒԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

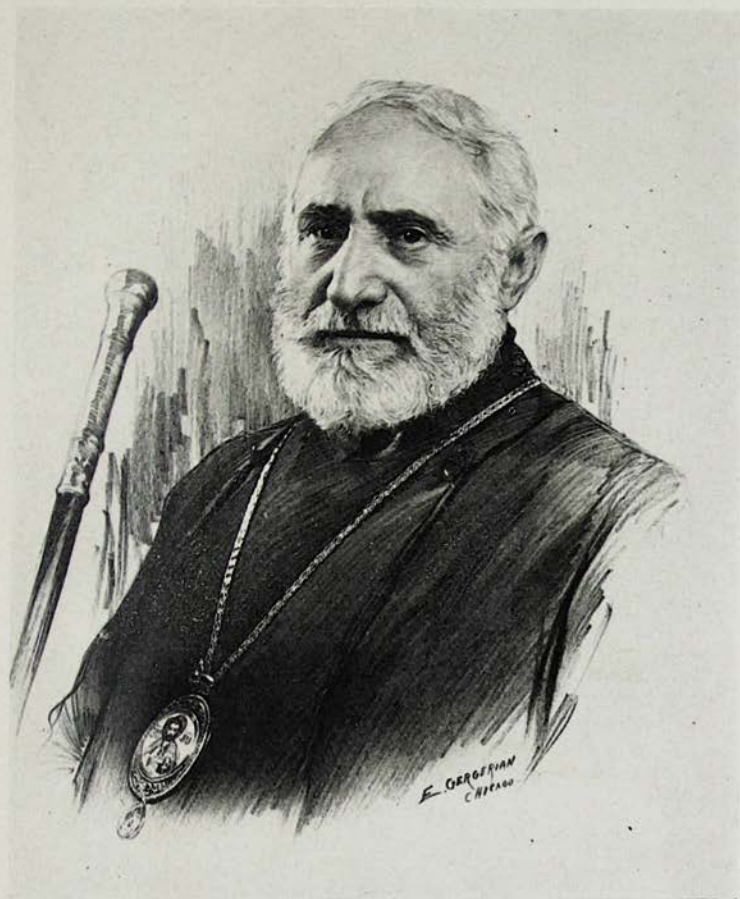
ՆԻԻ ԵՈՐԲ

1944

A 3160

Հայ Արուեստի Մեծ Աշխատատեղերի

ՍՏՐՑԻԳՈՎՍԿՈՒ ԵՒ Թ. ԹՈՐԱՄԱՆԵԱՆԻ

Յիշատակին

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հրատարակում ենք մեր նիւթեր եւ Ուսումնասիրութիւններ ընդհանուր վերնագրով աշխատանքների Գ. Պրակը: Նախընթացները արտատպութիւններ էին մեր նախապէս գրած յօդուածների այլ եւ այլ պարբերականների մէջ մաս առ մաս, որ ի մի հաւաքելով, հրատարակել ենք առանձին գրքերով: Այս Պրակը տպագրւում է նոյն չափում, առանց նախապէս երեւալու պարբերականների մէջ, եթէ չհաշուենք մի փոքրիկ հատումը՝ «Հայ եկեղեցիների Գմբեթատման ինդիքը» «Հայաստանի Կոչնակ»-ի մէջ: * Այսպիսի ծաւալով մի գիրք, յատկապէս պատկերների շտապեման պատճառով, անկարելի էր որ եւ է պարբերականի մէջ զետեղել, բայց եւ այնպէս լոյս է տեսնում այն մեր Պրակների չարքում նման չարժանութիւններով, այսինքն հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան մի տեսակ նախապատրաստութիւն, որոշ խնդիրների կամ երեւոյթների լուսարարութեան հետ կապւում: Կը յամուրձ մեզ ամբողջական դարձնել զորքը, Աստուծոյ կամքն է, մեր կենսային տեսողութեան եւ զիտական աշխատանքներով զրադուելու յարմարութիւններից կախում, բայց աշխատում ենք այդ ծրարքով: Մամուլի տակ է Գ. Պրակը, իսկ Ե.—ը պատրաստւում է:

Մենք կը ցանկայինք աւելի խորանալ այս աշխատութեան ուսումնասիրութեան մէջ, նիւթերի բերած նորութիւնն ի նկատի ունենալով, բայց պաշտօնի բերմամբ բազմատեսակ զրադումները արգելք կզան, հակառակ մեր ցանկութեան: Սակայն հաւատում ենք, որ ի դուր չէ նորա հրատարակութիւնը եւ այս վիճակում. այս նիւթերը պէտք է խօսեն ժամանակին իրենք իրենց համար, դրաւելով մասնադէպների ուղադրութիւնը եւ աւելի լայն չափով ուսումնասիրութեան եւ համեմատութեան ենթարկուին. ցաւում ենք միայն, որ Աղցի, Օձունի զերեզմանական կոթողի եւ Պողոսյանքի քանդակների լուսանկարները ձեռքի տակ չունինք այժմ, որոնք աւելի պիտի բարձրացնէին արժէքը նաեւ ընդհանուր քրիստոնէական արուեստի պատմութեան համար: Բայց եթէ այս աշխա-

տութիւնը առիթ լինի նման նիւթերի հաւաքման եւ արուեստի պատմարաններին հետաքրքրէ ամենադոյն չափով, Ստրէկովսկու եւ Թորամանյանի մեծ աշխատանքների կողքին իրեն ամենահամեստ մի լումայ, մենք լիովին վարձատրուած կը համարենք մեզ: Այստեղ չօգտւում է միայն նախնական հայ արուեստի մի հոսանքը. աղերսը իւր հարաւարեւմտեան զրացիներէ հետ:

Ստրէկովսկիի[†] մեծ գործի լոյս տեսնելուց յետոյ՝ Թորամանյանի աշխատութիւնների ժողովածուի հրատարակութիւնը, ** բարձրագոյն ազգայնում են հայ ժողովրդի կատարած գերի մասին Առաջաւոր Ասիայի քաղաքակրթ ազգերի չարքում: Ինչքան եւ մեծ, գնահատելի գործ է կատարուած յիշեալ զիտականների, Մատի, Օրբէլիի, Բախմանի, † Բալայրուշայիտի, †† եւ այլոց ձեռքով, բայց զեւ կատարելիք շատ գործ կայ, անյայտ ի յայտ բերելու, որպէս զի այլ եւ այլ կողմերից եկած մեծ կամ փոքր ճառագայթներով լուսարուրի մեր անցեալ ստեղծագործութեան պատկերը եւ արժանաւոր տեղը ընէ ազգերի եւ նրանց քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ: Հայ ճարտարապետութեան զարդագրութեան ժողովածուն ժամանակագրական կարգով եւ տեղերի ցուցմամբ, օրինակ, ո՛րքան առատ նիւթ կը տար Առաջաւոր Ասիայի ազգերի եւ հայ արուեստի յարաբերութեան եւ լուսարարութեան համար: Մենք գիտենք, որ նկարիչ Ֆէթիպաճեանը այդպիսի մի մեծ ժողովածու ունի, անձամբ հաւաքած իւր ձեռքով հայ վանքերի վրայից եւ մարաթազրած, որ երկար տարիներէ ի վեր մնում է առանց տպագրութեան:

Այս գործը որքան եւ մեծածաւալ չէ, զգալի նիւթական զոհողութիւն, աշխատանք եւ ժամանակ է պահանջել մեզանից, բայց

*Die Baukunst der Armenier.

**Թորոս Թորամանյան. Նիւթեր Հայկական ճարտարապետութեան Պատմութեան. Երևան. 1942:

†Bachman W. Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan. Leipzig. 1913.

††Etudes sur l'Art médiéval en Georgie et en Arménie. Paris. 1929.

այտեղ իրենց բաժինն ունին եւ ուրիշները . նախ պիտի օրհնենք Հանգուցեալ Թորամանեանի յիշատակը , որ իւր նեղատիւները տրամադրեց եւ նոյն իսկ թոյլատու եղաւ մեզ նրանցից մի մի օրինակ արտատպութիւն կատարելու , յայտնելով , որ ինքը մասնագէտ չէ պատկերազրութեան մէջ , ուստի եւ անկարող օգտագործելու անձամբ : Նախապէս շատերը դրանցից լուսանկարել էինք անձամբ , բայց ոչ այնչափ յաջող , ինչպէս Թորամանեանինը : Գրքի վերջում պատկերներն ցանկի մէջ յիշուած են նրանից ստացած լուսանկարները : Ապա պարտք ունինք շնորհակալութեամբ յիշելու եւ Պ . Պ . Հայկ Գալուզճեանի , Երուանդ Մալեանի , Ճիմ Չանգալեանի , Արամայիւ Բաղրատունու , Ներսէս Պետրոսեանի , ինչպէս նաեւ Մաճէսթիկ , Աթլանթիկ եւ Գրաֆիկ լուսափորագրչական տնրին , որոնք

Տ . Եղիշէ Վարդապետ Սիմոնեանի միջնորդութեամբ , ձրիարար պատրաստեցին քրքիւր , առանց աղպիսի օգնութեան դժուար կը լինէր մեզ հոգալ տպագրութեան : Եւրոյ ծախսերը : Ծնորհակալ ենք եւ Պ . Արմէն Յովասարեանին , որ մեզ օգնել է տպագրութեան եւ մասամբ սրբագրութեան տեխնիքական աշխատութիւնները մէջ :

Տարարադարար Պտղնիի մասին վերջէրս մի ոռւս գիտնականի կողմից կատարուած Ուսումնասիրութիւնը տեսնել չկարողացանք , ինչպէս եւ Թ . Թորամանեանի վերեւ յիշած աշխատութիւնն օգտագործել , որ միայն վերջին օրերը նուէր ստացանք Պ . Ա . Անդրէասեանից , երբ ամբողջ գործը շատուած էր եւ մամուլի տակ :

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Այսինքն ժամանակի մենք պատմություն հասկանալ չենք կարող. այդ ճշմարտություն է, ինչպէս պատմութեան միւս երեսը թեւորի, նոյնպէս և արուեստի կոթողների նկատմամբ: Թուականով հին եկեղեցիներ քիչ ունինք համեմատաբար, այն էլ ոչ վաղ, քան եօթներորդ դարը: Դրանց վերայ պէտք է աւելցնել և այնպիսիները, որոնք թուականներ կամ արձանագրական աղբյուրներ չունին, բայց պատմական-գրական տեղեկութիւններով դիտենք նրանց ժամանակը: Դոցանից հնագոյնը Աւանն է, Զ. դարի վերջերից,* Մոյսէս Եղուարդեցու հակաթոռ՝ Յովհան կաթողիկոսի կողմից շինուած. Հոփսիմէն՝ ժամանակակից աղբյուրների և արձանագրութիւնների հիման վերայ, 618 թուից. նոյն դարի երեսնական թուականներին շինուած ևս Գալիանէն, Բաղարարն, Մատարան, Ալյամմար, Մրենը, Բաղրեւանդի Ս. Յովհաններ կամ Բաղդասար, Թալինի փոքր եկեղեցին. վեց հարիւր քառասնական թուերին Զուարթնոցը, վեց հարիւր վաթսուական թուերին Արուսի Ս. Գրիգորը և Եղուարդի Ս. Թէոդորոսը:

Այս տուեալներն, ի հարկէ, չատ կարելորդ նշանակութիւն ունին մեզ համար. կարելի է տակ է. դարի հայ ճարտարապետութեան,

դարդարանդակի, նաև պատկերաքանդակի մասին այս կոթողները իրենց բազմազանութեամբ, ձևի և յարդարանքի կողմից, տալիս են որոշ և պայծառ դադափար: Մանօթանալով այս շէնքերին, կարող ենք որոշել նաև այնպիսի շէնքերի մօտաւոր ժամանակը, որոնք թուական չունին, աւելի ճիշդ, մենք կարող ենք նրանց postguem-ը կամ antiquem-ը, ամենաուշ կամ ամենավաղ ժամանակները որոշել. որովհետև այդ շէնքերը ներկայացնում են մի ծաղկեալ վիճակ, կարող եմ ասել ոսկէդար, չառ կարճ ժամանակի համար, այն է է. դարի առաջին կէտը: Բայց այսքանը բաւական չէ հայ ճարտարապետութեան պատմութիւնը հասկանալու համար. մեզ համար մութ է նրանց ծագման, դարդացման ընթացքը մինչև է. դարը: Այդ շէնքերը իրենց ամբողջութեամբ սունկի նման չեն բուսել երկնքից իջած դարնան մի յորդ անձրևով, նորա իրենց հոյակապ զեղարուեստական կատարելութիւններով դարդացման երկար պատմութիւն պիտի ունեցած լինին մինչև իրենց շինութեան բուն ժամանակը: Մենք գիտենք հայ ճարտարապետութեան ծաղկեալ վիճակը միայն, բայց ոչ նրա սկզբնաւորութեան և տեղույթեան ժամանակը մինչև է. դար: Լուամ ենք գիտամար բաղլիլիկ եկեղեցիների մասին, որովհետև նրանցից ոչ մէկը թուական չունի:

Բայց կա՞ն աւելի հնագոյն եկեղեցիներ իրական մնացորդներով: Եկեղեցական տաճարութեամբ այդպիսի մի կոթող էմփիանդի վանքն է, որի ծաղումը հասնում է մինչև Գ. դարի սկիզբը, երբ քրիստոնէութիւնը պետական կրօն հրատարակուեցաւ. Հայաստանում: Բայց ամեն մի համբալ տակ կարող է, որ ներկայ շէնքը այնքան փոփոխութեան է ենթարկուած, որ նորանով դադափար չի կարելի կազմել սկզբնական վիճակի կամ ձևակերպութեան մասին, այլ

* Այս աշխատութիւնը գրուած է շատ տարիներ առաջ. այժմ, երբ աչքի եմք անցնում վերջնականապէս, մամուլին յամօժելու համար, «Լրաբեր» քերթի մէջ տեսա՞մք, Յուլիս 26, 1941, Խորհ. Հայաստանից անուած լուրը, տաճարի երկնաշէն Յոհան հակաքոռ կարողիկոսի յունարէն արձանագրութեան մի մասի գիւտի վերաբերեալ նշումը, հաւանութեամբ ակնարկի շուրջը կատարուած պղծման ժամանակ:

պէտք է մասնագէտի մանրակրկիտ եւ խորա-
թախանց ուսումնասիրութիւն, ինչպէս այդ-
փորձել է Թորամանեանը, մօտաւոր եւ են-
թադրական ձեւը վերականգնելու համար:
Ուստի եւ ամենայն մի նորութիւն, ճշգրտած,
ի հարկէ, պատմական տուեալներով, որ մեր
ծանօթութիւնը հայ ճարտարապետութեան
աւելի հնազոյն դարերն է տանում, շատ զը-

տեղեկութիւնը մեզ տալիս է Շահաթուն-
եանը. «յայտ դիւղ Պտղընի գտանի աւերակ
մեծի եկեղեցոյ ի կոփածոյ քարանց»:^o Ապա
Ժէ. դարի առաջին կիսի համար Զաքարիա
սարկաւազը պատմում է, որ Պարսիկներն ու
Շամանցիք ընդհարուել են մի աւերակ զիւղի
հօտ գոր կոչի Պտղունա»:^{**} վերջապէս ամե-
նահին տեղեկութիւնն ունինք Ղեւոնդի կող-

Պատկ. 1

նահատելի պիտի համարուի հայ արուեստի
նախնական պատմութեան հասկացողութեան
համար: Մեղ թւում է, թէ այդպիսի մի ա-
ւերակ ունինք Պողոսեանքում, ներկայումս
Պտղընի կոչուած, որ գտնուում է Քանաքեռի
եւ էլլառ կայարանի մէջ, խճուղուց դէպի հիւ-
սիս, ճորի մէջ:

Բ.

Այս եկեղեցու մասին առհասարակ մեր
նոր բանասիրութեան մէջ ոչինչ չկայ. միակ

մից, ի՛ երբ յիշում է Աբարեանի մէկ ընդհարու-
մը Հայոց հետ, «՝ դիւղն Պտղուն:ս եւ ի Թա-

*Ստորագրութիւն եմ. 1842, եր. 162:
Առաջին ամգամ լսել եմ այդ աւերակի մա-
սին մկարիչ Ֆէք-վանեանից:

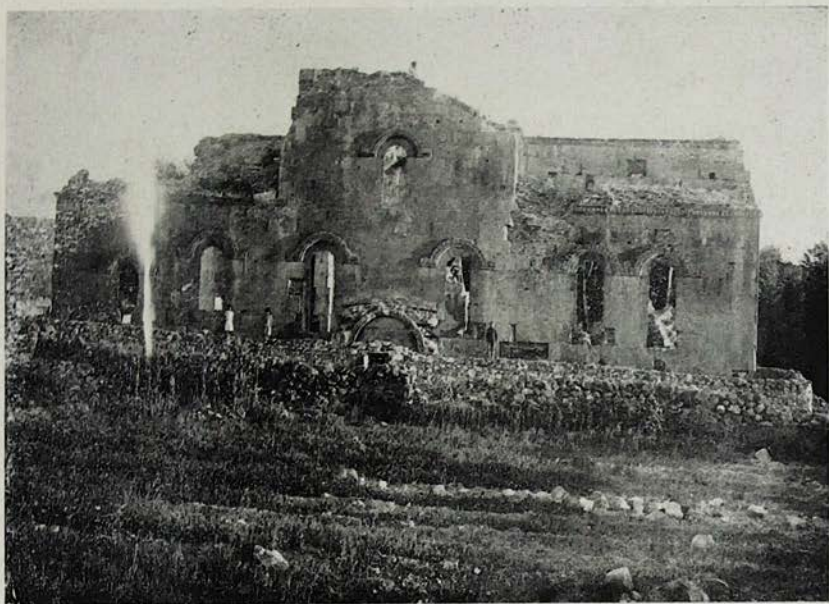
**Պատմագրութիւն. 1870. Բ. եր. 17:
Ի՛լեռնդ Պատմագիր. Կրատ. Եգեանի Ս.
Պետրարդ. 1887. եր. 144:

լին և Ի Կոլոր, 733—ական թուականներին :

Տարարազդարար ձևերի տակ շունինք յատակադինք, որ պատրաստել էր հարա-
բաղեաւ եղիպարեանցք մեր ներկայու-
թեամբ, բնթերցողներին մնում է մօտաւոր
զազաղիար կազմել լուսանկարով (Պատկ. 1) :
Հաստակադինքն ինքն բոտ ինքեան նորա հնու-
թեան մասին չառ բան տալ չի կարող. երկա-

կոշում, գիւղում նման մի եկեղեցի, Գըն-
թունեաց մի շէնք, որի մասին խօսք կը լինի
յետոյ :

Ընթերցողը առաջարկում լուսանկարից
տեսնել կարող է, որ կործանում է ոչ միայն
զմբեթք, այլև արեւմտեան և արեւելեան
պատերը. կանգուն է միայն հիւսիսայինը,
(Պատկ. 2), արեւելեան և արեւմտեան պա-

Պատկ. 2

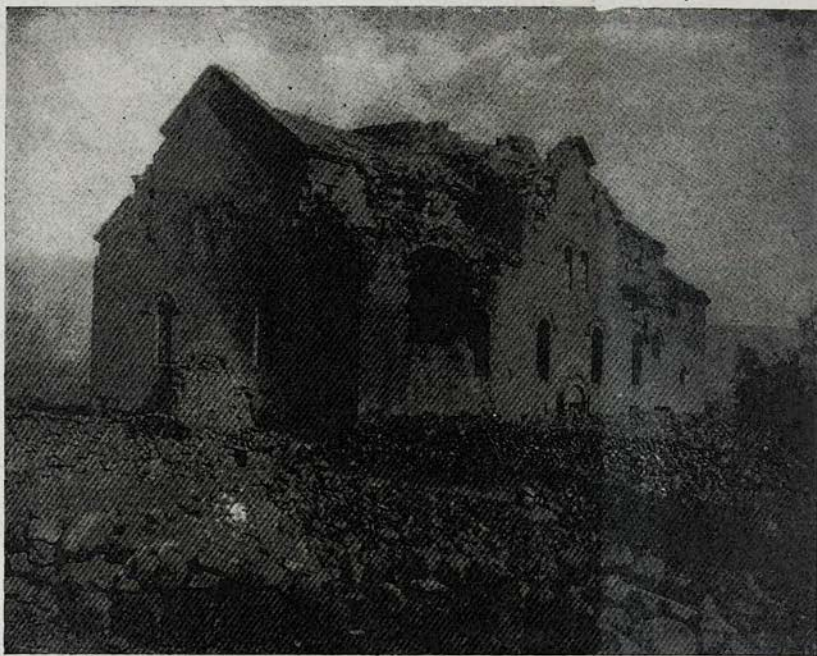
րածից շէնք է այն, որմնայեցնելի վերայ
հաստատում զմբեթով : Այս ձևի հնազոյն
յայտնի եկեղեցին Արուծի Ս. Գրիգորն է՝
Մամիկոնեան Գրիգոր իշխանաց իշխանի կող-
մից կառուցուած 668 թ. և ապա երազդա-
ւորաբ. զարի վերջերում Սմբատ Ա.—ի կող-
մից : Ունինք և Արազածի արեւելեան կողմը
Արարանի մասայիշէն, այժմ Մուլաղաբմ

տերի անկիւններով, և հարաւային պատը
կիսով չափ, այն էլ զբոյց ուսումնասիրելի
միայն վերին կէս մասով. ներքեւի մասը
հարաւային կողմից ծածկուած է նոր եկե-
ղեցու շէնքով : Բայց այսչափն էլ բաւական
է եկեղեցու ձևի և յատակադին մասին լի-
ովին զազաղար կազմելու, մանաւանդ թեթեւ
պեղումներով պարզուեցաւ ափսոյի և յա-

բակից սենեակները ձեռն ու հիմնապատերը։ Ախրից բոլորակ է ներսից․ բոլորակ են նաև կողքի սենեակները արեւելեան կողմից, որ դրսից տնկիւնաւոր են եւ միայն ավախի մօտ բոլորականում են եւ խորշ կազմում։ Պտղավանքը ախրի արտաքին մասով զանազանում է իւր նմաններից, օրինակ Արուսից (Պատկ․ 3), որին նման է նաև Հոխի-

մար։ Միջանկեալ յայտնենք, որ այդպիսի կրկնաշարի սենեակներ կան Հոխիսիմէի տիպի աւելի հին տաճարի հարաւային կողմից՝ Աղիեաման գիւղում, Արաղածի արեւմտեան լանջերին, Կաթսարականների շէնք։ Հոխիսիմէն չունի երկրորդ յարկի սենեակները։

Արեւմտեան պատը ուղիղանկիւն էր․ մը-

Պատկ․ 3

սիմէն (Պատկ․ 4) այս կէտում։ Սենեակները կամարակապ էին եւ սրանց վերայ կար կրկին սենեակ երկարութեամբ արեւմուտքից արեւելք ձգուած, բայց ոչ շատ բարձր, տեղացիներից շատերը տեսել են այդ սենեակները չքանդուած վիճակում․ այս երեւոյթը արժանի է ուշադրութեան հայ ճարտարապետութեան ուսումնասիրութեան հա-

նացած է հիւսիսային կողմի մի մասը, նաև լուսամուտը կիսով չափ․ նման (Պատկ․ 1) մի լուսամուտ էլ ձախից հարաւային կողմից պիտի լինէր, եւ ապա բարձր պատի ճակատին երրորդը, ինչպէս հիւսիսային պատից մակարերել կարող ենք։ Ներքեւում արեւմուտեան դուռն էր։ Այս մասում էլ համեմատելի Արուսի արեւմտեան պատի հետ (Պատկ․

5), միայն վերջինս ճակատին իրար կից զոյգ լուսամուտներ ունի:

Համեմատաբար ամենից լուս. է պահուստը հիստալին պատը (Պատկ. 2), որ և լիովին զազափար է տալիս եկեղեցու կազմութեան մասին զրոյից և ներսից: Պահուստը է հիստալին զուռը իւր վիթխարի ճակատաբարով և զուռն ընկած կամարով. զրան երկու կողքերից մի մի լուսամուտ, ապա զէպի արեւմուտք ձգուած թևի վերայ

մուտ, մինչդեռ նոյն աեղում Արուճը, բնահանարար, երկուսն ունի:

Ճիշդ նոյն կազմութիւնն ունէր արտաքուստ և հարաւային պատը. ներսից նկատելի է հիստալին զրան զէմ ու զէմ և հարաւային զուռը. իսկ զրոյից զէպի արեւելք ձգուած թևի վերայ երկու լուսամուտ, երրորդը՝ աւելի ցած ընկած լուսամուտը՝ պիտի լինէր, որ քանդուած է ամբողջ պատի հետ: Այստեղ ևս, պատի ճակատին, կայ մի

Պատկ. 4

զոյգ լուսամուտներ, պատկներն իրար միացած. արեւելեան թևի վերայ սրանց ուղղութեամբ միայն մի լուսամուտ է, իսկ երկրորդն էլ բիշ ցած, որ սենեակի համար էր: Այս անհամաչափութիւնը ճշգրտեամբ կրկնուած է և Արուճի վերայ, մի տարբերութեամբ, որ այնտեղ մի մի լուսամուտ աւելի է երկու կողմից, չէնքի աւելի մեծ լինելու պատճառով: Հիստալին պատի ճակատին, զրան զլիւին, զարձեալ մի լուսա-

լուսամուտ, իսկ զէպի արեւմուտք ձգուած թևի քանդուած լինելու պատճառով, նկատուած է միայն մի լուսամուտի կէս մասը:

Հիստալին պատի և տանիքի մնացորդները (Պատկ. 2), թէ զրոյից, թէ ներսից, զարձեալ մեկ լիովին զազափար են տալիս ամբողջի կազմութեան մասին. նա նման է եռանաւ բաղնիք չէնքի կտուրի, ճակատ կազմող պատի երկու կողմից զէպի արեւելք և արեւմուտք ձգուած է կողքի նեղ նաւի

(բաղրիկայի համեմատութեամբ) թէք կը-
տուրը, ապա բարձրանում է միջին կամարի
հիմք կազմող աւելի բարձր պատը, որ միա-
ցած էր հանդիպակաց հարաւային պատին
բարձր կամարով, ինչպէս եռանաւ բաղրիկի
չէնքի միջին, բարձր նաւի պատերն ու կա-
մարը: Այդ պատի վերայ, արեւմտեան թեւին
նկատւում են չորս փոքր քառանկիւնի բաց-

կորը, երեքոյքը, Օձունը, բացի Աշտարակի
Կարմրաւոր Աստուածածնից, որ դրսից խա-
շածեւ մատուռ է, ոչ ուշ, քան է. դարը:

Բայց Պողոսովանքը եռանաւ բաղրիկայ
չէ, նախ կոտուրը դրսից խաշածեւ էր, այդ
դիրքն ստացած զմբեթի պատճառով, որ բուն
բաղրիկաները չունին. ապա կողքի նաւերի
փոխարէն, դուրս ընկած որմայեցների կի-

Պատկ. 5

ուածքների առանց զարդի կամ պսակների,
ինչպէս սովորական լուսամուտներն ունին,
որ շատ կարեւոր նշանակութիւն ունին այս-
տեղ երեւան եկած արուեստի հոսանքները
հասկանալու համար:

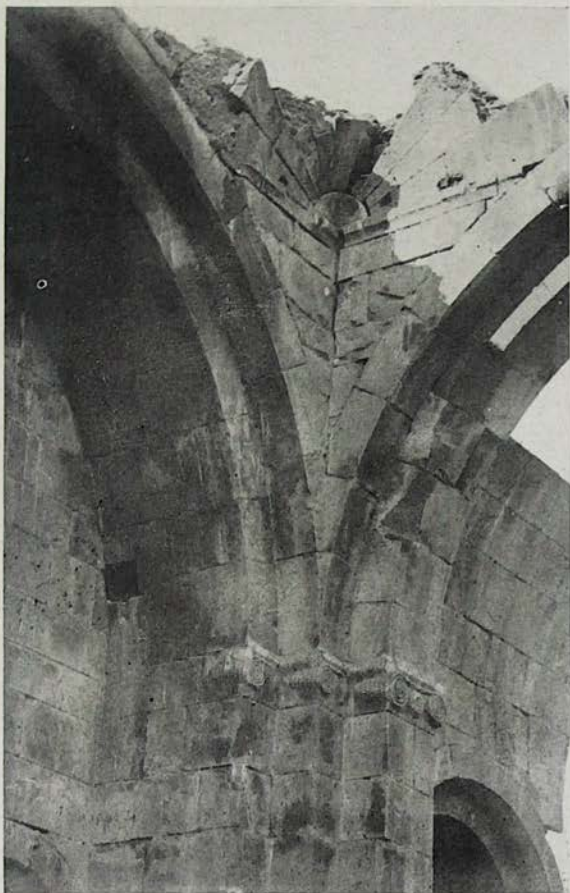
Կոտուրը ծածկուած էր կղմինդրով, որից
բաղմաթիւ կոտորներ դտանք, ինչպէս մեր
բաղրիկի բոլոր հին չէնքերը, Քասախը, Տի-

սախոյակների վերայ հաստատուած երեք ա-
ղեղներ (Պատկ. 1), որոնք ընդարձակում են
ներսի տարածութիւնը ըստ լայնութեան եւ
ըստ երկարութեան: Միջին աղեղները ան-
կիւններից կապուած էին իրար հետ կամա-
րազօտիներով, որոնց վերայ հանդչում էր
զմբեթը: Պահուած են միայն հիւսիսային
ու արեւելեան կամարազօտին, երկու աղեղ-

ներով և աղեղնամէջերով և դժբեթի հիմքի փոքրիկ մնացորդով (Պատկ. 6) :

Ոչ մի կասկած չկայ, որ Պողոսանքը երկարամիջ մի շէնք էր, դժբեթաւոր, առանց անջատ մօյմերի, չափ երեւոյթներով կապ-

կէր 6) , հէլլենիստական ազդեցութեան ազդեցութեան մէկը Միջագետքի վերայով. մեր հարաւորակցութեան մէջ վերջին երեւոյթները Զուարթնոցում և Բանայում : Այդ ազդեցութիւնը ապա աչքի է ընկնում եկեղեցու պատկերաքանդակներով և դարդաքան-

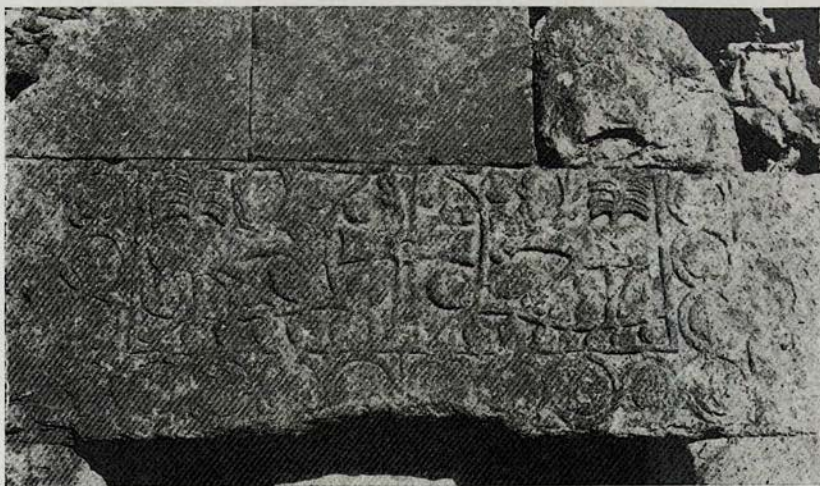

Պատկ. 6

ում Միջագետքի բաղիլիք շէնքերի հետ : Հէնց առաջին հերթին ընթերցողի ուշադրութիւնից չպիտի վրիպէ աղեղների հիմք կապմով կիսախոյակները իրենց դարձումներով, որ յոնիական խոյակների հետքերն են (Պատ-

կաններով : վերջիններ հարաւային պատի արտաքին տեսանլի մասը. մնացածը ծածկումն էր եկեղեցու հիստորային պատով. վերեւի նկարագրութիւնից երեւեցաւ, որ դռնից դէպի արեւելք եղած թեւի վերայ մնա-

ցել են երկու լուսամուտ - առաջինը, որ դրան աւելի մօտ էր, պսակ ունի պատկերաքանդակներով դարդարուած, վերին աստիճանի հետաքրքրական. պսակի կեղրոնում, ուղիղ լուսամուտի ճակատին երկու թեւաւոր եւ սաւառնող հրելատակներ բռնել են Յիսուսի, սկաւառակի վերայ քանդակուած մեղալիտներ, աւետարանը ձախ թեւով կրծքին սեղմած, ապա երկու կողմից երեք նման մեղալիտներ շարուած դէպի պսակի ցած իջնող թեւերը, որ առաքեալներին դասն է, բոլորն էլ լուսապսակով, ինչպէս եւ Քրիստոսն ու սաւառնող հրելատակները:

Պատկ. 7

Քրիստոսն եւ առաքեալներին ներքնադիւստի վերայից ձգուած է վերնադիւստ, ուշադրութեան արժանի ծալքաւորումներով, ոչ յունա-հռոմէական, այլ արեւելեան ձեւով: Քրիստոս եւ առաքեալները մօրուք ունին, եւ դիլի մաղբը ճակատի վերայ հասարակալս կտրուած եւ վերից վար սանտրուած, կարծես հատ հատ: Պատկերներն էլ մակերևութից շատ քիչ դուրս ընկած, այսինքն հարթաքանդակ: Յիսուսի դէմքի վերին մասը եղծուած է մասամբ, բայց երեւում են մօրուքը եւ ուսերի վերայ թափուած մաղբը:

Պսակի հորիզոնական թեւերի վերայ,

նայողի ձախ կողմից, քանդակուած է մի ձիաւոր, վաղող ձիու վերայ, աղեղը քաշել է առիւծի կամ վաղրի վերայ, պարզ չէ: Զիւաւորը հագել է մինչեւ ծնկները հասնող դօտեւորած բաճկոն, կիսադէմ, գլխարկի ձեւն անորոշ, յետէի կողմից շարդուած լինելու պատճառով. շարդուած են մասամբ եւ քիթն ու բերանը: Մասամբ տեղի փոքրութեան եւ մասամբ գուցէ եւ որսը վերաւորուած ցոյց տալու նպատակով, առիւծը հանուած է անընական: Ընդհակառակը վատ չէ վաղող ձին զեղարուեստական բնականութեամբ, պոչի հանդոյցը սասանեան

արուեստի մէջ ընդունուած ձեւով. երեւում է ձիու թաճըր, սաճըր եւ սրչակալը դարդարանքներով: Այս պատկերաքանդակի գլխին դրուած է ՄԱՆՈՒԵՂ ԱՄԱՏՈՒՆԵԱՏ ՏԷՐ, երէք բառից բաղկացած մի թանկարժէք արձանադրութիւն, որ ոչ միայն տաճարի հիմնադիրն է մատնանշում, այլ եւ հայ հնադրութեան ամենահին մնացորդներից մէկն է, Չ. դարի առաջին կիսից, ինչպէս կը տեսնեմք, երբ չէնք ծագման ժամանակը կը պարզենք:*

*Ամբողջ միջին, ուղղամիկն երկաթագրով. ուշադրութեամբ արժանի է, որ ց բռնորդի ձեւով է. տ-ը փոքր իմէ փչացած է:

Պատկերի միտ թևերն, նայողի աջ կողմից, վերջին մեղալիսն պատկեր տակ, նկատում է մի սիրամարդ, պուշր վեր բարձրացրած, բայց առանց փակյալ, իսկ բուն թևեր վերայ ձախ ոտով նսնկ է չոթել մօրուքով և պլիսի դանդուր մազերով մի մարդ, նիզակն ուղղած յարձակուող ասիւծի վերայ:

Այս լուսամտուից զէպի ձախ արևմտաբ, տեսնում ենք մի արձաւենի, տակը տարած կանգնած, դռնէր փորք ինչ կտրած, պուշր կախ երկու տաների մէջ: Սրանից զէպի արևմտաբ քանդակի մի մնացորդ սր-

կը, ողկույղի և տերեւի փոխվիտի շարքով, զնդաձևերից կազմուած զարդը բոլորակներէ մէջ, բոլորք յատուկ են մեր հնագոյն բաղրիկաներին, ինչպէս Քասախն (Պատկեր 7, 8) է կամ Ալեքսանի բաղրիկաները (Պատկեր 20) իրենց դռներէ հակառակքերէ քանդակներով, Ե-2. զարքի զործեր: Քասախի ամբողջ շէնքի պայտաձև և կամարները, անաղարտ մնացած է հարաւային նաւը, հարաւային և մանաւանդ արևմտական դրան հակառակքերէ քանդակը, խաչի պորտին և թևերին զնդակները, խա-

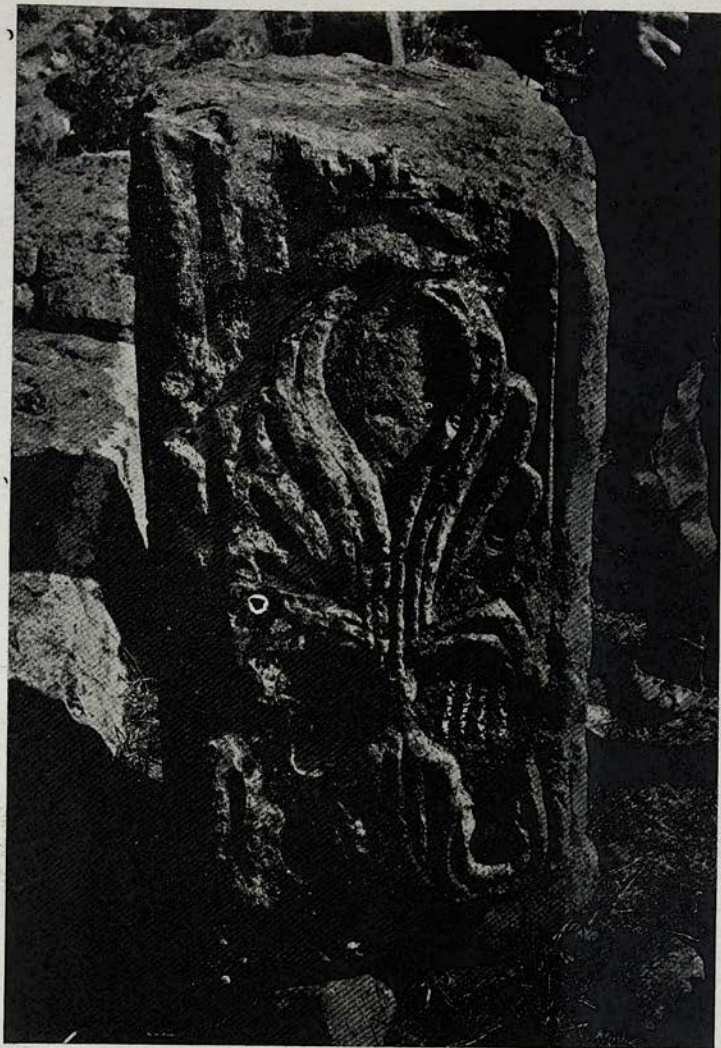
Պատկ. 8

թառունկ, տերեւով և տելի բարձր, հարաւային պատի հակառակ լուսամտի մնացնորդն է, խաղողի և տերեւի փոխվիտի շարքով, որից զէպի արևելքը հետևեալ արձանագրութիւնը կայ. «Եւ Յովա ևս ծառայայ ևս սուրբ խաչին», զարձեալ միջին երկաթագրով, բայց ոչ նախնիքացի մամանակից: Պատկերաքանդակներով զարդարուն լուսամտուից զէպի արևելք կայ զարձեալ մի լուսամտու, պատկեր երկդաւոր կիսագնդակներից բաղկացած: Արձաւենին, որ թառուն-

չի երկու կողմից եղջերուները և մանաւանդ արձաւենի ծառերը, յայտարարն են նորա միջագետական արևելքի և ոչ ուշ քան Ե-2. զարք: Քասախի և նման խաչակների զոյսութիւնը, որպէս միջագետական հասանքի աղբնցութիւն, հաստատում է Սարգիսովսկին, համարելով Դ-Ե-2. զարքերի զործ: *

*Die Koptische Kunst. Խր. 65, պատկ. 85: 7334:

Հիւսիսային պատը շատ աւելի առատ
 քեր. դրան կողերի եւ կամարի դուրս
 ճանի մակերոյթը ծածկուած են իրար
 շնորհիւ պահպանողով, որ սովոր-

Պատկ. 9

նոյնանում են է. դարի մեղ յայտնի եկեղեցիների լուսամուտներին, ինչպէս Արուսի եւ Հռիփսիմէի վերայ, բայց եւ բոլորովին տարբարկան չէ նոյն ձեւով է. դարի տաճարների քանդակագործութեան մէջ, այլ երեւում են միայն հնագոյն գերեզմանական կոթողների

վերայ, որից մի արինակ տալիս ենք անժի-
ջապէս (Պատկ. 9) դադարաւ կազմելու հա-
մար։ Ապա դէպի աջ դոյզ լուսամուտների
իրար միացած պատկների պաշտածու զար-
դարանդակների մէջ իրար հետևող թուշու-
նների շարքը յիշեցնում են ասորական Բա-
բելոնյան աւետարանի կամ մեր հին, Ժ. դա-
րի աւետարանների կամարները, իրենց վե-

րայի թուշուներով (Պատկ. 10), համեմատե-
լի նաև Ալլիքի Դ. դարի դամբարանի դրան
կենդանական քանդակների հետ, որոնց մա-
սին խօսք կը լինի յետոյ։ Մծբնում Մար
Յակոբ (Mar Jacob) եկեղեցին, շինուած 338
կամ 359 թուին, ունի ձևի կողմից դոյզ լու-
սամուտներ իրար կցուած, ինչպէս Պաղա-
վանքում, բայց պատկների քանդակները
տարբեր։* Անտիօր է նաև լուսամուտնե-

Պատկ. 10

րէց բարձր զարնէղի զարդաքանդակը առթ-
ների շարքից կազմուած։ Ապա արևմտեան
պատին հիւսիսային կողմի բարձր լուսամու-
տի պատկը շուշանածաղիկներից կազմուած,
որ ինչպէս կը տեսնենք, աստանեան-հեղե-

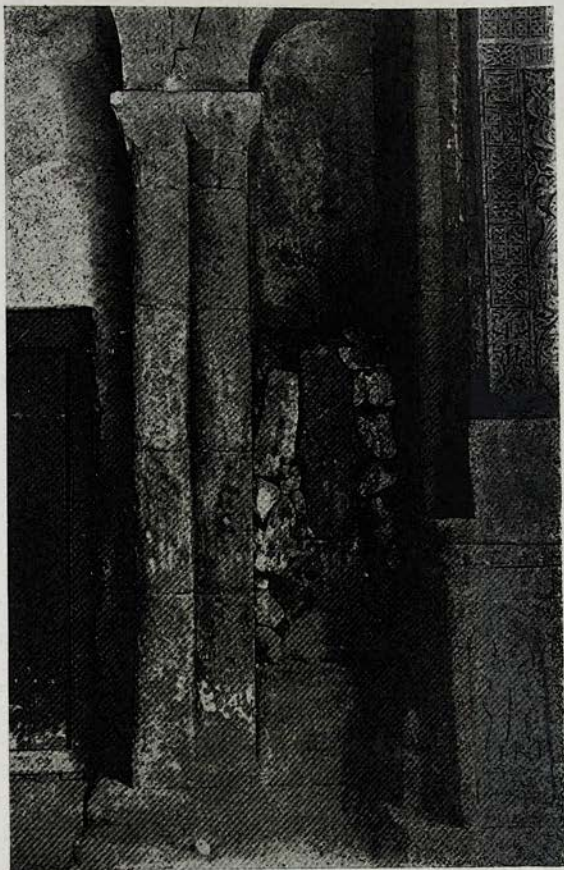
*Strzygowski. L'ancien Art Chrétien de
Syrie. պատկ. 87: Sarre und Herzfeld. Archaeo-
logische Reise in Euphrat und Tigris-Gebiet.
Band II. 342-343.

նիստական, միջազետական շրջանին է յատուկ: Շուշանածաղիկները այս քանդակը վերջիններից մէկը պիտի համարել հայ ճարտարապետական քանդակագործութեան մէջ: Է. զարի եկեղեցիների վերայ չենք նկատում

Գ.

Այժմ փորձենք պարզել Պողոսյանքի ծագման ժամանակը. հէնց առաջին հայեացքից կարելի է ասել, որ Է. զարի կէսերից ուշ է, եթէ համեմատելու լինինք նոյն դա-

Պատկ. 11

ալը մոտիւր, բացառութեամբ Զուարթնոցի, այն էլ բաւական ալլափոխուած, որ նոյնպէս միջազետական շատ տարբեր ունի:

րի թուականով մեղ յայտնի եկեղեցիների հետ: Արտաքին կառուցուածքը, լուսամուտների զարդաքանդակները, ամբողջ շէնքի շուրջը որպէս պատուանդան երեք աստիճանները, յատուկ միայն մեր հին եկեղեցիներին, համոզում են մեղ առանց այլեւայլութեան այս տպաւորութեան ճշմարտութեան

մէջ: Բայց հէնց մեր առաջ գրուած սրինակն էլ ցոյց է տալիս միեւնոյն ժամանակ, թէ ս'րբան զգուշ պիտի լինինք աշպիտի խրն-դիրենքում: պատճառն այն է, որ թուակա-նով յայտնի եկեղեցիների շրջանը աւելի չէ, քան կէս դար, բայց նման անթուական չէն-բերի թիւն աւելի մեծ է, որ կարող են աւելի չին լինել ևս ևն, քան թուականով եկեղեցի-ները:

Բարերադպարար Պողոսիանքի և մի շարք վանքերի համար մենք ունինք մատենագրա-կան մատերական և հիշող տեղեկութիւններ է: դարի սկզբից, որոնց վերայ հարկաւոր

տանի եպիսկոպոսներից ոմանք: Սրա հակա-ռակ ժամանակի կաթուղիկոսական տեղապահ Վրդանէս քերթող ևս Սմբատ Բագրատունին աշխատում են խմբել եպիսկոպոսութիւններն ու վանահայրութիւնները հայրապետական աթոռի շուրջը ևս միութիւն հաստատել: Այդ պիտի մի միութեան ձևնարկ Ապրուէլի Խոս-րովի փէ: տարուց, որ համապատասխան է 606 թ., հասել է մեր ձեռքը: Մի շարք ե-պիսկոպոսների և վանքերի հայրերի հետ ձևնարկին կամ միութեան թղթին ստորա-դրել է ևս «Խորայէլ Պողոսիանք»: Այս վա-ւերականը մեր ձեռքն է հասել Գիրք թղթո-

Պատկ. 12

ուշագրութիւնը չենք դարձրել մինչև այժմ: Գիրք թղթոցի մէջ պահուած ձևնարկներն են դրանք կամ եկեղեցական ժողովների ար-ձանագրութիւններ: Յայտնի է, թէ Ձ. դա-րի վերջերում ինչպիսի՞ երկրպագութիւն-ներ էին ծաղկել հայաց եկեղեցում, Մօրիկ կոյսեր վարած քաղաքականութեամբ, և ներսում ծաղկած երկպառակութիւնների ու դատանարանական վէճերի պատճառով: Հա-յրապետական աթոռից բաժանուել էին ոչ միայն Վրացիք, այլ ևս նման ձգտումներ էին ցոյց տալիս Արուսեաները, Սիւնիք և Բրիգան-դական կայսրութեան մաս կազմող Հայաս-

ցի և Ուխտանէսի պատմութեան մէջ, վեր-ջինս Ժ. դարի պատմիչ է: Պողոսիանքը դո-յութիւն ունէր, ուրեմն, արդէն է. դարի սկզբում ևս մէկն էր այն վանքերից, որոնց հայրերի ստորագրութիւնը նշանակութիւն ունէր Հայրապետական աթոռի միութեան պահպանութեան համար: Այսպիսով նորա ծաղկման ամենուշ ժամանակի հաստատուն սահմանն ունինք, որ 606 թուականն է:

Բայց այս վաւերականը շատ աւելի ու-շագրաւ է հայ ճարտարապետութեան պատ-մութեան համար, քան թուում է մեզ առա-ջին աղագից. ձևնարկին ստորագրողներն

են «Արբանյակ» սրբոյ կաթողիկէի վանից եւրեջ, աշխնքն ինքնաձեռն, Վստմէլ սրբոյ Հոսիսիմէի, Բարիւրաս (Բարեղաս) սրբոյ Յոհաննու վանաց, Սոսրով Աւականու, Յաւիտեան Աղիվարայ, Դաւիթ Երեւանայ, Իսմայէլ Գառնոյ, Յունանէս Աւանի, Իսրայէլ Պաղօվանից, Ջոշիկ Արամուռից (Թղ. Երեւանից), Յոհաննիկ Արտաւաղայ ապարանից, Աբաս եւ Որդեակ եւ Արբանյակ Փարպիոյ, Միքայէլ Աղից, Գորգիս, Ուխտանէս, Գրիգորիս Արծոյ, Կողմաս Ուրդայ, Մայէն միւս Արծոյ, Յոհաննիկ Արծափաց, Սիմոն Դատ աւանից, Ուխտանէս Դարունից, Սամոտ Բաղարանի եւ այլ վանից երկցամբ հանդերձ։*

Այս ցանկը մեր առաջ դնում է մի վարմանալի իրողութիւն, որ հայ ճարտարապետական արուեստի մասնագէտները ուշադրութեան կը մատուցանէինք. նախ այստեղ յիշուած եկեղեցիները մեծ մասը բաղիլիկ կիւղեցիներ են, որոնք մնացորդներն ունինք մենք։ Յոհաննայ վանքի ներկայ շինութիւնը ԺԳ. դարի ստեղծագործութիւն է, բայց նորահիւստային կողմը կայ մի նաւանի եկեղեցի, որի մի քանի նշաններէց պարզ է, թէ նա է. դարեց առաջ հիմնուած մի շէնք է, մեծ նորոգութեան ենթարկուած, բայց եւ հնազոյն մնացորդներով, որպիսին մուտքի կողայսիւններն են (Պատկ. 11)** եւ ներսից պայտածեւ կամարի մի մնացորդ, որ մեր հին եւ բաղալիք եկեղեցիներէն են յատուկ։ Յոհաննայ վանքը յիշուած է 603-606 թ. թ. վաւերական եւ ժամանակակից թղթերի մէջ*** Այսպէս ուրեմն խորին հնութեան հիմք ունի այն աւանդութիւնը, թէ նա շինուած է Լուսաւորչի ձեռքով, ուրեմն Դ. դարի սկզբում։ Օշականի եկեղեցին նոյնպէս բաղիլիկայ էր, յատակագծի մնացորդներէց դատելով, այլ եւ նկարիչ Կուսիկեանի ձեռքով պատրաստուած նկարից, որ այժմ գտնուում է ինքնաձեռն մատենադարանում. այդ եկեղեցին յիշուած է Ե. դարի առաջին կիսում, Ս. Մեսրոպի թաղման առթիւ։†

*Գիրք քրքոց. եր. 151:

**Պատկ. 11 համեմատելի նրբոյժի հաբաւ արեւելեան դրամ կողապիւններին. Strz. 413, աւելի միշտ իրիմցի. 133. եր.

***Գիրք քրքոց. եր. 111:

†Կորիւմ եր. 45. վեմնտիկ:

Աղիվարդի, նաեւ Եղուարդ կոչուած, երկու բաղիլիք եկեղեցիները մեզ յայտնի դարձան ինչիկ վարդապետի պեղումներով, մէկը երեք նաւանի, ոչ ուշ քան Զ. դարի կէսերը, իսկ միւսը մէկ նաւանի, աւելի հին։ Հին գերեզմանատանը, բլրի վերայ, կայ երրորդ մի նաւանի մատուռ, կիսախոյանիներէ քանդակներով նման Գառնիկ կամ Տիւկորին։ Գառնիկ եկեղեցին նոյնպէս բաղիլիկայ է, մնացած է հիւսիսային պատը իւր որմայեցներով եւ այլ մնացորդներ։ Փարպից յիշատակուած են երեք հայեր, երկու բաղիլիկաների աւերակները դոյութիւն ունին մինչեւ այսօր, մէկը Տիւկորի եւ Գառնիկի նման խոյաններով, իսկ միւսը մի նաւանի, ԺԳ. դարում բերդի վերածուած, եւ հաստ պատերով ամրացուած դրսից, ուստի եւ աւելի լաւ պահուած լուսամուտների շատ արխայիկ կամարներով, հաւասարակող խաչներով եւ այլն։

Աղցի եկեղեցու հետքերը ցոյց են տալիս, որ նա մէկն է մեր հնազոյն բաղիլիկ եկեղեցիներէն. նրա մօտի ստորերկրեայ շէնքը Դ-Ե. դարի դործ, դէմ առ դէմ երկու գերեզմաններ պատի մէջ փորուած, կատակոմբաների նման, կողքերի սալաքարերը քանդակներով ծածկուած. հարապիւրիւ երկու բաժաններով. մէկը հաւասարակող խաչէ պսակի մէջ (Պատկ. 12), հորիզոնական թեւերին դէմ առ դէմ մի մի աղանի, բոլորակի մակերևոյթը ծածկուած որթատուռի ողկոյղով, ծէլով եւ տերեւով։* Միւսը մարդկային մի մերկ ֆիգուր, որ նետահար է արեւ դիմացի վարադին։

Հիւսիսային դամբարանի սալաքարի քանդակը բուսական է եւ բոլորովին եղակի հայ հին քանդակագործութեան մէջ։ Տարբարաբար մեր շանքերը պայծառ լուսանրկարելու, առանց լուսաւորութեան միջոցներին, անյաջող անցան. իսկ բոլորակի մէջ խաչը լուսանկարուած է Ալխարբէգի էստամբաթից։ Դամբարանի մատրան դրան կողաքարերի եւ կամարի վերայի քանդակները կենդանիներ չարքով եւ ճակատի փոքրիկ հաւասարակող խաչով, նոյնպէս նո-

*Տես մեր «Հաւառց Թառի Ամեմափրիկ»-ը, Երուսաղէմ. 1937, եր. 47:

րա հնութեան ապացոյցներէց մէկն է :* Համարում ենք Դ. դարի դուրծ : Ըստ Խորենացու Ալլցըր ամարանոց էր ևւ հայ թագաւորների զերեզմանատուն : Եկեղեցին էլ հաւանորէն նոյն ժամանակից : Այստեղ ևս ունինք զերեզմանական քառանկիւնի կոթողների մը-

Արուճում ևս եղել է մի բաղիլիք շէնք, աւելի հին, քան Գրիգոր Մամիկոնեանի շէնած Երկարածիդ մեծ տաճարը 668 թ. , որի մի խոյակը Քասախի կամ Տիկորի ձեւով ևւ քանդակով , բերել ենք Էջմիածնի թանգարանը :* Եթէ մեր կողմից աւելացնենք Արարատ-

Պատկ. 13

նացուրդ պատկերաքանդակներով , որ յատուկ էր , ինչպէս կը տեսնենք , բաղիլիկաների շրջանին :

*Մեր յօդուածը Տարսնի Ս. Ղազարի կամ Առաքելոց վանքին դուռը : Զուարթնոց (Բալուեսնի) Տարեգիրք. 1937, եր. 148 :

Եւն Երկրի կեղրոնական շրջաններում եղած բաղիլիկները մեզ յայտնի չենքերը , կ'ստանաք մի ստուար բաղմութիւն : Հաւանորէն մի բաղիլիք չէնք է եղել հին Վաղարշապատում ,

*Strzygowski. Die Baukunst, պատկ. 439, 440, 441.

բացի հինգ յայտնի տաճարներից եւ Զուարթ-
նոցին կից հին բաղրիկայի միացորդից, որ
երեւան եկաւ խաչիկ վարդապետի պեղում-
ներից յետոյ, որովհետեւ Գայանէի վանքից
քիչ դէպի արեւմուտք դոնուած են բաղրիկը
չէնքի քանդակներով միացորդներ եւ դերեղ-
մանական մի կոթող, որ բերուած էին էջ-
միածնի թանդարանը, եթէ դրանք եղբ կա-
թուղիկոսի շինած ներկայ տաճարից առաջ
եղած մատուռի շրջանից չեն։ Ապա բաղրիկը
չէնքերի միացորդներ կան իւրաքանչիւր դոնուած
Աշտարակում, Ղրղրլթամիւրում (այժմ Գի-
նեւէտ կոչուած), Ազարակում, Բերազա-
նում, Արագածի արեւելեան փէշերին Արա-
բանի շրջանում Ափնայ, Աստուածբնակ, Քա-
սախ (Բաշ Արաբան), սորա դիմաց Քա-

նա յիշէ քո ստէ
փանոս ի քո թագ
աւորութեան

Իւր պարզութեամբ եւ բառերով յիշեցը-
նում է Կոմիտաս կաթուղիկոսի արձանո-
գրութիւնը. Հոխիսիմէի արեւելեան ավարդի
պատին։ Սա էլ մէկն է հայ գրի հին միա-
ցորդներից։

Նման եկեղեցիներ կային եւ Հայաստա-
նի այլ շաւառներում. Սինեւաց երկրումն էր
Ծիծեռնավանքը, ամենամեծ բաղրիկեան մեր
երկրում, վեց պիլոնների եւ համապա-
տասխան որմնաշէջների վերայ հաստատ-
ուած կամարներիով,* մինչդեռ Տիկորը, Քա-
սախը, եղուարդը երեք երեք պիլոնների ու-
նին միայն։ Տարաբաղդարար այդ չէնքը չենք

Պատկ. 14

սախի միւս, ձախ ափին, Ծառայիչէն, այժմ
Մոլլա Ղատմ, դուցէ նաեւ, Սամաղարվէշ,
որի եկեղեցին, թէ՛ն նորոգած իւր վերին մա-
սերով, բայց ունի նոյն շրջանին յատուկ քա-
րեր եւ քանդակներ պատերի մէջ (Պատկ. 13),
ուշադրութեան արժանի բոլորակ կիսասիւ-
ներով։ Արագածի հարաւային լանջերին Ա-
ւանում, որի մի խոյակն ունինք այստեղ ձեռ-
քի տակ (Պատկ. 14), ինչպէս եւ նոյնանուն
Աւանում, Քանաքեռից քիչ դէպի հարաւ եւ
Երեւանից դէպի արեւելք։ Խոյակի արձա-
նադրութիւնն է

Քս ած աւրհնեա
ալ ես յաւիտեա

տեսել աւ. ձամբ, խի տեղեկագրող Ե. Լալայ-
նանցն էլ մանրամասնութիւններ չէ տալիս։
Լուսի շրջանում եւս ունինք նոյն ոճի հնա-
դոյն միացորդներ, ինչպէս Բրդաձորի եւ
Պոթոռնիի աւերակները, բայց մանաւանդ

*Գուցէ եւ հիմնգ հիմնգ։ Հաւասօրէն նայն
ոմի, ձեռի եւ մեծուքեան եկեղեցի էր եւ
Դուիմի Ս. Գրիգորը, որ բացուեցաւ խաչիկ
վարդապետի պեղումներով, վերաշինուած
հիմի տեղ, Սմբատ Բագրատունու եւ Արրախաւ
Կաթուղիկոսի ժամանակ. Սեբէոս, ԺԷ. Գլ.։
Յատակագծի մնացորդը Strzygowski. Die
Armenische Baukunst. Խր. 164, պատկ. 192։

Նոսփը կամ Ածոփ կոչուած հին վայրի միանաւ, հետաքրքրական բաղիլիկան (Պատկ. 15), վերջապէս Լուսի շրջանին կից Ղազարի կողք աւանի աւերակ եկեղեցին, որ թէև պեղումներ չեն կատարուած եկեղեցու յատակապիծք եւ մանրամասնութիւնները պարզելու, բայց պատահական կերպով երևան հանուած քանդակները կասկածի տեղիք չեն թողնում, որ միջագետական-հելլենիստական աղեղեցութեան ակնյայտնի մի երևոյթ ունինք այստեղ (Պատկ. 55), որ կը տեսնենք յետոյ:

չենք,* բայց այդ ցանկի մէջ կան եկեղեցիներ, զեղարուեստական բարձր կատարելութեամբ, որ բաղիլիք ոճին չեն պատկանում: Նախ յիշենք, որ Էջմիածինը եւ զարի վերջերին զմրեթաւոր էր ամենայն հաւանականութեամբ, թէև զմրեթը փայտաշէն. ապա այս ցանկի մէջ յիշատակուած Աւանը Գանաքեռի մօտ, Արամոյնքը Կոտայքի, Նոխիսի մէջ տիպի եկեղեցիներ են, այն էլ իրարից տարբեր ձևերով: Նոխիսի մէջ ինքը շատ հեռու է այս շրջանից՝ 618 թուին շինուած. բացի զորանից կան նոյն տիպի եկեղեցիներ, որ

Պատկ. 15

Այսպիսի բաղիլիք չենքերի մեծ բաղմունքին Զ., հաւածօրէն նաև աւելի հին դարերում, ցոյց են տալիս այս ոճի նախնական եւ ուժեղ հասանքը հաստատում, որ ըստ թորամանանի հաղոյնն էր, եւ մինչև հեթանոսութեան շրջանները հասնող, իսկ ըստ Ստրաբոնիսի եկեղեցու պաշտօնական ձևեր Դ.—Զ. դարերում: Իրողութիւն համարելով բաղիլիք եկեղեցիների մեծ հասանքը մինչև Զ. դարի վերջերը, սակայն չենք կարող ասել, թէ նրանք եղել են միակ տիրապետող ոճը հայաստանում: Տարբարազգաբար, Գիրք իղթացի ցանկի բոլոր եկեղեցիներին ծանօթ

Նոխիսի մէջ աւելի հին ենք համարում, ինչպէս Աղիւսամանի տաճարն է Արագածի արևմտեան լանջին, կարծում ենք Կամարականների դործ. ապա Մմիսի Ս. Խաչը, որ Զուրիտաշիլիու նոր ուսումնասիրութեամբ Զ. դարի դործ է: Սրանց վերայ աւելանում են Օշականի ճանապարհին Թարգմանչաց վանքի աւերակները, Ջանդեղուրի Ղարաքիլիսէն Գորիսի մօտ, Կուրգանը՝ Լուսիում՝ Զորադիդի մօտ:

*Պիլիք քաղոց. եր. 151:

Ահա բաղիկի լաներից տարբեր ոճի տա-
ճարների մի ստուար խումբ, որոնք զեղար-
ուեստական բարձր կատարելության են հա-
ռած, եւ ուրեմն, դարերի նախապատմութիւն
ունին, մանաւանդ, որ մենք ցոյց պիտի

դաժ տեղեկութիւններէց դատելով, իսկ Ուր-
դայ եկեղեցին (այժմ իրանշայան կոչուած),
եթէ ձորի դմբեթաւոր հին մատուռը չէ,
գիւղից բարձր անբակնիւրի տեղում պիտի լի-
նէր: Դատուանի, հին Բաղարանի եւ Ար-

Պատկ. 16

տանք, թէ դմբեթաւոր չէնքը Ե. դարում շատ
ընտանի էր Հայաստանում: Աւելացնենք, որ
Արծաթիւ Հռիփսիմէի տիպի կամ ութ անկիւ-
նանի (octogon) մի չէնք է, հանդուցեալ
Գիւտ եպիսկոպոսի բերանացի մեղ հաղոր-

տաւաղդայ ապարանից չէնքերի մասին տե-
ղեկութիւն չունինք: Ուրեմն Թղթոց գրքի
վաւերականի ցանկով ունինք առ նուազն եր-
կու տարբեր ոճի եկեղեցիներ բարձր կա-
տարելութեամբ:

Պատկ. 17

Պաղատանքի զոյաթիւնը մատենադրական վկայութեամբ 606 թ. Հաստատելով, մենք գտանք միայն նորա ծագման ամենաուշ ժամանակը. իրաւունք ունինք ենթադրելու, որ աւելի վաղ պիտի շինուած լինի, քանի որ յիշուած է այդ թուականից աւելի վաղ վանքերի հետ: Բարերազգարար շէնքը ինքր տալիս է մեզ իւր ժամանակը որոշելու համարական րանային: Եկեղեցու նկարագրութեանց տեսանք, որ մի ձիաւոր պատկերաքանդակ կար առիւծի հետ կոռուող, վերին էլ զրուած «ՄԱՆՈՒՆԴ ԱՄԱՏՈՒՆԵԱՅ ՏԷԲ»: Հայ եկեղեցիների ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, թէ հայուազիտ երևույթ չէր չիմնադրւելների պատկերները քանդակել իրենց շինած եկեղեցիների պատերի վրայ: Արազածի արեւմտեան փէշերին, Մանուկճուղ կոչուած զուգում, Հատիճոյ վանքից և Արտիկ աւանից քիչ արեւմուտք, ունինք մի հնազոյն, փոքրիկ եկեղեցի, մեր կարծիքով ոչ ուշ, քան 9. դարի վերջեր կամ է՝ սկիզբը, որի արեւմտեան դրան զլիւն ներսից, Աստուածածնի քանդակի հետ և մի ազոթոցի քանդակ (Պատկ. 16), տարազգարար, եղծուած վիճակում մեզ հասած, որ եկեղեցու շինողը պիտի լինի: Աստուածածնի քանդակի մասին պիտի խօսենք յետոյ: Մերենում ունինք կամարական իշխանների հետաքրքրական քանդակները (Պատկեր 17. նաև Արիւան, Այրարատ 155). 638 թուականից. հարեւան Վրաստանում Մցխեթի Ս. Ուսչի վերայ, Ուսթունի աւանում ունինք մի իշխանի և Աղիսկոյութի քանդակ, Աղթամարում Գաղիկ Վասպուրականցու քանդակը Ժ. դարում (Պատկ. 18), Անիում Գաղիկ Ա. Բաղրատունու, Հաղրատում Սմբատ և Գուրգէն Բաղրատունիների և այլն: Մեր տաճարի վերայ քանդակուած Մանուկ Ամատունեաց Տէրը ոչ այլ ոք է, բայց և թէ եկեղեցու չիմնադրող: Պէտք է աշխատենք դանկ նորա ժամանակը, որով դուռը կը լինինք նաև եկեղեցու շինութեան ժամանակը:

Ամատունեաց տաճարը հայ նախարարական տներին մէջ առաջիններից մէկն էր, դռն է,

Դ. և Ե. դարերում. Տրդատ մեծ քրիստոնեայի օրով Հաղարապետութեան պաշտօնին հասած. յիշում են Օտայ և Վահան Ամատունիները,* Դ. դարի կէսերին Ներսէս մեծի ժամանակ Կարէն, և Պարզեւ և սորա որդին Մանուէլ Ամատունի, Արշակ Գ.-ի ժամանակները:** Հինգերորդ դարում Հայոց Հաղարապետն էր Վահան Ամատունի, Ս. Մեսրոպի յուշարկաւորը և նորա անուան տաճար կանգնողը, ժամանակից Վարդանանց պատե-

Վահանանց ապստամբութեան ժամանակ յիշում է Վարազդատ Շապուհ ի տոհմէն Ամատունեաց, որ բաժանում է ուխտաւորն ի խմբից և նրանց մխարանութիւնը մատնում Ատրվշնասոյ մարդկանին:† Հինգերորդ դարի վերջում և Զ.-ի սկզբում Ամատունեաց նահապետն էր Մանգեն, որ ժամանակից էր Բարզէն կաթողիկոսի ժողովին՝ 505 թուին:‡ Այնուհետեւ Ամատունի իշխանի յիշատակութիւն չունինք մինչև Զ. դարի վերջերը, երբ հանդէս է դալիս Կոտիտ Ամատուն-

Պատկ. 18

րաղմին, նախարարների ղերութեան և դարձին: Սորա Հաղարապետութեան օրով գուժարունցաւ 447 թ. Շահապիւմանի ժողովը:†

եաց տէր: Մի խումբ նախարարներ և նըրանց մէջ Կոտիտ, կամենում են ապստամբուել Պարսիկներէց, բայց երկպառակութեամբ է վերջանում ինդիքը, և Մամակ Մամիկոնեանի և Ստեփանոս Սիւնիի հետ

*Ագաթանգեղոս եր. 163, 164:

**Փառստոս Բիւզանդ եր. 28, 31, 49, 81:

†Արսէն Արմենաւ. Կամոմագիրք Հայոց. եր. 59:

††Վաղար Փարպեցի եր. 120. Էջմ. Հրտ.:

‡Դիքիք քղոց. եր. 42:

Կոտայն էլ հնարանդուս է Պարոնց։ Խոս-
րով Ապրուէդը յատուկ հրովաճառելով նրանց
Դուսն է կոնչուած ևս դատաճանոթեամբ
հետզհետէ սպանել տալիս։ Կոտայն սպա-
նում են ճանապարհին, երբ նա գեսպան էր
ուղարկուած Քի Մըծունն։ Նորա մահուան
հիշող թուականը նշանակել չենք կարող,
բայց Սերէոսի պատմութեան ընթացքից դա-
տելով, պէտք է նշանակել մօտաւորապէս 600
թուին, երբ արդէն Սմբատ Բագրատունին է
սկսում դեր խաղալ իրբնւ. Վրկանայ մարդ-
պան եւ Պարոնց սպարապետ։ Կոտայն հան-
դէս դարը, ուրեմն, պէտք է նշանակել 590-
600 թ.թ.։ Պատկերաքանդակի Մանուկ Ա-
ւետուհեաց տէրք պէտք է սարէր 510-590
թուերի մէջ։

Գլխի թղթից մի ալլ վաւերական 552 թ.
թուականից՝ տալիս է շատ հաւանական հի-
մունքներ, որոշելու նորա ժամանակը։ Ներ-
սէս Բ.—ի միաբանական թղթին ստորագրում
են մի չարք իշխաններ, ոմանք իրենց տոհ-
մական, և ոմանք, տարարազարար, միայն
հայրանումով։ Դոցանից մէկն է Վասակ ի
Մանուկեանն, որին պիտի համարել տաճա-
րի հիմնադրի որդին։ Ուրիշ հանգամանքներ
ուելի ևս ճշմարտաման են զարժնում մեր
կարծիքը։ Պողոսյանքի հիւսիսային զրան
վերայ եղծուած արձանագրութեան մնա-
ցորդներից կարգապէս է Վասակը անունը,
զորտեղեան ձեռնից գտաւ իր ձին. Վասակը
անունը կրկնուած է նաև հիւսիսային պա-
տի արեւմտեան լուսամտաւ պատկեր թելի վե-
րայ. այս տեղը աննշան լինելով, դժուար է
ենթադրել, թէ շինող իշխանի անունը կամ
նորա որդու անունը լինի, հասնորէն այդ
ճարտարապետի անունն էր, ուստի և ոչ
պակաս արժէքաւոր մեզ համար։ Բայց զրան
ճակտաբարի արձանագրութեան մէջ յիշ-
ուած Սասակը չէր կարող աննշան մէկը լի-
նել. չէր կարող նաև եպիսկոպոսի անունը
լինել, որովհետև ժամանակի եպիսկոպոսը
Խոսրով էր կոչուած։ Մենք շատ և շատ հա-
ւանական ենք համարում, որ նա հինգ ներ-
սէս Բ.—ի մտքովին ժամանակից Վասակ ի
Մանուկեանն է, այսինքն տաճարի շինու-
ղի որդին։ Ի նկատի պէտք է ունենալ ևս այն
հանգամանքը, որ երկու որոտղներէից մէկը
աղեկանուոր է ևս ձեռով, միւսը հետեւակ ևս
նիզակաւոր, երկու տարբեր անձնաւորու-
թիւններ, հայր և որդի։ Այս հաւանական

ենթադրութիւններ և տուեաններ վերայ
եկեղեցու շինութեան ժամանակը նշանակում
ենք 2. դարի երկրորդ քառորդին, Մանուկ
Ամատունեացը համարելով Մանգենի որդին,
իսկ Կոտայն Վասակ ի Մանուկեանին՝ որ-
դին։ Մեր նշանակած ժամանակն էլ միան-
գամայն յարմար է զարիս այդ շրջանին. մի
այսպիսի հայկապ շինք կանգնելու համար,
ուելի խաղաղ ժամանակ էր հարկաւոր. մեր
մատնանշած ժամանակը հինգ այդ խաղա-
ղութեան տարիներն էին, Յուստինուսի և
Խոսրով Անտիշիրյանի մէջ կուսած դաշին-
քով։

Ե.

Պողոսյանքի ծագման ժամանակի խնդի-
րը մօտաւորապէս որոշելուց յետոյ, տե-
նենք ի՞նչ արժէք է ներկայացնում այն՝ հայ
արուեստի և ճարտարապետութեան պատ-
մութեան նկատմամբ։ Երկու խորի կարող
ենք բաժանել մեր զիտոգութիւնները, մէ-
կը կարգուած շինքի մարմնի, յատակադի
և զարդարանքի հետ, միւսը գմբէթի ծագ-
ման։

Ինչպէս շինքի ամրոցման, այնպէս
էլ զարդաքանդակների մէջ տեսնում ենք եր-
կու հոսանք իւրա կողքի. մի կողմից երկա-
րածից մի շինք, ներսից բարձր կոպա-
նով (եր. 8), չէրքին տարածականութեամբ
ևս կոտուրով մօտ ետանաւ բաղկիւններին,
միւս կողմից գմբէթաւ և արեւելեան պա-
տի արտաքին մասով և կամարախորշերով,
նման տեղական այլ տեսակ շինքերին, ինչ-
պէս Հոսիսիմէն և Արուծր (Պատկ. 3, 4)։
Զարդաքանդակների մէջ ևս տեսնում ենք
նոյն երկուութիւնը. մի կողմից համեմատե-
լի կամ նոյն մեր բաղկիւն շինքերի քանդակ-
ներին, որոնց ծագումը Միջագետքի և Աս-
որիքի մէջ ենք տեսնում, ինչպէս արմատենի
ծառով ևս առիճնով զաշտակաւոր, հարթա-
քանդակ պատկերազարդութիւնը հարաւային
պատի լուսամտաւ գլխին, արեւմտեան լու-
սամտաւ շուշանածաղիկը, հիւսիսային զը-
րան կանխիկ լայնատեղեւ, նոյն պատի ա-
րեւմտեան զոյգ լուսամտաների պատկերի
թուռնների շարքը պայտածեւերի մէջ՝ ճա-
կատին հաւասարակող խաչով, որ Բարսիլայի
և մեր հին աւետարանների կամարներն են
յիշեցնում, ուրեմն ևս երկու արուեստների
աղբերը։ Սորա վերայ պիտի աւելացնենք հա-

բաւային լուսամուտի վերայ սաւառնող հը-
րեշտակները, որոնք Յիսուսի՝ մեղալիտնի
մէջ՝ անդրին են բռնել, մեծ նմանութիւն են
բերում Ստարով Բ.-ի Տազ Բոստանի այրի կա-
մարների գլխին սաւառնող ոգիների հետ:
Այսպիսի սաւառնող հրեշտակներ կը տեսնենք
եւ Օձոնի վերայ: Նոյնը տեսնում ենք Մցխե-
թի Ս. Խաչ եկեղեցու դրան կամարակալ քա-
րի վերայ. այստեղ միայն հրեշտակները բո-
լորակ շրջանակի մէջ հասասարակող խաչն
ունին բռնած, իսկ Պողոսիանքում Քրիստոսի
մեղալիտնը, բոտ էութեան միեւնոյնը. խա-
չը Քրիստոսի անձի նշանակ ջրիտոնէական
արուեստի մէջ է.—Ձ. դարերում սովորական
հասկացողութիւն է:*

Արագածի հարաւային կողերին պատմա-
կան Վժռան եւ այժմեան Ուշան կոչուած գիւ-
ղից զէչ դէպի հիւսիս ունելը, Հալի Բա-
րամ գիւղի մօտ՝ մի գերեզմանական կոթող
կար, այժմ իջմածնի թանգարանը բերում, որ
մի երեսին Աստուածածնի քանդակն է
Յիսուս մանկան հետ, Աստուածածնի գլխին
սաւառնող հրեշտակը պսակ է դնում. (Պ. 31):
Անկախ սորանից Strz-ն, Տազ Բոստանի քա-
րայրի քանդակագործութիւնը աղոյւած է
համարում ասորա-եզրպտական արուեստից,
եզրպտական ոչ հին փարաւոնների, այլ սո-
րա եւ հելլենա-հռոմէականի խառնուրդից
յառաջ եկած հոսանքից, որին միանում է
եւ ասորականը: Ահա նորա խօսքերը.
Vom syro-egyptischen Kreise abhängig ist auch
Tag i Bostan, wo Chosroes II, in der Hirsh-
jagd ähnlich eingeführt ist. Vergl. Ravilson,
The Seven Great Oriental Monarchy, p.
614/5:***

Քրիստոս մօրուքաւոր՝ մեղալիտնի մէջ՝
եւ կողերից առաքելները տեսնում ենք եւ
ապօրական արուեստի մէջ. այսպէս է Լուվրի

մի անօթի գոտու վերայ, երկու դուզահե-
ռական հասկերից կազմուած բոլորակ շրջա-
նակների մէջ պատկերաւորած է մօրուքաւոր
Քրիստոսը, իսկ կողերից վեց առաքելանե-
րը, Ձ. դարի դործ:† Նոյն ժամանակի գործեր
են, եւ արուեստի եւ ոճի կատարեալ նմանու-
թեամբ նաեւ Բրիտանական թանգարանի ա-
ծաթի բուրմանները (Encensoir), Kerynia-
ից: Կողմնակի այս ցուցումները պէտք է
կարեւորագոյն ապացոյցներ ընդունուին մեր
Պողոսիանքի ժամանակի եւ հոսանքի որոշ-
ման նկատմամբ:

Բայց եւ տեսնում ենք Պողոսիանքի վի-
րայ դարդեր, որոնք կրկնուած են Հոբիւսի-
մէի, Կարսի Ալբակի եւ այլ շէնքերի վերայ,
որոնք իրանական արուեստի սասանեան շըր-
ջանն են յիշեցնում: Հէնց Մանուէլի որսոր-
դական տեսարանը սասանեան արուեստի ա-
մենատիբի մոտին էր, թողում ասել, որ
կոուր ձեւի մէջ եւս որոշ նմանութիւն է
նկատուում:

Հայ ճարտարապետութեան մէջ այս եր-
կու հոսանքների, քառանկիւնու վերայ գմբե-
թաւորի եւ երկայնաձիգ րաղիլիքների միու-
թիւնը մասնաշնչէ է Սաբգիւղիսիկին հայ ար-
ուեստին նուիրած իւր մեծ գործի մէջ, Ա-
րուսի Ս. Գրիգորը համարելով դորա հնա-
գոյն եւ փառաւորագոյն երեւոթը—in einer
Grossartigkeit, die den Vergleich mit den
mächtigen kathedralem des Abendlandes und
den Barockbauten vom Typus des Gesu im
besonderen aushält — այսպիսի հոյակապու-
թեամբ, որ կարող է համեմատուել Արեւ-
մուտքի մեծ մայր եկեղեցիների եւ Gesú
տիպի բարձր շէնքերի հետ:*

†Strzy. L'ancien Art Chrétien de Syrie.
Տախտ. XX. 2.

*Տե՛ս մեր Հաւուց Թաղի Ամենափրկիչը.
Խ. 39 եւ 49: Համեմատել A. Grabar. L'art
Byzantin. 1938. պատկ. 21, որ 400 թուա
կամի գործ է համարում:

**Strzygowski. L'ancien Art Chrétien de
Syrie. Table XII եւ XIII. Տես եւ
Baroness Ravensdale. Old and New in
Persia. The National Geographic Magazine,
Sept. 1939. p. 352. A. U. Pope. A Survey of
Persian Art. London and New York. 1938. p.
159.

*Strzygowski. Die Baukunst der Armenier.
Խ. 188: Նաեւ իւր L'ancien Art Chrétien de
Syrie, Paris, 1936, Խ. 32: Վրացի գիտնական
Ջուրիմաշվիլու պնդումները Արուսի ակնի
ուշ ժամանակի համաբնու մկատմամբ, ոչ
միայն համոզեցուցիչ չեն, այլ եւ անընդա-
մեծի համար: Այս խնդրին պիտի դառնանք
այլ առթիւ, այժմ ձեռքի տակ չունենալով
մեր չափաքաւր-իւններն ու նկատողութիւն-
ները Արուսի մկատմամբ:

Եթէ հայր ընդունել է Երկարածիդ բա-
ղիւիկաների շէնքը Միջագետքից եւ Ասորի-
քից, իսկ քառակուսու զմրեթաւորը Իրանից,
նա միայն մեքենական ընդօրինակող չէ, այլ
դարզացիւ է դրսից ընդունած տարրերը եւ
ստեղծագործել յատկապէս, երկարածիդ

նորան յայտնի չէին այդ տիպի աւելի հին
շէնքեր քան Արուճը է՝ դարում եւ Երազդա-
ւորսը իններորդ, բայց ահա Պտղաւանքը մո-
տաւորապէս մէկուկէս դար առաջ տալիս է
այդ միութեան կատարուած փաստը եւ այն
էլ այնպիսի կատարելութեամբ, որ իւր դար-

Պատկ. 19

զմրեթաւորը, որ նախակարապետ է հան-
դիսացել Թ. դարում բիզանդական զմրե-
թաւոր բաղիւիկաներին, հայ ծագումով
կայսրների ժամանակ: Տեսականապէս Ստը-
շիդովսկին ընդունում է, որ Արուճի նախա-
տիպը պէտք է ծագած լինէր Զ. դարում,

զացման նախընթաց շրջանը պիտի ունենար:
Նշանակալից տարրերութիւն կայ, սակայն,
Երկուսի մէջ. մինչդեռ Արուճի մէջ տեղա-
կան հայկական արուեստը յաղթահարել է
բաղիւիկային, պահպանելով միայն երկա-
րութիւնը, Պտղաւանքի մէջ դեռ եւս զօրեղ

է միջազեմական աւանդութիւնը իւր յարաբանքներով:

Պտղալմանքի ոճով եւ ձեւով մի ուրիշ, նոյնչափ, դուցէ եւ աւելի չին եկեղեցի գլխաւորում էր Աբարանի Մատալիչէն, այժմ Մոլլայ Ղասթմ, գերդում, Գնթունեաց շէնք: Գնթունիք, ինչպէս եւ Ամատունիք, պատկանում էին չին նախարարական տներին. Գնթունեաց կալուածներն ընկնում էին Աբաղածի արեւելեան լանջերին, ներկայ Աբարանի շրջանում, սահմանակից Ամատունիներին, որոնց կեդրոնները Օշականը եւ Պտղալմանքն էր, ինչպէս տեսանք: Գնթունեաց կեդրոնը պիտի լինէր Քասախը (այժմ Բաշ Ա-

գերեղմանական մի կոթողի մնացորդ (Պատկեր 19), բայց եւ Պտղալմանքի տիպի մի եկեղեցի, որ ժամանակակից էր, դուցէ, մի քիչ էլ չին նորանից: Սա աւելի փոքր է քան Պտղալմանքը, բայց չիւսիսային պատից դատելով, ճիշդ նոյն կաղմութիւնն ունէր ներսից, ինչպէս Պտղալմանքը. միւս մասերը այս հետաքրքրական շէնքի, տարարադարար, քանդակ են նորոգութեան ժամանակ: Այլ դասի որմայեցի երեսին խոշոր եւ գեղեցիկ երկաթադիր տառերով գրուած է «ԳՐԻԳՈՐ ԳՆԹՈՒՆԵԱՅ ՏԷՆԻ»: Նոյնանուն Գնթունի իշխան յիշուած է Ժ. դարում, Հասանի եղբայրը, որ Առոտ Երկաթի հակառակորդն էր,

Պատկ. 20

բարան կոչուած), իւր եկկու մեծ եւ փոքր բաղնիք, ամենահին եկեղեցիներով. այստեղ դուռն է Տրդատի յունարէն արձանագրութիւնը Գնթունեաց յիշատակութեամբ, որ փոխադրուեցաւ էլմիսանի Թանգարանը. ներսից սահմանները մէջն էր չին Եղիպատրուշը եւ ներկայ Տաճըլուան, որի տներից մի քանիսը շինուած են ամենահին պալատի կամ բերդի շէնքի փերայ, նաեւ Ժ. եւ յետագայ դարերի յուշարձանների կարեւոր մնացորդներով: Սրանից քիչ հարաւ, մօտաւորապէս երեք մղոն հեռավորութեամբ, գտնուած է չին Մատալիչէնը (այժմ Մոլլայ Ղասթմ կոչուած), ուր բաղնիք մի եկեղեցի կար, խոյակները Քասախի կամ Տիկորի նման եւ չին

բայց այս Գրիգորը եկեղեցու շինողը պիտի լինի: Եկեղեցին չիւսիսային պատի արտաքին որմայեցիների պահպանութեամբ, նման Երեւոյքի եւ Գառնիի չիւսիսային պատերի որմայեցիներին, ապացոյցն է տալիս, որ նա 2.-6. դարի դուռն է եւ ոչ Ժ. դարի: Մերունիների ասելով գմբեթաւոր էր:

Յիշատակելի են նաեւ Աստուածընկալի եւ յատկապէս Արնայ գիւղի երկու փոքրիկ բաղնիքները, որոնց հարաւային դուռները ճակատաքարերը (Պատկ. 20) նոյն քանդակներն ունին, ինչ որ եւ Քասախը, նոյն նաեւ խոյակով, որ նմանութիւն է բերում

*Յովհ. Կաթուղիկոս. եր. 179-180:

Քուրդի Աղբուղիի Tag i Bostan-ի շէնքի խոյակին,* բնականաբար, առանց Անաշխ գիցուհու պատկերաբանդակին (Պատկ. 21), գիցուհու փոխարէն խաչաքանդակ: Այստեղ կայ եւ մի գերեզմանական կոթող վատ պահուած վիճակում, բայց բաղիլիք եկեղեցիների հետ կապուած կոթողների նման, որոնց մասին խօսք կը լինի այս աշխատութեան երկրորդ մասում: Մի եկեղեցի եւս կար Ղարաբիլիսէ գիւղում, գէպի Լենինական տանող խճուղու վերայ, որ քանդուած եւ տեղը նոր եկեղեցի է շինուած: այստեղ էր Հասան Գեթուհու արարական չրջանի ժ.—ԺԱ. դարերին յատուկ օրօրոցածու գերեզմանաբար, որ Էջմիածնի թանգարան տեղափոխեցինք, նախապէս ձգուած լինելով գիւղացի մի ննջեցեալի վերայ: Ասել չենք կարող թէ եկեղեցին ո՞ր դարի եւ ի՞նչ տիպի գործ էր:

Պատկ. 21

2.

Բայց Պողոսյանցով պարզում է եւ մի այլ խնդիր, թէ զարդաման նոյն գործողութիւնն է կատարուել նաեւ անջատ մոյթների վերայ հաստատուած զմբխուոր երկարաձիգի նկատմամբ: Թորամանեանը Տիկուրին նուիրած իւր աշխատութեան մէջ այն միտքն է արժարժում, թէ այդ կարգին պատկանող մեր մի քանի շէնքերը իրենց նախնական

այլ ինչպէս Պողոսյանցի վերայ տեսաք, երկու գեղարուեստական հոսանքների փոխադարձ ազդեցութեան եւ միութեան հետեւանք, որ վերջնում է եռանդաւ լաղիլիկաների զմբխուորմամբ եւ տեղական — իրանական հոսանքի յաղթապարտութեամբ: Այդ գործողութիւնը կատարում է երկու գծով. եռանդաւ լաղիլիկայից Օձուն, Մայիսինէ, Բաղրեւանդի Ս. Յովհաննէս, Մերն. իսկ միանդաւ լաղիլիկայից Ծառայիւէն, Պողոսյանք, Արուճ, Երազգաւորս: Վերջինը իրեն Բաղրատունեաց վերածնութեան չրջանի գործ է:

*Sarre. Die Kunst des alten Persien. 1922. h. u. F. Sarre u. Herzfeld. Iranische Felsreliefs. p. 211. Պատկ. 110:

Օձունի տաճարը իւր անջատ մոյթերի վերայ հաստատուած դմբեթով եւ յատակադծով միանգամայն նման է մեր Գայրանէին եւ Մրենին, բայց մի մեծ տարբերութեամբ, որ Գայրանէում բացի մոյթերից եւ երկարածիդ ուղղութիւնից, գրեթէ, ոչինչ չէ մնացել բաղիլիք եկեղեցիներէց. իւր օրնամենտացիայով սասանեան արուեստն է յիշեցնում, ընդհանուր առմամբ նոյնը կարող ենք ասել Մրենի նկատմամբ.* ուրեմն, այստեղ եւս տեղական իրանական արուեստը յաղթող է հանդիսացել, ինչպէս Արուծի նկատմամբ տեւանք Պողոսյանքի համեմատութեամբ: Դորա հտկառակ Օձունում պահուած է բաղիլիք եկեղեցու աղերսը շատ մեծ չափով,

պատկերաքանդակները յուսամուտների շրջանակների մէջ: Այս եկեղեցին մենք համարում ենք աւելի հին, քան մեծ տաճարը եւ ճղանդակատունը կոչուած յուշարձանը, որ գերեզմանական կոթող է փառաւոր, եւ ներկայ գիւղացիների կողմից այդպէս կոչուած, դանդաղ աշտեղից կախած լինելու պատճառով. նոքա իրենց բարով, կառուցուած հետու շին միմեանցից: Պայտածեւ կամարներ եւ աղեղներ մենք տեսնում ենք եւ ուրիշ տեղերում, ինչպէս Աշտարակի բաղիլիկան է, Արագածի Աւանը կամ Թեղենիաց ձորում Քիրաշլուի մի նաւանի բաղիլիկայի փախիղն է եւ նոյնը Բայրուրում, որ դռնում է

Պատկ. 22

Իււթի ընտրութեան, սրահների պահպանութեան, պատկերազարդութեան եւ օրնամենտացիայի մէջ, որ տարաբաղդաբար ջարդուած եւ փշաքած ձեւով հասել է մեզ:

Օձունում երեք չէնքեր կան, որ ժողովրդաբարձր իրար լրացնում են նրանց հնութիւնը ճշգիւլու համար: Դոցանից առաջինը բերդի եկեղեցին է, թէ եւ նորոգութեան ենթարկուած, բայց եւ այնպիսի արխայիկ ձեւերով, որ խորին հնութիւն են մատնանշում: Այդ նշաններն են նորա իսկական պայտածեւ կամարները եւ քիչ չափով պահուած

Գառնիից ոչ հետու, Ազատ գետի ձախ վտակի վերայ, բայց ոչ մի տեղ այնպէս շէտուած, ինչպէս Փասախն է, որի հարաւային նաւը անաղարտ է, ինչպէս եւ հիւսիսային պատին կից արեւելեան սենեակը: Այսպէս է նաեւ Լոռիի հիւսիսային սահմաններում Սաղախլու գետի միջին հովտում Բրդաձոր եւ Խոփոռնի գիւղերից դէպի հիւսիս արեւելք գտնուած Ծոփքը կամ Աձոփը մի նաւանի բաղիլիկան (Պատկ. 15) եւ արեւմտեան կողմի մարթէֆս — զաւիթը, բոլորն էլ պայտածեւ կամարներով, որոնց նման է այս կողմից եւ Օձունի բերդի եկեղեցին: Ծոփքի ամենահին բաղիլիկաներից մէկը լինելու ապացոյցն է

*Strz. Die Baukunst. պատկ. 182. 507.

ուշ միայն խաղողի որթը հարաւային պա-
սին, որ կարող է իւր խկական տեղում չլի-
նել, այլ շէնքի ալլ մասից ալլտեղ ամբա-
ցրած (Պատկ. 22), այլ յատկապէս նորա կի-
սախտակներէ հալուադիւտ բուսական և
կենդանական քանդակները, արժանեաւ եր-
կու կողմից մի մի կշիռիկ և նրանց յետեւից
մի մի տարած. արժանեաւ երկու կողմից
(Պատկ. 23) եղջերուները համեմատելի և
հաստիկ արեւմտեան դրան քանդակի (Պատ-

կ. 24) հեղինարական մասիւ է, որ հանդիպում
ենք նոյն հասանքին պատկանող շէնքերի վե-
րայ: Կենդանական մի խոյակ էլ ունէինք
Քասախում փոքր եկեղեցու մաս, մեծից
տարբեր, զի զի արեւմտեան կողմը, որ փո-
խադրել ենք էջմիածնի թանգարանը, մի ե-
րեսին մարդկային մի ֆիգուր չան գլխով:
Բերդի եկեղեցին համեմատաբար աւելի
հին համարելով Օձունի երեք շէնքերի մէջ,

Պատկ. 23

կեր 7) հետ, դարձելի ալիքաձև արժանեաւ-
կի դարդը Քասախի, Տիկորի, և բաղիլիկա-
ների մասնանշած խոյակներին (օր. Պատկ.
63): Միւս արեւմտեան կիսախոյակը (Պատկ.
24) կեղբունում հասարակող խաշի տակ
մի փոքր ծառ. հորիզոնական թևերի վե-
րայ մի մի թուռն, աղանի, տակը մի փոքր
և կողքերից համեմատաբար աւելի մեծ ծառ,
որ ձիթնու նմանութիւն է բերում: Վերեւի
դարձելի քանդակը՝ ալիքաձև արժանեաւկի

պատկերադրութեան կողմից սորա և յու-
շարձանի մէջ արուեստի որոշ նմանութիւն
է նկատում, իսկ յուշարձանի (Պատկ. 25-
25ա) և տաճարի (Պատկ. 26-27) ծագման
նկատմամբ կասկած չիսկ չէ կարող իրենց
նիւթի և կառուցութեան նկատմամբ: Ի-
րենց կամբարակ քարերով և արուեստով
նրանք պատկանում են Տիկորի և Երեւոյի
շրջանին, որոնք Ե-2. դարերի զործեր են,

գեղարուեստական նոյն հոսանքի արդիւնք, նիւթի նմանութեան հետ նաեւ իրենց շատ ձեւերով եւ քանդակներով: Նմանութեան առանձին ձեւերից մէկն էր հարաւ արեւմտեան եւ հիւսիսային սրահները, որոնց հետքերը միայն ունինք Քասախի, Երերոյքի, Ծառայէշէնի (Մուլլա Ղաւրմ) եւ Գառնիի տաճարների վերայ, իսկ Օձունում աւելի լրիւ մնացորդներով (Պատկ. 26, 27): Առաջին պատկերը արեւմտեան տեսարանն է, իսկ երկրորդը հարաւային ամբողջական տեսարան. տես Strzygowski-ի գործի մէջ եւս:՝ Սրահի

եւ հիւսիսային պատերը երկերկու. որմայիցների վերայ հաստատուած կամարներով միացած էին տաճարի հետ. նոյնը պիտի լինէր եւ արեւմտեան պատը հարաւից եւ հիւսիսից ուղիղ անկիւններով եւ մէջտեղից պայտածեւ մեծ բացուածքով ուղիղ տաճարի դրան դէմ ու դէմ: Սրահի, տաճարի եւ զանազան տեսանկյունների վերայ նկատուած է նոյն խորաքանդակ պայտածեւերի շարքը իրրեւ դարդ, որ միայն ամենահին դմբեթաւոր մատուռների կամ չէնքերի վերայ ենք նկատուած, ինչպէս Կարսի Աղբաղին է կամ Արա-

Պատկ. 24

կամարները երկարածիւ պատերի ուղղութեամբ կապուած էին իրար հետ հինգ քանակիւնի, հարթերես մոյթերի վերայ հաստատուած աղեղներով, որ վերջանում էր արեւելեան կողմը աւանդատնով, որ հարաւային կողմից մնացած է ամբողջութեամբ. նոյն էր եւ հիւսիսային կողմից, այժմ միայն երեք մոյթերը մնացած, մնացել է եւ արեւելեան ծալքում բոլորակ ափսիղը. հարաւային

րանի Ղարանլուխը անտառի մէջ, բայց նաեւ Էջմիածնի հիւսիսային պատի վերին զարնէղը: Դրանց աւելի մակերես ձեւերը գործադրուած ենք տեսնում է. դարի եկեղեցիների լուսամտաների պսակների մէջ, ինչպէս օրինակ Հոփիսիմէում (Պատկ. 4):

Սրահների մատենադարան արժանահաւատ տեղեկութիւնն ունինք Ն. դարի վերջերից՝ Ղաղար Փարպեցու պատմութեան մէջ. Վահան Մամիկոնեանի մարդպահութեան առթիւ, Ժողովուրդը լցում է եկեղեցին, բայց տեղ չլինելու պատճառով նաեւ սրահներն ու

*Die Baukunst. der Armenier. Խ. 175.

ժողովները, հրապարակները: «Եւ ոչ բաւալ
ընդունել զամենեւեան տանն Աստուծոյ յրե-
սոյն արտաբայ սրահք եկեղեցւոյն եւ ժողովք
եւ ամենայն տեղիք հրապարակացն չորհա-
նակի:»⁹

ցեյ այն չափով պատկերաբանդակ, ինչպէս
մնացել է Օձունի տաճարի վերայ, ի նկատի
ունենալով նաեւ զերեզմանական յուշարձա-
նք, որի երկու սիւների երեսներն ու կողերը
զարդարուած են պատկերներով եւ զարդե-

Պատկ. 25

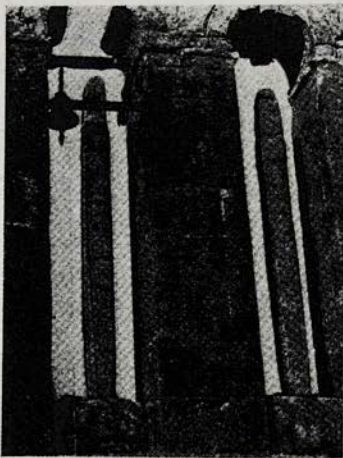
է:

Դաւով պատկերագրութեան մեր հնա-
զոյն եկեղեցիներէց ոչ մէկի վերայ չէ մնա-

րով, իսկ իւր ճարտարապետական առանձնա-
յատկութիւններով անբաժան տաճարից, նիւ-
թով, կասուցուածքով եւ քանդակներով:
Այդ պատկերաքանդակներն ու զարդաքան-
դակները մի կողմից կրկնուած ենք տեսնու՞մ
մեր ամենահին տաճարների վերայ, որպէսին

⁹Ղազար Փարպեցի. եր. 178. էջմ.—ի
հրտ.:

Քասախն է, Տիկորը, Պողալանքը, Կարսի Ազդարը, և այլն, ինչ որ մատնանշեցինք Ե․ Ղլխի մէջ երես 25, միւս կողմից Հին գերեզմանական կոթողների վերայ, որ հայ պատկերադուրբեան ամենահին երեսօթներն են և քրիստոնէական արեւելեան արուեստի հետ կապուած ։

Պատկ. 25ա.

Օձունի տաճարի վերայ ևս հարաւային ճակատի վերին լուսամուտի երկու կողմից տեսնում ենք նոյն սաւառնող, նման զգեստաւորութեամբ և հոլանի թեւերով հրեշտակները, ինչպէս Պողալանքի հարաւային պատին, միայն այստեղ իրար հակառակ ուղղութեամբ թռչելով և քանդակներն համեմատաբար աւելի խոր․ ձախ կողմինը բոլորովին փշաքած է, իսկ աջինը կիսով չափ, բայց ընդհանուրը նկատելի։ Լուսամուտի զլխին, առանձին քարի վերայ եղել է մի կրկնաձև քիչ տեղ, փշաքած, արգեօ՞ք Ամենալալ։ Պէտք է նկատել, որ այստեղ քանդակման արուեստն աւելի բարձր է, քան այդ տեսնում ենք Պողալանքի վերայ, ինչպէս և Օձունի կոթողի շուշանածաղիկներն աւելի նուրբ, քան Պողալանքի արեւմտեան լուսամուտի շուշանածաղիկն է։

*Գերեզմանական կոթողների բաժնում պատկերաքանդակների մասին պիտի խօսեմք աւելի մանրամասն։

Պատկերաքանդակներ կային նաև Հիւսիսային, արեւելեան և արեւմտեան պատերի ճակատին․ կիսով չափ պահուած է արեւելեան լուսամուտի զլխինը․ բուն պատկեր կազմուած է զնդակների շարքից, եղբորու զուրս ընկած բարակ զծերի (wulst) մէջ․ պսակի Հորիզոնական թեւերի վերայ երևում են մի մի թեւաւոր հրեշտակի անդրեւներ, որոնք բռնել են մի ձեռքով օձի պարանոցից, և թէ աչքի խորակնք չէ, իսկ միւսով մարմնից․ օձերի (?) մարմինը շարունակուած է պսակի թեւերի ուղղութեամբ՝ աջ և ձախ և վեր բարձրանալով, պսակի զլխին իրար փաթաթուելով հանդից կազմում, ապա նորից աջ և ձախ ուղղութեամբ շարունակուելուց յետոյ, վեր բարձրանում և վերջանում արմաւենիկի լայն տերեւով, կոթի մօտ օղակաւորուած։

Այս արմաւենիկի տերեւներն և նրանց ցողուններն մէջ, լուսամուտի ճակատին Յիսուսի անդրին է, բայց աւետարանի ներքեւի կողմից ձախ ձեռքով բռնած Յովհաննու աւետարանի սկզբնաւորութեամբ, միջին երկաթագրով Քրիստոսի ԶԲԱՆ Ե ԻՐԻ ԱՆԵ ԵՒ ՄԻ ԲԱՆՆ՝ Յիսուսի կուրծքի պարանոցի տակ, երեւում է շաղկի մօտ քառանկիւնի ձեւով, եղբորու ձեռքից զարդով, հաղել է ներքեւից հոգեւոր վերայից, ձախ ուսից ձգելով, ծաղիկով երեսուն է և աջ ուսից․ ներքեւից զետեւի թեւերը, նոյնպէս ծաղաւոր, բաղկի մօտ բոլորածու զարդով բայրաւորի նրման։ Աջ ձեռքը կտրուած է, ինչպէս և

*Տարաքաղաքար ձեռքի տակ չունիմք մեր լուսանկար․ ռուսի եւ մատնացոյց պիտի անեմք Strzygowski-ի Die Baukunst. պատկ. 205։ Օձնի պատկերն այստեղ, ինչպէս ընթերցողը տեսնում է կասկածելի եւ օտարոտի եմք համարում։ Բայց օտարոտի մի ուրիշ երեւոյթի մասին պատմել է մեզ համգուցեալ նախկին վարդապետը խաչաքանդակի հետ կապուած (տ․ մեր Հաւուց Թառի Աւեմալիրկիչը, եր․ 47․ ծանօթ)։

Եթէ միշտ է մեր եղբակցութիւնը, թէ Օձունը շինուած է Ե․ դարի վերջերին կամ Զ․-ի սկիզբը, ապա այստեղ ունեմք հայ գրի ամենաինքն մնացորդը։

գյուխը, բայց նկատում են ուսերի վրայից կախ քնկած երկու ծամերը:

Հիստորիային հակառի լուսամտաբ պատկեր որթատունկ է. երևում է միայն մի մեծ տերև, մնացածը ջարդուած է: Պատկի զըլ-խին եղել է մի մարդկային Փիղուր, արդես ք Աստուածածին աթոռի վերայ նստած:

Արևմտան հակառի զարդաբանդակից սչինչ մնացած չէ եւ առ հասարակ այդ մասը ամենից շատ նորոգութեան է ենթարկուած, դուցէ, աշտեղ էր, այժմ ներսը, աւաղանի կամարի խորութեան մէջ հաստատած, Աստուածածնի կարեւոր բանդակը, Գիտուս մանուկը գրկին (Պատկ. 28), զոնկ

արձանադրութիւններով ծածկած: Հարաւային դրան վերայ՝ հակառին մնացել է մի պարզ խաչ, թեւերի ծայրերին զնդակներով, որ հնութեան ապացոյցն է, խարսխից վեր բարձրացող արձանենիկի թեւերով: Այդտեղ եղած արձանադրութիւնից մնացել է միայն «ԹՈՒՄԱՍ» բառը, խոշոր, բայց մակերես բանդակով, ինչպէս յետոյ յիշուելիք արձանադրութեան մնացորդները: Դրան կողքերին արձանադրական մնացորդները ԺԳ. զարի գործեր են: Սրբուած է նաեւ արեւմտեան հակառաբարը եւ ՈՂ=1241 թուի մի արձանադրութիւն գրուել: Իսկ վերեւում հազցրած մի կտոր բարը շատ ազնիւ խմբա-

Պատկ. 26

այդպէս էին տուտ ծերունիները. յամենայն զէպս, եկեղեցու որ եւ է մասի հետ կապուած, որ զպապար է տալիս մեղ իւր սիրիական աղերսի մասին, 92×60 սմ. մեծութեամբ. տարարազարար բնական լուսով հնարաւոր էր Մարիամի զլի վերին մասն էլ նկարել պարզ, ինչպէս միւս մասերը: Աստուածածնի այս եւ գերեզմանական հին կոթողների վերայ մնացած քանդակները, հնագոյն երևոյթներն են նոյն նիւթի մնացորդների, արեւելքում, որոնց մասին առիթ կ'ուենանք խօսելու յետոյ:

Քանդակներ սպասելի էին նաեւ տաճարի երեք զոների մեծ հակառաբարերի վերայ. բայց նրանք սրբուած են եւ մասամբ

քանդակով, եկեղեցու մաս չէ, այլ աւելի հին նորոգութեան ժամանակ հազցրած այդտեղ. այս եւ ձախ դասի մոյթի մէջ հազցրած սասանեան-հիլլեական զարդերը յիշցնում են Խոսրոսի բանդակները (տես Պատկ. 51), զուցէ եւ բերուած բերդի եկեղեցուց, որ զօրացնում են Օձունի երեք շէնքերի ժամանակադրութեան մասին յայտնած մեր կարծիքը:

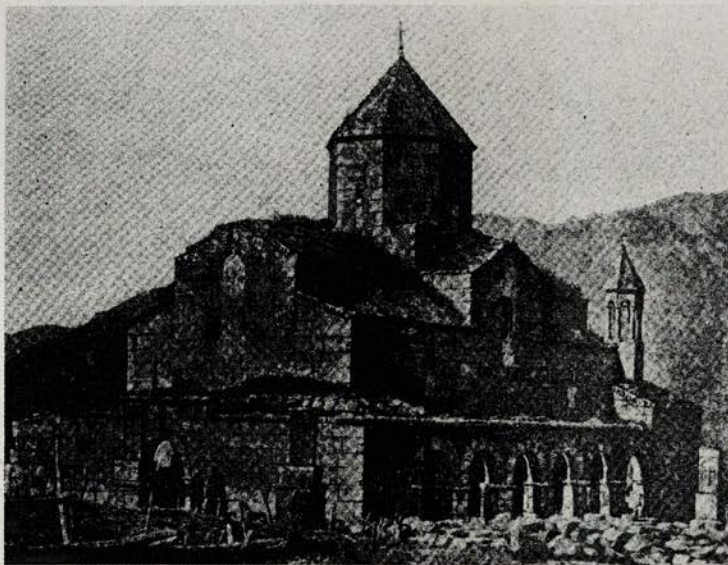
Դրան բացուածքի չըջանակը զարդարուած է ողկուղի եւ տերեւի փոխ առ փոխ շարքով, որ շատ լաւ է պահուած, ողկոյցները իրար կցած երեք մեծ ճիւղերով, իսկ տերեւները երեք, չորս եւ հինգ մասերով, որ սովորական չէ:

Արեւելեան պատին կայ եւ մեծատառ արձանագրութեան մի մնացորդ, որ իրրեւ զօտի ձգւում էր Հարաւային եւ արեւելեան պատին, նման երեւոյթ Եղվարդի մեծ բաղնիկայի Հարաւային եւ Նախնաւանի բաղնիկի եկեղեցու հիւսիսային պատերին:

Այս բոլոր դիտողութիւնների վերայ հիմնուած, կարծում ենք Օձունի տաճարի եւ Յուշարձանի ժամանակը պէտք է նշանակել եւ դարի վերջերը կամ Զ-ի սկիզբը:

Պողոսյանքի, որի ժամանակը որոշեցինք արդէն: Մնում է մի կարեւոր խնդիր եւս պարզել, նորա տեղը մեր ճարտարապետութեան պատմութեան մէջ որոշելու համար, նորա դարեթաւում խնդիր:

Առաջին անգամ այս կարեւոր հարցի վերայ ուշադրութիւն է դարձրել Թորամանեանը իւր Տիկորին Նուիրում աշխատութեան մէջ, հնադրոյն դարերը համարելով Տիկորիներ, բայց ոչ ժամանակակից բուն շէնքերն, այլ

Պատկ. 27

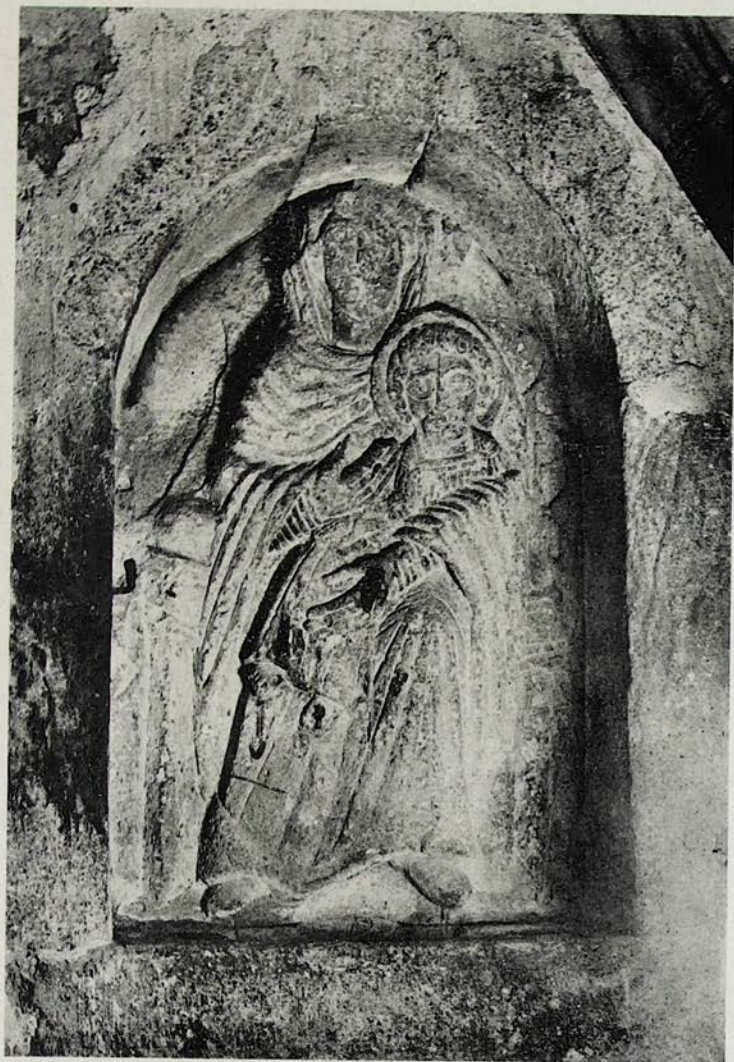
Ը.

Նախնիթաց գլխի մէջ տեսանք, թէ Օձունը իւր շատ նշաններով երևում է որպէս միջին օդակ մի կողմից բաղնիկայների եւ յատկապէս Լուսնաւ բաղնիկայների, միւս կողմից Գայխանէի ու Մրենի տիպի եկեղեցիների մէջ: Առաջիններին նմանում է իւր նիւթով, քանդակներով եւ որմայեցների վերայ հաստատուած սրահներով եւ երկարաձիգ ուղղութեամբ, երկրորդներին երկարաձգութեան հետ պլիւրոնների վրայ հաստատուած կամարներով եւ ներսի յատակադձով: Բայց որոշ չափով աղերս է ցոյց տալիս եւ

յետոյ աւելացրած: Ըստ Թորամանեանի եր. 60. Ե. դարում Հայերը, թէեւ ունէին դմբ շինելու ճաշակը, ճաշակյն դմբ շինելուն կերպը չը գիտնալով, կը շինեն եղեր փայտէ դմբեր: Տիկորի տաճարը մեր եկեղեցական ամենահին շէնքերից մէկն է, բաղնիքների առանձնաշատուկ երեւոյթներով եւ առարալի արձանագրութեամբ, Ե. դարում շինուած Սահակ Կամսարականի կողմից: Կամսարականներն առ հասարակ շատ նշանաւոր են հանդիսացած այս տաճարից դատ, Թալինի եւ ուրիշ վայրերի նշանաւոր եկեղեցիներով եւ արուեստի այլ մնացորդներով:

Թորոմանեանից յետոյ աւելի ընդարձակ
խոսում է դմբէթի մասին հայ հարապապե-
տութեան նուիրած իւր մեծ աշխատութեան
մէջ Սարգիսիական, հասնելով բոլորովին

ծագրուած քառակուսի շէնքերի վերայ: Նոյն
միտքը նա արծարծել է նաեւ իւր մի այլ աշ-
խատութեան մէջ, հայկական դմբէթը առ-
նուած համարելով Արեւելեան Իրանից:*

Պատկ. 28

տարրեր երբակացութեան. դմբէթի ծագումն
ու. փախադրութիւնը Հայաստան նա կապում
է Պարթեւների հետ եւ առաջին անգամ գոր-

*Altai-Iran. հր. 197.

վիճակ կարելի է նորա յառաջ բերած մանրամասնութիւնները և պնդումներից ոմանց դէմ՝ զմեք ժիւղին Ասիայից արեւելեան Պարսկաստանի վերայով Միջագետք և Հասարակած անցնելու տեսութեան նկատմամբ, այդ փոխանցման կամուրջի բրական փաստերի անծանօթ լինելու կամ չգոյութեան պատճառով Արշակունեաց ժամանակից, բայց ըստ էութեան համոզուած ենք, որ զմեք Պարսկաստանից է անցել և արդէն դործագրուած էր Դ-Ե. դարերում Հայաստանում։ Յոյս ունինք, թէ մեր բերած փաստերն ու լուսարանութիւնները աւելի ևս կը նպաստեն այդ տեսութեան հաստատութեան։

Թորմանեանի եղբակցութեան մեծ չափով հիմք է ծառայել Տիկորի զմեքի արձայնի ձեւերի հետ, նաեւ Ժ. դարի մասեռնագիր Յովհաննէս կաթողիկոսի խօսքերը. «Եկտ որոյ (այսինքն Հովհաննէս շինութեան՝ Կոմիտաս կաթողիկոսի ձեռքով, ուրեմն 618 թուականից յետոյ, երբ շինուեցաւ այս զոգարիկ տաճարը) ապա քահկալ սորա զիստայարկ զմեքի սորոյ Կաթողիկէին, որ ի Վաղարշապատ քաղաքի, շինէ դնա գեղեցկայարմար և չքնադատես կոմիտոյ քարամբէ»։ Կաթողիկէին կամ էջմիածնի փայտայարկ զմեքի շինութիւնը կապուած է Վահան Մամիկոնեանի շինարարութեան հետ Ե. դարում. Սեբէոսը պատմում է Վահանի մասին «և շինեաց եկեղեցիս մեծամեծս, զոր աւերեալ էր Պարսից ի Վաղարշապատ քաղաքի և ի Դուին (Դրննի) և Մղրայս և ի Բաղուս տեղիս աշխարհիս Հայոց»։* Փարպեցու թղթի յառաջարանից էլ դիտենք, որ Կաթողիկէն, ինչպէս կոչուած էր հնում էջմիածնի, փայտակերտ՝ մաս է ունեցել ևս. այլուեկ է, բայց լի՞նչ մաս էր այդ ևս նորից փայտակերտ նորոգութիւն եղաւ, չգիտենք։ Մեր միակ աղբիւրը էջմիածնի զմեքի փայտայարկ լինելու մասին մինչև Կոմիտաս, Յովհաննէս կաթողիկոսն է։

Հին եկեղեցիները ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, թէ կոտորները քարով ծածկելու սովորութիւնը մինչև Է. դարը տարածուած չէր. բաղիլիկ և զմեքաւոր շատ չէներ, գիտենք, ծածկուած էին կղմին-

դրով, պեղումներով հանուած մնացորդներից դատելով։ Առաջիններից կարելի է յիշել Քասախը, ոչ ուշ, քան Ե. դարը, Երեսույթը Զ. դար. զմեքաւորներից Պողոս վանքը Զ. դարի առաջին կիսում, Օձունը Ե. դարի վերջում. Աւստրակի Կաթմաւոր Աստուածածնի, Է. դարի առաջին քառորդից ոչ ուշ, զմեքաւոր և դրից խաչածն, որ մինչև այժմ էլ պահել է այդ ձևը։ Ունինք և մատենագրական մի թանկագին տեղեկութիւն Կաղանկատուացու մէջ, որից պէտք է եղբակցենք, թէ զմեքի շինում էին նաեւ աղիւսից «և ոչ կարէր քահկ (Վարապ փերտ իշխան) Առանշահիկ) զաղիւսաշար պոյր դադաթ զմեքին, սակս դի բնակեալ էր անդ խաչն տէրունական և նշխարք վկայիցն»։

Բայց րնդունենք կատարելապէս պատմական Յովհաննէս կաթողիկոսի տեղեկութիւնը. մի օրինակից հանած եղբակցութիւնը սայթաքում է՝ մեքողիկ ուսումնասիրութեան պահանջների դէմ։ Էջմիածնի զմեքի փայտայարկ շինութիւնը անդուրեքեան հետեւած էր, չէր կարող ևս ուրիշ պատճառ լինել. 1915 թուի երկրաշարժից իսպառ խախտուեցաւ նոյն տաճարի հարաւային փոքր զմեքը, Եղիապար կաթողիկոսի շինած. ճարտարապետ Թամանեանից կամեհում էր փոխարինել այն փայտաշին զմեքով, վախճալով, թէ հնուց ճեղքուած պատր կարող է չղմնալ քարաշէնի ծանրութեան. եթէ իրադորէր նա իւր միտքը, ապաղայում իրաւունք կը լինէ՞ր մտածելու, թէ զմեք շինել չկոտէին Հայերը։

Թորմանեանեան անշուշտ, այդ տողերը չէր զրել, եթէ այդ ժամանակ տեսած լինէր զմեքաւոր Աւանի Քանաքեռի մօտ, Զ. դարի վերջերում կամ է-ի սկզբում, Մովսէս Եղուարդեցու հակաթոս Յուհան Կարսեցու կողմից, և մանաւանդ Պողոս վանքը աւելի հին։ Գուցէ և այդպիսի հոգեբանութեան հետեւած էր, որ Տիկորի զմեքը համարում է յետոյ աւելացած բուն չէքի վերայ, համարելով միեւնոյն ժամանակ ամենահին մնացորդը հայ զմեքի։ Տարաբաղաբար Պողոս վանքի զմեքից շատ քիչ մաս է մնա-

* Յովհաննէս Կարսեղիկոս. Կր. 75. Թիֆլիսի հրտ.։

** Սեբէոս. Կր. 46. Պոլսի հրտ.։

* Պատկերը տես Die Baukunst. Կր. 11։

** Աղագմկաւոսացի. Կր. 192. Շահնաւարդեանցի հրտ.։

ցած (Պատկ. Գ), բայց այդ քանն էլ այնպիսի դրական փաստ է, որ խնդրի լուսարանում թևան համար առկա արժէք ունի, քան մի մեծ հատոր տեսական վերլուծութիւն։ Ի՞նչ ձև ունի Պաղտփանի գմբէթը, զմասը է մնացորդից կասէլ։ Դամենայն զէպս հիմքը, որ մնացել է դրսից, քառանկիւնի էր։ Եթէ հաստատուէր պիլոմէնրով, որ նա քառանկիւնի էր իւր թմբուկով եւս, ոչ միայն երկրորդ օրինակը կ'ունենայինք Տիկորի գմբէթի, այլ եւ մի կարելուր փաստ եւս, թէ Ռաֆէնայի Գալլա Պայցիդայի (Galla Placidia) դամբարանի գմբէթը ծաղումով արեւելեան է, ինչպէս կամէնում է բնդունել Ստրիզովսկին։* Բայց հաւանական չէ այդ Պաղտփանի նկատմամբ, այլ պէտք է կարծել որ թմբուկը ու թմբանկիւններն է եղել, որ է՝ դարում բնդհանրացած է մեր մէջ, ինչպէս Ներսէս Կամսարականի Թալինի փոքր եկեղեցին, Ալամանը** Հերակլ կայսեր 27-րդ տարին, այսինքն 637 թուին։ Գմբէթի փաստական գոյութեան մասին այս ժամանակից էլ աւելի վաղ ապացոյցներ ունինք մոնումենտալ արուեստի մնացորդներով եւ լեզուարանական տուեալներով։ Այդպիսի մի մնացորդ է մեր աչքում Օձունի տաճարը ինքն իր օրինակն էւ աղա նորա մօտ եղած յաւարձանի մի քանդակադորձական պատկերը։

Կարող է առարկութիւն լինել տաճարի եւ գմբէթի ժամանակակցութեան մասին. յիշատի նորոգումն է գմբէթի վերջին ու թրմուրի, բայց եւ չի՞մբէթով տաճարի մարմնի հետ այնպիսի մարդկութիւն է կապում, նրա թի, կառուցումների կողմից, դրսից թէ ներսից, որ բաժանել չենք կարող։ Այդ տիպի եկեղեցիները յառաջ են եկել որպէս վերաբնակարանական շտանգների միացման հետեւանք, եւ ոչ որպէս հեթանոսական շին շէնքի վերայ նոր գմբէթ աւելացնելով, ինչպէս Թորամանեանն է կամէնում բացատրել։ Մերեր, որ Թորամանեանը այդպիսի երեսյթներէց մէկն է համարում, է՝ դարի առաջին կիսի 639 թուականի շէնք է քառարձանադրութեան, որի իսկատիպը հրա-

տարակել ենք մեր Գրչունիեան Արուեստի քարտէսի մէջ։* Մեր իսկական բաղիլիկաները գմբէթ չեն ունեցել, ինչպէս Երեւոյքը, Գասապը, Արաղածի Աւանը, Ծոփքը։

Յիշել ենք, որ Օձունի Գերեզմանական կոթողի սրիւնների արեւելեան եւ արեւմտեան երեսները ծածկուած են պատկերներով եւ զարդաքանդակներով։ Հարաւային սեան արեւելեան երեսին ի միջի այլոց կայ մի բարձր շէնքի պատկեր, խաչադարձ գմբէթով վերջացած։ Լենինգրադի Նիւթական Մշակոյթի Պատմութեան Ակադեմիայում, երբ զեկուցանում է ինք այս աշխատութեան մասին, ցուցադրելիք նսեւ այդ քանդակի լուսանկարն ու էստաւքաճը, ակադեմիականների յատուկ ուշադրութիւնը խնդրելով, թէ ուղիղ է՝ մեր դիտողութիւնը գմբէթ լինելու նկատմամբ, թէ Ֆրոնտոն կարող է լինել։ Ընդունուեցաւ, որ ճիշդ է մեր դիտողութիւնը։

Բայց գմբէթների հետաւոր դորձածութեան ամենապիւրճախօս փաստը հայ լեզուի վկայութիւններն են։ Հինգերորդ դարի մեր թարգմանական եւ ինքնուրոյն գրականութեան մէջ գմբէթ բառը դորձադրուած է այնքան յաճախ եւ այնպիսի յորովումներով եւ բարդութիւններով, որ ցոյց է տալիս, թէ այդ զաղափարն ու բառը ամենատարածական հասկացողութիւններ են ժամանակի դրողների եւ թարգմանիչների համար։

Բարեկց կենսարացու վեցօրեայ արարչութեան ճառերի թարգմանութեան մէջ, որ հինգերորդ դարի դորձ է բնդունուած առանց տարակոյսի, գտնում ենք շատ հետաքրքրական փաստեր բառի եւ նորա զաղափարի մասին.

«Եղպրաշահան, որ փշին բուրբին օղով քառ օրինակի գմբէթացն»—

*Ὡν τὴν ἰσχὺν καὶ τὸ μέγεθος οὐδὲν ἡγοῦμεθα διαφέρειν τῆς κοίτης νοτίδος τῆς ὑπεριλυσσόμενης ἐν τοῖς χορνοῖς. **

Հիա՞ր ջուրն կացցէ ի վերայ գմբէթաշարդ գլխոյն երկնից—

Πῶς ἂν ἔδυνόμην ἐπὶ τῆς κυρτῆς περιφερείας τοῦ στερεώματος ἰδούμηναι ***

*Die Baukunst. 371:

**Պատկերները տես Die Baukunst. 184, 187, 190:

*Sbu hi Strz. Die Baukunst. Խ. 43:

**Migne, Patrol. Greca. XXIX.

՝Օրմււլ Դ. ր. 60, 96.

*** ՝Օրմււլ Դ. ր. 57, 89.

Տեսանեմք ի բաղանիսս, ... զի ի ներքս
փորուածն զմբթայարդ է։—

ὅπου γὰρ ὄρωμεν τῶν τε λουτρῶν τοὺς λιθίνους
ὁροφούς . . . ἃ κατὰ τὸν ἔνδον ὕψος εἰς ἡμικύ-
κλιον σχῆμα περιγυμένα . . . *

Այստեղ տեսնում ենք, որ թարգմանիչը
κοῦλος, τὸ κοῖλον, ἢ κοίλια, որ նշանակում
է դատարկ բոլորածեւ տարածութիւն, խո-
րութիւն — Hülung, Vertiefung **զգմբթ** բա-
ռով է արտայայտել։ Սորա արտաքին ձե-
ւակերպութիւնն է խորտիչ կորնթարթ,
կամար, աղեղ դրսի կողմից, թարգմանիչը
արտայայտել է **զգմբթայարդ** բառով, փո-
խանակ զի վերայ կորնթարթ զլիտոյն երկ-
նից։ Թարգմանիչու։ Երբորդ վկայութեան
մէջ եւս ἡμικύκλιον, որ նշանակում է կի-
սաբոլորակ, **զգմբթայարդ** է թարգմա-
նել զարձեալ։ Մեղ Համար շատ կարեւոր է,
որ Հայ թարգմանիչը ջրի պղպղակը, բաղա-
նիքի բոլորածեւ կամարը կամ երկնքի կորն-
թարթ բոլորածեւութիւնը նմանեցնում է
զմբթի, որովհետեւ զմբթի ներսի մասի
զազաթը, իրօք երկնածեւ է, այսինքն բոլո-
րակ, ուստի եւ Հնադոյն ժամանակներից յա-
ճախ նկարագրուած աստղերով, Տիրոջ ա-
թոռի եւ երկնային զօրութեանց եւ սուրբերի
Հետ։

Խնդիրը աւելի է պարզուում, եթէ զըմ-
բթ կամ զմբթեայ բառի դործածութիւնը
տեսնենք Ս. Գրքի Հայերէն թարգմանութեան
մէջ։ Անգեայ Ա. 4. «Եթէ ձեզ միայն իցէ բնա-
կել ի տունս զմբթեայս, եւ տունը իմ աւեր
կայ»։ Դորա փոխարէն Եթանեսանից յու-
նարէն թարգմանութիւնն ունի.

Εἰ καὶ τοὺς μὲν ὅμιν ἐστὶν τοῦ οἴκου ἐν οἴκοις
ὅμῶν κοίλοιστάθμοις, ὃ δὲ οἶκος ὅμῶν ἐξυπόχλω-
ται.

Հայերէնի «ի տունս զմբթեայս»-ի փոխա-
րէն յոյնն ունի ἐν οἴκῳ κοίλοιστάθμοις, որ նշա-
նակում է «փայտածածկ ձեղնամով տներ
մէջ»։ Երբայեցերէն բնադրի մէջ եւս նոյն
իմաստն ունի.

העת קצת אֶת־בְּתֵי הַבְּרִיחַ
וְהַבְּתֵי הַנֶּחֱדָרִים:

* Ὁμιλία Γ. p. 98.

«Բերատէ-

կէմ սիրունիմ»։ «Սիֆուն» յատկապէս նշա-
նակում է տաճարի ներքին ծածկոյթը, ձե-
ղուեր ըստ Kautsch-ի բառարանի։ Հայը այս-
տեղ թարգմանել է ոչ բառացի. նորա Հա-
կացողութեամբ փառաւոր տները զմբթեայ
են. զմբթեայ կամ զմբթաւոր պիտի լինէր
եւ տաճարը, մինչդեռ դորա Հակառակ աւե-
րակ է։ Նոյնիմաստ բառը Գ. Թաղաւորութեան
Ձ. 15, 16 εκκοιστάθμους թարգմանուած է
բառացի եւ ճիշդ, «եւ պատեաց շուրջանա-
կի»։ Բայց այստեղ եւս բոլորածեւութեան
զադախարը դուրս չէ այս արտայայտութիւ-
նից։

Լուսաւորչի տեսիլքի մէջ մեր առաջ
նկարուած է մի ճարտարապետական չէնք չորս
սիւների վերայ Հաստատուած զմբթով. «Եւ
ի չորեցուց սեանցն ի վերայ խաչիցն կա-
մարք զարգմանտեսք ի միմեանս կապեցան
եւ ի վերայ այնորիկ տեսի զմբթածեւ խո-
րանարդ ամպեղէն շինուած աստուածակերտ
զարմանալի»։* Ուշադրութիւն պէտք է
զարձնել յատուկ **զգմբթածեւ** խորանարդ
արտայայտութեան վերայ, որ զմբթի հին
ձեւն է մատնանշում, հէնց մօտաւորապէս
մեր Տիկորի։ Այս տեսիլքը, Հնադոյնը մեղա-
նում իւր տեսակի դրականութեան մէջ, կար-
ծում ենք ոչ ուշ, քան է. դար, երբ գրւում
էին խաչի եւ եկեղեցու Հետ կապուած շարա-
կանները, որոնց մէջ նաեւ «Էջմիածինն ի
Հօրէն», որի հեղինակը (Համարում է Սա-
հակ Ջորափորեցին) շատ լաւ ծանօթ է տե-
սիլքի բովանդակութեան։ Բայց նա աւելի չին
է, յամենայն դէպս ի նկատի ունի էջմիածնի
տաճարի չէնքը, որ անհրաժեշտ չէ Կոմիտա-
սի նորոգութեան Հետ կապել։

Աւելացնենք, որ զմբթ բառը, թէեւ
ընդհանրացած մեր Ե. դարի դասական լե-
զուի մէջ, ծագմամբ Հայերէն չէ. Hubsch-
man իւր Հայերէն Քերականութեան մէջ**
զգմբթ բառը նոյնացնում է նոր պարս-
կերէնի gunbad բառի հետ, մինչդեռ
Nöldecke-ն ասորական «գլորտայ» բառից է

* Ագաթանգեղոս. Դուկանեմի Հրտ. Կր.
374:

** Armenishe Grammatik. Strasburg. 1895
Կր. 127:

ընդունում նորա ծագումը: Իսկ Horn* բացատրում է պահլավերէն gmbat բառով, որ շատ մօտ է հնչում հայերէն տառադարձութեան, ուստի և հայանական, որ Պարսկաստանից անցած լինի հայերին, մանաւանդ, որ դժբեթաւոր են եղել այնպէս Սեբեթաքի և Տիգրանի պայտանները Դ. և Զ. դարերում: Պահլավերէն gmbat բառը առնուած է Vendidad-ից, որ թէև Զենդաւեստայի հին մասերից չէ, բայց յամենայն դէպս ոչ ոչ, քան Դ. դարը:

Այսպիսով ապացուցուած ենք համարում դժբեթաւոր եկեղեցիների գոյութիւնը Ե. դարի կէսերից էլ վաղ, այսինքն Դ. դարում, մի երբակցութիւն, որ այլ տուեալներով հիմնաւորել է Strzegowski-ն հայ արուեստին նուերած իւր մեծ աշխատութեան և Ursprung der Christlichen Kunst-ի մէջ:

Թ.

Հայոց լեզուի պատմութեան մէջ մի գաղափարային երևույթ ենք տեսնում. մինչև Ե. դարը չունինք դիր, գրականութիւն, բայց յանկարծ ստեղծուած է ինքնուրոյն և թարգմանական մի ամբողջ գրականութիւն, այն էլ մի լեզուով, որ Ոսկեդարէն է համարուած հայ լեզուի: Նման մի երևույթ նկատուած ենք և հայ արուեստի պատմութեան մէջ. ինքն ըստ ինքեան այդպիսի երևույթներն անհասկանալի են. պատմական երևույթներն իրար հետ չզիջարւում և բազմաթիւ օգտիներով միացած ամբողջութիւնից կտրուած՝ հասկանալի չեն: Այսպէս էլ մեր լեզուի կամ արուեստի պատմութեան մէջ վերև ահնարկուած երևույթը հասկանալի է դառնում միայն քրիստոնէութեան ծագման ինդիքներն պարզարանութեամբ թէ Հայաստանում և թէ կից երկիրներում, որոնց հետ կենդանի յարաբերութեան մէջ է եղել քաղաքական, տնտեսական, կրօնական, մշակութային տեսակէտներով:

Տարբարողարար Դ. դարից աւելի վաղ Հայաստանի նկատմամբ գրաւոր անմիջական յիշատակարաններ չունինք, ինչպէս առ հասարակ, այնպէս էլ ճարտարապետական շէնքերի, այս դէպքում եկեղեցիների գոյութեան

և նրանց յատկանշիչների մասին: Մի քանի յունարէն և յատկեւնիքն արձանագրութիւնները հայ Արշակունիների կամ հռոմէական լեզվանների կողմից թողնուած, մեզ ոչինչ չեն տալիս ճարտարապետութեան նկատմամբ, իսկ Գասնիքի «Տրդատայ թախար» յունահռոմէական բնոյթ ունի Սահայն թագաւորի եկեղեցիների գոյութիւնը Լուսաւորչի ժամանակից, Աղաթանգեղոսի և մանաւանդ Փաւստոս Բիւղանդի տուած տեղեկութիւններով, անուրանալի է: Այս իրողութիւնը անմիջապէս կերպով հաստատուած է Ղազար Փարպեցիին միջանկեալ կերպով, իւր առ Վահան Մամիկոնեան գրած թղթի մէջ յայտնելով, թէ իւր ժամանակ՝ Ե. դարի վերջերին, «չեղեկեր իւր ամէ շինեալ» վանորայք կային, այսինքն Լուսաւորչի ժամանակից:*

Բայց բոլորովին անկարելի չէ, որ եկեղեցիներ կամ աղօթատեղիներ լինէին նոյն իսկ առաջ, թէև հազուադիւմ, քանի որ իրողութիւն է, որ Հայաստանում քրիստոնէութիւն կար Լուսաւորչից առաջ: Թողնենք աստօթական քարոզութեան աւանդութիւնը Հայաստանում. երկրորդ դարի վերջերս արդէն, Մարկոս Աւերիանոսի ժամանակ, քրիստոնէական կային Մկրտիչեւում Legio fulminata զնդի մէջ, որի մի մասը տեղացիներ էին: Քառասուն մանկանց նահատակութիւնը Սկրաստիայում, որ հայ տարրը հաստատուած էր վաղ ժամանակներից, ապացոյց էր քրիստոնէութեան գոյութեան այդ շրջանին: Երրորդ դարի կէսերից արդէն կաթոսկրոյում Լախիկոպոսութիւն կար Հայոց մէջ. Գոցանից մէկը՝ Մհեր ժամանի հետ նամակագրութիւն ունէր Դիոնեսիոս Աղէքսանդրացիին 251 թուին:՝ Մարտիրոս Դաւան պատերազմում է հայերի հետ, որպէս քրիստոնէայ մի ժողովրդի հետ 311 թ.:՝ Արտալի Լախիկոպոսութեան գոյութիւնը Լուսաւորչից առաջ, բոլորովին անհիմն և պատմական հնարաւորութիւնից զուրկ չէ:†

*Ղազար Փարպեցի. եր. 196. էջմ. հրտ.:

՝՝Եսեբիոս Կեսարացի. Եկեղեց. Պատմութիւն, եր. 8. 9:

՝՝Müller Kirchengeschichte. 1892. եր. 56. Harnack, Die Mission. 1902. եր. 441 եւ շար., 471:

†Արարատ. 1868. 102:

Գրիգոր Լուսաւորչի գործունէութիւնը սկըսուեալ է 287 թուից եւ միայն Դ. դարի սկզբում ջրխտոնէութիւնը պետական կրօն հրատարակուեալ Տրդատ մեծի ձեռքով:

Բայց Հայաստանից էլ աւելի վաղ ջրխտոնէութիւնը պետական կրօն էր դարձած կարճ ժամանակի համար Հարեան Ուրոյենի ասորական փոքրիկ պետութեան մէջ, Աբդար Թ.—ի ժամանակ (179-216), Եդեսիա մայրաքաղաքով: Քրիստոնէութեան տարածման շատ նպաստաւոր պիտի լինէր նաեւ Պալմիրայի պետութեան շրջանը Գ. դարի երկրորդ կիսում Ջնորիա Թադուսու ժամանակ: Ասորական ջրխտոնէութեան մի երրորդ մեծ կեդրոն էր Մծրինը 325 թուից առաջ. բաւական է յիշել, թէ Եփրեմ առորին ծնունդ է այդ քաղաքում ջրխտոնեայ ծնողներէց Դ. դարի սկզբում. նշանակուեալ է Գ. դարում արդէն այնտեղ ջրխտոնէութիւն կար: Ի նկատի պէտք է ունենալ նաեւ Յակոբ Մծրնայ Հայրապետի աղգակցական կապը մեր Լուսաւորչի հետ աւանդաբար, որ յայտնի մատենադիր էր եւ որի գործերը թարգմանուած են Հայերէն, ինչպէս եւ Եփրեմիներ:

Քրիստոնէութիւնը տարածուած էր նաեւ Մելիազետում եւ Պարսկաստանում մինչեւ Պարսկական երկիրները, ուր բազմաթիւ համայնքներ կային ասորական քարոզութեամբ. ըստ Նեոլոգիէի Դ. դարի կէսերում արդէն շատ տարածուած էր ջրխտոնէութիւնը Տիգրիսի երկիրներում, կազմակերպուած եպիսկոպոսութեամբ եւ հոգեւորականութեամբ. 310 թ. Սելեւկիայի եւ Տիգրոնի եպիսկոպոսն էր Սիմէոն Բար Զարտան, իսկ նորանից առաջ Բաբա Ակկայի, որ փորձել էր իւր զաւաղանի տակ միացնել Պարսկաստանի բոլոր եպիսկոպոսութիւնները, բայց անյալող: Պարսկաստանում հալածանք է սկսում միայն Շապուհ Բ.—ի ժամանակ, իսկ մինչ այդ անարգելք դարգանում էր այնտեղ ջրխտոնէութիւնը: Ե. դարում Տիգրոնում ասորական պարտիականներ էին Նահաբալահ (415-420) եւ Դատիշայ (421-456):

Ապա յիշատակելի է Հայաստանի Հարեան երկիրներից Կապադովկիան իւր Կեսարիա մայրաքաղաքով, ուր ջրխտոնէութիւնը մուտք է գործում դեռ եւս առաջին դարում. Բ. դարի վերջում այնտեղ կառարուած Հալածանքների մասին տեղեակ է Կարգեդոնի նշանաւոր երէց Տերտուլիանը: Գ. դարի առաջին կիսում այնտեղ գործել են Ալէքսանդր եւ Ֆիլմիլիանոս եպիսկոպոսները (233-ին եպոս.), առաջինը իւր կեանքի վերջին օրերում Երուսաղէմի ջրխտոնէական մատենադարանի հիմնադիրը դարձաւ, եւ երկրորդը թղթակցութեան մէջ էր իւր ժամանակի բոլոր նշանաւոր եպիսկոպոսների հետ, ի միջի այլոց, եւ Կարգեդոնի կիրարկանութիւն: Սրանց ժամանակ է ստեղծուած Կեսարիայի աստուածաբանութեան դպրոցը, որի հօր ներկայացուցիչներն են ապա Դ. դարում՝ Իրար յետեւից՝ Բարսեղ Կեսարացին, Գրիգոր Աստուածաբանն ու Գրիգոր Նիսացին, որոնց երկերը թարգմանուեցան Ե. դարում Հայերէն:

Յիշատակելի է Հայաստանի սահմանակից Պոնդոսում Գրիգոր Սքանչելագործի առաջնութիւնը (240 թ. եպոս.), որի գործունէութիւնը օրինակ հանդիսացաւ մեր Գրիգոր Լուսաւորչի համար:

Ի վերջոյ պէտք է ուշադրութեան առնել մի հանգամանք եւս, մեր Դ. դարում սկըսուած եւ Ե. դարում ուռճացած հոգեւորքաղաքակրթական եւ դուրս հետ ճարտարապետական մեծ շարժումը Հասկանալու համար: Գ. դարի վերջերից երեւան եկած եւ Դ. դարում զօրացած հոսանքը հայ ուսանողութեան դէպի ասորական եւ յունական բարձր դպրոցները մի նշան էր, թէ Հայ Ժողովուրդը քաղաքակրթութեան ասպարեկով բոլորովին համրակ չէր: Բաւական է յիշել Պրոյերեսիոսի անուան հետ կապուած տեղեկութիւնները իբրեւ ուսանող Անտիոքում, աշակերտելով Ուլպիանոսի եւ ապա Իրբեւ փոստակարգ հետոր եւ փիլիսոփայ, դիտնական դասախօս Աթէնքում եւ Հռոմում. այնտեղ քաղաքի հասցէին արտասանած իւր ներբողով այնպիսի հռչակ ստացաւ, որ նորան արձանը կանգնեցին Regina rerum Roma regi eloquentiae արձանադրու-

*Neoldeke. Die Aufsätze. I. Labourt. Le Christianisme dans l'empire Perse. Paris. 1904.

թեամբ* Նորա աշակերտներն էին Բարսեղ Կեսարացին և Գրիգոր Աստուածաբանը, աշակերտակից ունենալով բազմաթիւ հայ երիտասարդներ, որոնք և յիշուած են նրանց կողմից: Հայ ուսանողներ ժաման յիշատակութիւն ունին և Լիբիանոս յոյն հետաորդ իւր աշակերտներին թուած ՚Յայտնի է, որ Գրիգոր Լուսաւորիչ և որդիքը, Ներսէս մեծ և Սահակ Պարթեւ յունական կրթութիւնն էին ստացել Կապադովիկայում: Փարպեցին յիշում է հայ երիտասարդները զերեք զիւտից տառ՝ սորիպուած էին բարդուած թոյաւորք և հնուանց ճանապարհօք և բազմաժամանակեայ գեղեցիկմաք ձեռք բերել ասորերէնի գիտութիւնը եկեղեցական պաշտաման համար: Ամբողջ ջորբորդ դարը՝ Լուսաւորիչի մինչև տասերի զիւտը, բարձրաթիւ ուսանողներ պէտք է գնացած լինէին արտասահման ասորի և յոյն լեզուներին տիրապետելու համար: Ս. Սահակի և Մեսրոպի աշակերտներ ուղարկելը յոյն-ասորական պարզները, սկզբնաւորութիւն չէր, այլ մի դար և աւելի արդէն աւանդութիւն դարձած երևոյթ:

Այս համառոտ տեսութեան նպատակն էր պարզել, թէ եկեղեցական ճարտարապետութեան ծագումը Հայաստանում Գ. դարի վերջերին կամ Դ. դարի սկզբում, միանշանակ չէր հասկանալի է և իրական: Եղեւիայի և Հայաստանի քրիստոնեայ պետութիւններին մէջ դարձանայի չէ նոր կրօնի ազդեցութեամբ և պահանջների համեմատ քրիստոնեական գրականութեան և արուեստի ծագումը: Արդար Թ.—ի ժամանակակիցն էր և արաբիկար նշանաւոր մատենագիր և բանաստեղծ Բաղդէճանը, որ շխտովաբ կողմից «հայ» է կոչում: Նորա հոգեւոր երգերը կամ սաղմոսները շատ տարածուած էին և երգում էին քրիստոնեաները մինչև Եփրեմի ժամանակները: Մի ուրիշ նշանաւոր մատենագիր Տաթևանն էր, Բ. դարի վերջե-

րում, որի Դիաբեսարոն—ը Ե. դարում թարգմանուած է հայերէն: Մատենագրութեան հետ երևան էր գայիս և ճարտարապետութիւնը: Եղեւիայի առաջին եկեղեցին շինուած է 201 թ., մի աւելի մեծ եկեղեցի 313 թ., այսինքն քրիստոնէութիւնը հռոմէական պետութեան մէջ պետական կրօն դառնալուց առաջ: Չորրորդ դարում և մանաւանդ Ե.—ում շինուած եկեղեցիներ կան Ասորիքում՝ հաստատուն թուականով. Ինչպէս 338 թ. քառ Sarre—ի և Herzfeld—ի շինուած Մար Յակոբի եկեղեցին Մծրինում: **

Հարաւարեւելեան Հայաստանի քրիստոնէութիւնն էլ սկզբնական շրջաններում ենթարկուած է ասորական քարոզչութեան. այդ ևն ցոյց տալիս մեր նախնական աւանդութիւնները նոր կրօնի ծագման և հաստատութեան հետ կապում: Լուսաւորիչի քարոզութեամբ քրիստոնէական կրօնը պետական դառնալուց յետոյ ևս, եթէ Լուսաւորչի և նորա տան հայեացքը զէպի արեւմուտք է ուղղուած, չեն պահպանում ապացոյցներ, թէ ասորական քարոզիչների մեծ տարր կար Հայաստանում, որ իւր յաւակնութիւններն ունէր Հայաստանի հայրապետութեան վերայ: Չորրորդ և հինգերորդ դարերում ոչ միայն հայ ուսանողներ զինում են նաև ասորական կեդրոնները, այլ և տուրքի զիւտի առաջին փորձերը կապուած են ասորական կեդրոններին հետ և նոյն իսկ տուրքի զիւտից կառոյ՝ թարգմանութեան առաջին փորձը կապուած է ասորերէնի հետ:

Հոգեւոր այս աղերսներով էլ պէտք է հասկանալ նաև հայ քրիստոնէական ճարտարապետութեան ծագումն ու նմանութիւնները ասորական-միջագետական հիլլենիստիկութեան ենթարկուած արուեստի հետ: Այս աղերսը աւելի պայծառ կեդրով երևում է Դ.—Չ. դարերի հայ գեղեցիկական կոթողներով, որոնց ուսումնասիրութեան անցնում ենք հետեւեալ մասում:

*Harnack. Christliche Litteratur, Lpzg., hr. 184 և 485:

**Archeologische Reise im Euphrat und Tigris Gebiet. Band II. 342-343.

*Eunapii Vitae Sophistarum. Boissonade, p. 485 և շար.

†Funerbris dratio in laudem Basilii Magni.

ՀԱՅ ԱՐՈՒԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ա.

Աղգերի քաղաքակրթութեան եւ արուեստի ծաղումն ու ձեւակերպութիւնը իրենց դարձացման ընթացքում սերտ կապուած են իրենց կրօնի եւ հաւատալիքների հետ. Քրիստոնէական արուեստի նշանաւոր պատմաբան Kraus մի խօսք ունի, թէ աղգերի արուեստը գերեզմաններից է սկսւում. այս ճշմարիտ է ոչ միայն նախնական աղգերի համար, որոնց շինարարութիւններն ու ստեղծագործական երևույթները իրօք դերեզմանների հետ են կապուած, այլ եւ յետադայ դարերի նոր հոսանքների ընդունելութեան ժամանակ, համապատասխան նոր արուեստի եւ մշակոյթի ստեղծագործութեան աղբիւր է դառնում, հետզհետէ հնից դէպի նորը փոխակերպւում։ Եթէ Եգիպտոսի արուեստն ու մշակոյթը պատմութեան մէջ իրենց բազմատեսակ երևույթներով հոգւո անմահութեան հետ կապուած հասկացողութեան մարմնաւորումն է, եթէ յունական արուեստն ու դրականութիւնը իրենց բոլոր ճիւղերով կապուած են եւ հասկանալի յոյն ժողովրդի կրօնական ըմբռնումներով միայն, քրիստոնէական կոչումով արուեստն էլ նոր վարդապետութեան հաստատութեան հետ, երեւան է բերում նոր ստեղծագործութիւն աղգերի մէջ, հնից հետզհետէ դէպի նորադոյնը եւ տարբեր դարաշրջումն ընթանալով։ Կատակոմբաների արուեստը միջին օդակն է հիթանոսականի եւ քրիստոնէականի ծագման եւ դարձացման արեւմուտքում։ Նման երևույթ նկատում ենք եւ Հայոց մէջ։

Հայ արուեստի նախնական շրջանների հասկացողութեան համար մեծ նպաստ են բերում մեր երկրի այլ եւ այլ կողմերում ցրուած գերեզմանական կոթողների մնացորդները, որոնք դեռ եւս հարկաւոր ուշադրութեան ցնն աւրձանացել։ Ճարարադարար նոցանից շատ քչերը ամբողջութեամբ հասել են մեզ, մեծաքանի մասով եղծուած,

մասամբ կամ բոլորովին փչացած, կտոր կտոր եղած, բայց այնպիսի քանակութեամբ, որ բաւական են դադարիւր կայմելու նրանց մասին։ Դեռ եւս մենք լիովին նրանց գոյութեան եւ տարածման մասին ծանօթութիւն չունինք, բայց ինչ որ վերջին տասնակ տարիներում պրոֆեսոր Մատին, Թորածանեանին եւ մեզ յաջողուել է ծանօթանալ եւ մի հաւաքել, մի հոյլ է, արժանի ընդարձակ եւ բազմակողմանի ուսումնասիրութեան։

Այստեղ եւս նոյն գիտական ուսումնասիրութեան մեթոդին ենք հետեւում, ինչ որ մասամբ փորձեցինք Նախրիթաց ուսումնասիրութեան մէջ, որ ճարտարապետական որոշ երևույթների լուսարարանութեան է բնութարարում։ Պարզ ուսումնասիրութիւն իսկ ցոյց է տալիս, որ նրանք չեն պատկանում հայ ճարտարապետութեան ծագման, ոսկեդարի շրջանին, որ է. դարձ է, ինչպէս տեսանք։ Այն պատմադարաբանութիւնը եւ դարձաքանդակները, որ մենք տեսնում ենք այդ կոթողների վերայ, տարբեր ոճ, ձեւակերպութիւն եւ մոտիւններ ունին, քան մեր է. դարի թուականով կամ ժամանակով յայտնի չենք բեր։ Նրանք չեն երեւում նաեւ Բագրատունեաց կամ ԺԳ. դարի վերածնութեան շրջաններում։ Այդպէս, ուրեմն, պատկանում են աւելի հնագոյն դարերին, մի տարբեր գեղարուեստական հոսանքի, որ արդէն մեռնել է սկսում եօթներորդ դարում։

Եւ յիշուի, նրանք ծագումով եւ տեղով ամենամեծ աղբիւր են ցուցաբերում մեր բազիլիք եկեղեցիների ծագման, տեղի եւ ոճի նկատմամբ։ Այս եւ երեւոյթ է, որ ինքնին մատնանշում է նրանց հասկացողութեան ուղին եւ տեղը մեր արուեստի պատմութեան մէջ։ Միջ յայտնի չէ, դրեթէ, որ եւ է նման գերեզմանական կոթող, որ կապուած չլինի տեղով բազիլիք չէնք չեն։ Այստեղ եւս նկատում ենք գուտ Հնչկեսիտականից միջադեպական-ասորական եւ տեղական սասանեան արուեստների փոխադրեցութիւնը,

ինչպէս ամբարապետութեան մէջ տեսնուի: օգտագործել են իրենց ննջեցեալներէ համար
 Կարևոր թուով ալիպիսի կոթողներ իրրև գերեզմանաքարեր:
 մնացել են Կամսարականներէ մեծ տաճարն եւ
 Նստոց Թալինում, բայց ծաղմամբ եւ տեղով Կարսի նահանգի Աղբակ գիւղից եւս հան-

Պատկ. 29

ու Մայր եկեղեցու կամ Ներսէս Կամսարա- գուցեալ Մատի կողմից մի բանի ալիպիսի
 կանի շինած, այլ մի այլ տեղակալ եկեղեցու յաշարձաններ բերուած էին Անիի թանգա-
 հա կապուած, որ գիւղացիները բերել եւ րանում պահելու (Պատկ. 29) . ալիպիսի է.

դարի համարուած կանգուն մատուռի մօտ ,
մնացած են քաղիլիկ աւելի եիմ շէմքի աւե-
րակները :

Արագծոտն դաւառի կարբի գիւղում , որ
քրիստոնէութեան ամենահին կեդրոններից
մէկն է եղել , դեռ եւս մնացած են բազիլիկ
եկեղեցու աւերակները , պսակի մէջ հաւա-

դերեղմանական կոթողով :

Փարպիւից քիչ դէպի արեւմուտք , Արա-
դածոտն դաւառի պատմական հին Աղցում ,
պահուած է ոչ միայն ստորերկրեայ գերեղ-
մանական մի կամարակապ շէնք , կատակոմ-
րաների նման դերեղմանները պատի մէջ եւ
քանդակներով , որ յիշեցինք նախընթաց մա-

Պատկ. 30

սարակող խաչով , գերեղմանական նոյնպիսի
կոթողներ կան մնացած (Պատկ. 30) : Գլխի
հաւասարակող խաչը մաս չէ կոթողի , այլ
րեկոր է :
րից հետո չեն , աւերակ մի գիւղատեղ կայ ,
բազիլիկ եկեղեցու մնացորդով , կողքին նաեւ

սի մէջ , եր. 15 , այլ եւ բազիլիկ եկեղեցու
մնացորդ գերեղմանական կոթողի հետ . ըստ
նորենացու Աղցը Արշակունիների արքայա-
կան դերեղմանատուն էր Դ . դարում :

Կարբի եւ Փարպի գիւղերի մէջ , որ իրա-

Աղցից քիչ դէպի արեւմուտք , հին Վժան
եւ ներկայ Ուշան գիւղում , որ արքայական

ամառանոց էր Դ - դարում, մնացած են գերեզմանական կոթողները շատ մնացորդներ, եկեղեցին բոլորովին քանդուած, բայց նոյն սաճմաններում կարարայ վանք կոչուած վայրում բազիլիկ եկեղեցու մնացորդները

Հաջի Բալլում կոչուած վայրում, կար մի կոթող, Աստուածածնի քանդակով, որի զբլխին վերից գէպի ցած սաւառնող Հրէշտակը (Պատկ. 31) պսակ է դնում Աստուածածնի գլխին, հաւանորէն աչգտեղ միայն շատ փոքր

Պատկ. 31

կան, որակից Սեհերբիմ Տէր Յակոբեանը էջմիածնի թանգարանն էր փոխադրել մի շատ լաւ պահուած կոթող, այժմ Երեւանի թանգարան տարուած :

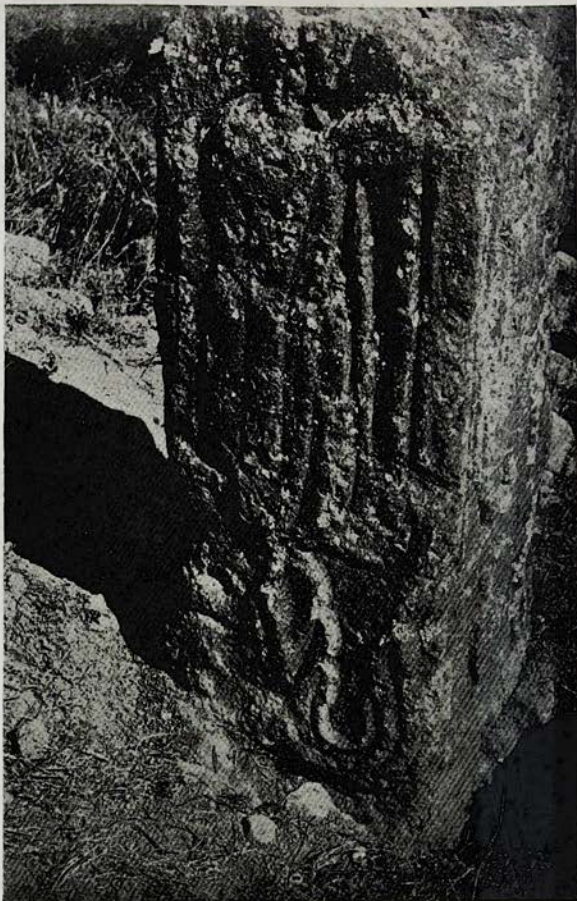
Ուջանից ոչ հեռու գէպի լեռնակողմը,

մատուռ է եղել, կոթողը փոխադրուած է էջմիածնի նախկին թանգարանը : Նման դերեզմանական յուշարձանի, առանց եկեղեցու՝ հանդիպել ենք եւ ուրիշ տեղերում, ինչպէս մէկը Բիւրականի և Համբերդի մէջ եղած ճա-

նապարհի վերայ և միւսը Արարանում, սի-
տական պողոտայից դէպի Չամբլու տանող
ճանապարհին, որ Ալիշանը հեթանոսա-
կան յիշատակ է ընդունել իւր տեղեկա-
տունն հետեւելով:՝ Նման մեկուսի և-

ուած լինի Արազածի Աւանից, որ միայն մո-
տաւորապէս երեք մղոն դէպի արեւելք է
գտնուում ևւ ըստ Ալիշանի և կիկեցի ունի մի նա-
ւանի:

Աւանը ևւ Ղարաջալար գտնուում են պատ-

Պատկ. 31ա.

րեւոյթ էր գուցէ ևւ Ղարաջալարի յու-
շարճանը (Պատկեր 31ա.-32), որի ան-
միջական շրջակայքում բաղիլիկ եկեղեցու
հետքեր չգտանք, թէպէտ կային ուրիշ հին
աւերակներ, կտրելի է ևւ յուշարճանը բեր-

մական Կոչ կամ Կուաշ անանից դէպի հիւսիս՝
լեռնակողմը, Արազածի վերայ:

Նոյն լեռան հարաւային լանջերին է Թա-
լին մեծ աւանը, որ ամենաշատ թուով կո-
թողներ ունի պահած ևւ որոնց մասին յիշե-
ցինք արդէն: Ներքին Թալինում ևւ կայ մի
կոթող, ոչ բոլորովին պարզ, մի Ֆիգուր

*Այրարատ. 254:

խաչ բանած ձևերին (Պատկ. 33) : Աղյա Թա-
լինից գէղեր չի սխառելէր մի քանի մզան
միայն հետի Աղիւսամանն է, իւր Հովիտիմէի
տիպի, բայց բոտ մեղ աւելի չին, բան 618
թաւակներ, եկեղեցիով : Եւր վայրը արժանի
է յատուկ ուսումնասիրութեան, աշտեղ կան

գիւղից գէղեր հարաւ, ձորի մէջ գտնուած են
աւերակներ մնացորդներ, ուր եղել է բա-
ղլիկի մի եկեղեցի եւ կողքին գերեզմանական
մի հետաքրքրական կոթող : Նկարի մէջ երե-
ւում է Քառասնի կամ Տիկուրի տիպի մի խո-
յալ :

Պատկ. 32

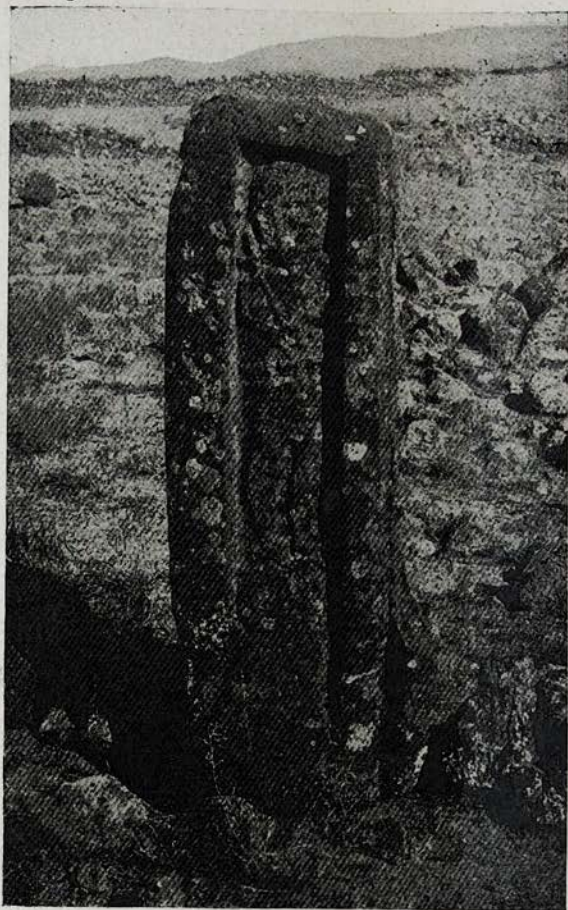
քարերի վերայ նախնական գրութիւններ,
կենդանական եւ զծական նշաններով, որոնց
նմանները կան Արագածի եւ ուրիշ վայրե-
րում, ինչպէս եւ Մեծամորի կամ ներկայ ա-
նունով Սև. Զրի ակունքների ժայռերի վե-
րայ, ոչ հետո Զէյլա գիւղից : Աղիւսաման

Թալինից եւ Աղիւսամանից ոչ հետո,
Մաստարա չին աւանում գտնուած են երկու
կոթողներ, թէև բաղլիկի եկեղեցու հետ-
քեր մեղ յայտնի չեն աշտեղ, բայց մինչեւ
այժմ կանդուս մնացած է : Ղարի տաճարից
առաջ, անպայման պէտք է մի բաղլիկ ե-

կեղեցի եղած լինի այնտեղ, որի հետ են կապուած եւ կոթողները:

Աւելի դէպի հիւսիս, Արազածի արեւ-
մտա-հիւսիսային անկիւնում, Հառիճում եւ
Ղարախանում գտնւում են մի մի նման յու-
շարձան, բայց բաղիլիկ եկեղեցիների մնա-

րեք մեծ ու փոքր բաղիլիկ եկեղեցիներ եւ
գերեզմանական նոյն տեսակ երկու կոթող-
ների մնացորդներ, մէկը Աստուածածնի քան-
դակով (Պատկ. 34), որի անունով եւ կոչւում
է արձանը իբրեւ ուխտատեղի: Կարբիի մա-
սին յիշեցինք արդէն: Այնուհետեւ Արարա-

Պատկ. 33

ցորդները մեզ յայտնի չեն:

Այժմ դառնալով դէպի Արազածի հարաւ-
արեւելեան շրջանները, Աշտարակում ու-
նինք բաղիլիկ եկեղեցի եւ գետի միւս ափին
գերեզմանական մի արձան: Արայի լեռան
ստորոտում եղուարդ գիւղի մէջ ունինք ե-

նի շրջանում, Արինայ գիւղում երկու փոք-
րիկ բաղիլիկ եկեղեցիներ կան հարաւային
գոտերի ճակատաքարերի քանդակները նման
Քառաթիւն (Պատկ. 20-21), նաեւ նման մի
խոյակի մնացորդով եւ գերեզմանական կո-
թողով, բայց եղծուած վիճակում: Քասա-

խում հետ, ուր համանուն գետի տեղումներն են, երկու հին, մէկը մեծ, մէկը փոքր, բաղիլիկներ կան, թէև նման կոթողներ չեն գտնուած, բայց փոքր բաղիլիկայի մի խոյսիկը կենդանական քանդակ ունէր, որ փո-

Արարատեան երկրից դուրս գալուց առաջ, յիշենք մի յուշարձան հետ, ուր փոքրիկ բաղիլիկայի մօտ նոյն ոճի մի կոթող կայ, Կոտայքում Քանաքեռի մօտ, Աւանն է, նշանաւոր նաև Հոխոսիմէի տիպի իւր տա-

Պատկ. 34

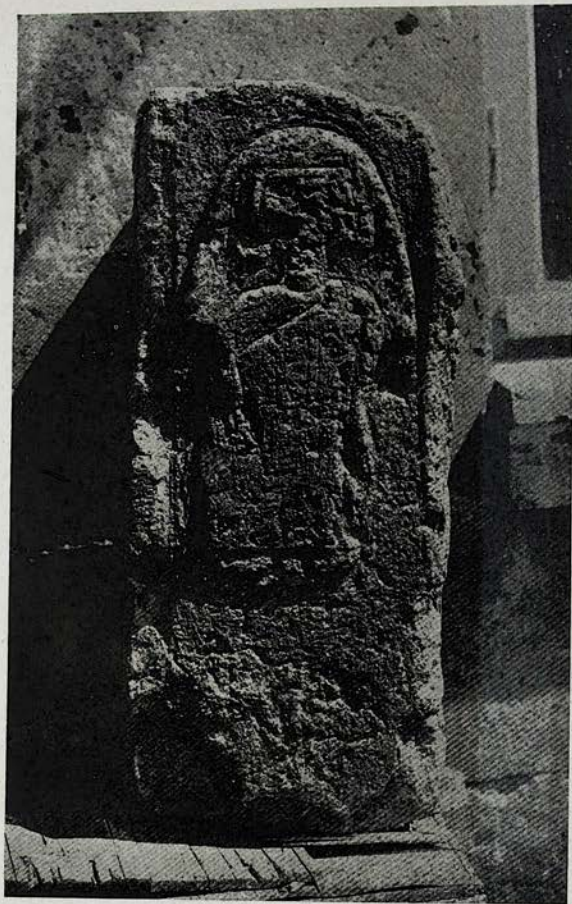
խաղրել ենք Էջմիածնի թանգարանը: Վերջապէս Քասախի ձախ ափին, Մառաշիչէն գիւղում փոքրիկ բաղիլիկայի մօտ՝ դերեղմանոցում ունինք դարձեալ մի կոթող (Պատկեր 19):

Ճարով, բայց նորանից մի քսան տարով մօտաւորապէս առաջ շինուած:

Այնուհետև Արարատեան երկրից դուրս գէպի հիւսիս, Լենինականից ոչ հեռու Դարբանդ գիւղում կան հին կոթողներ,

որոնցից մէկը փոխադրուած է Երեւանի թանգարանը, այդտեղ եւս բազիլիկ չէնքի մնացորդ կա՞յ, թէ ոչ, ասել չենք կարող, լուսանկարը ստացել ենք Թորամանեանից, ինքներս այնտեղ չենք եղել: Այս պատկերները ազգազբախան տեսակէ-

Բրդաճորի փողբիկ բազիլիկայի մնացորդն է, կողքին փառաւոր, Սասանեան շրջանի շատ արժէքաւոր եւ մինչեւ այժմ կանգուն կոթողով, որին մօտ է նաեւ Խոթոռնին իւր բազիլիկայով եւ կոթողի մնացորդով: Լոսիկ Իդաշատ գիւղում նոյնպէս կայ մի նաւանի

Պատկ. 35

սով Հետաքրքրական են, գուցէ եւ Հեթանոսական շրջանից (Պատկ. 35-36): Կան եւ ուրիշները փշագած: Ապա Չորագետի ափերով դէպի Հիւսիս անցնելով Օձունի նշանաւոր կոթողն է եւ այնտեղից էլ մի քանի մղոն դէպի Հիւսիս Լալուարի յետեւը,

բազիլիկայի մնացորդ, այժմ բոլորովին աւերակ եւ նախապէս էլ փոփոխութեան ենթարկուած, որի ափսոսելի աջ պատի մէջ մտցրած է գերեզմանական մի կոթող, մի երեսը տեսանելի, ուր Աստուածածինն է Յիսուս գրկին եւ աջ ձեռքը վեր բարձրացած,

ափր զէպի նախըր, ինչպէս տեսնում ենք կոպտական արուեստի մէջ: Վերջապէս Ձորագետի աջ կողմը, երկաթուղու Ախտալա կայարանից զէպի հարաւ, կողք տանի շին աւերակն է, ուր թէև զեռ պեղումներ չեն կատարուած ևւ հզդուած

հասած: Միւսների մասին պիտի խօսինք յետոյ:

Ահա այսչափ մեղ յայտնի գերեզմանական կոթողների ժամատաղութիւնը իրենց մօտ եղած բաղիլիկ շէնքերի մնացորդներով: Բայց մենք հաւատացած ենք, որ նրանց թի-

Պատկ. 36

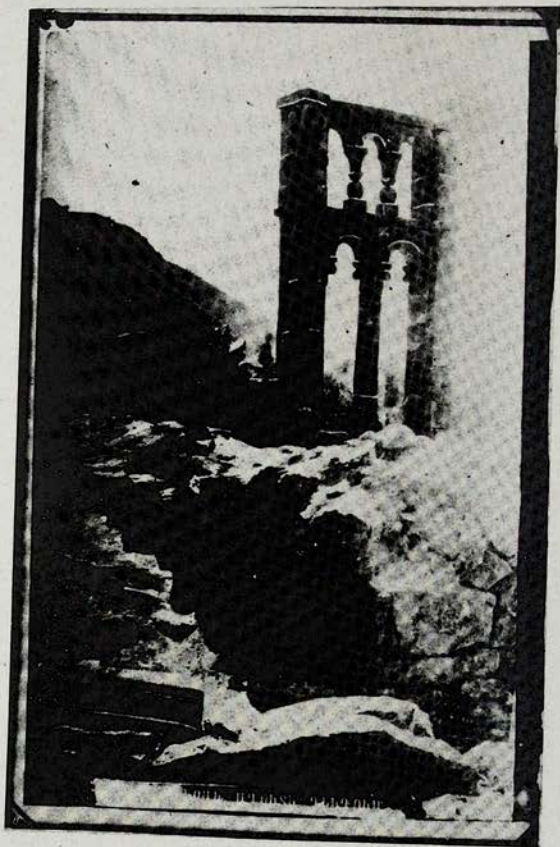
հողի տակ թաղուած եկեղեցու յատակադիծն ու ճարտարապետական ոճը, բայց պատահական կերպով երևան եկած քանդակները հելլենական աղեցութիւնն են մատնանշում, այստեղ եւս կայ մի կոթող, տարարադղարար եղծուած վիճակում մեղ

ւր աւելի է հալաստանում, ևւ ուր բաղիլիկ շէնքեր կան կամ մնացորդներ, այնտեղ էլ կարելի կը լինի նման կոթողների մնացորդներ գտնել, եթէ սովորական ժամանակը կամ մարդկային բարբարոսութիւնը խաղա չէ անհետացրել նրանց: Այդ գերեզմանական

կոթողների պատկերաքանդակներն ու դար-
դաքանդակները Հայ արուեստի մի նոր աշ-
խարհ են բաց անում մեր առաջ, ցոյց տա-
լով, թէ զեղարուեստական իրնչ հոսանքներ
են եղել Դ.-Ջ. դարերում, քրիստոնէութեան
պետական կրօն դառնալու ժամանակ եւ յե-
տոյ Հայաստանում: Բայց անցնինք նրանց

Բ.

Սկսենք Օձունից, ոչ այն պատճառով,
որ այդ կոթողը ամենահինն ենք համարում,
այլ որ տաճարի առանձնապատկութիւնները
օգնում են նաեւ յուշարձանի ժամանակի ու-

Պատկ. 37

ծանօթութեան եւ ուսումնասիրութեան, որ
կատարում ենք ոչ ըստ ժամանակադրու-
թեան, որովհետեւ այդ անկարելի է, այլ
ըստ տեղերի, ամեն անգամ մատոնանշելով
յուշարձանի առանձնապատկելի կողմը, ընդ-
հանուր եղբակցութիւնը թողնելով վեր-
ջում:

բողման: Նախընթաց մասի Զ.-Ը. գլուխների
մէջ կատարած քննութիւններով ջրուած ենք
համարում այն բաւական տարածուած առաս-
պելը, թէ Օձունի տաճարը շինուած է Յոհան
Օձնեցու կողմից ութերորդ դարի առաջին
կիսում, իսկ կողքի յուշարձանը Սմբատ Ա.

Բաղրատունու զերեգմանն է, ուրեմն Ժ. դա-
րի սկզբից: Յաշարձանը, յիբախ, զերեդ-
մանական կաթնոց (Պատկ. 25)⁶ է, բայց ոչ

Ժ. , այլ Ե. դարի վերջերի, առ առաւելն
Չ. դարի սկզբի, մէկը այն բազմաթիւ յու-
շարձաններէց, որոնք ցրուած են Հալա-

Պատկ. 38

⁶ Sbu եւ Strzygowski, Die Baukunst.
պատկ. 665, 666 եւ 667:

տանի ալլ եւ ալլ կոգմերում, նման կամ տար-
րեր ձեւակերպութիւններով, բայց մտաւի-
նէրի եւ արուեստի մեծ առնչութեամբ, որոնց

տեղադրութիւնը կատարեցինք Նախընթաց
ղլխի մէջ:

Մենք արդէն քանիցս ակնարկել ենք

խորաքանդակ տալտաճեւի զարդով, խաչա-
քանդակներով եւ երկուսի ճոխ տառիկա-
դրութեամբ: Ինչպէս տաճարը բաղկիւնի ե-

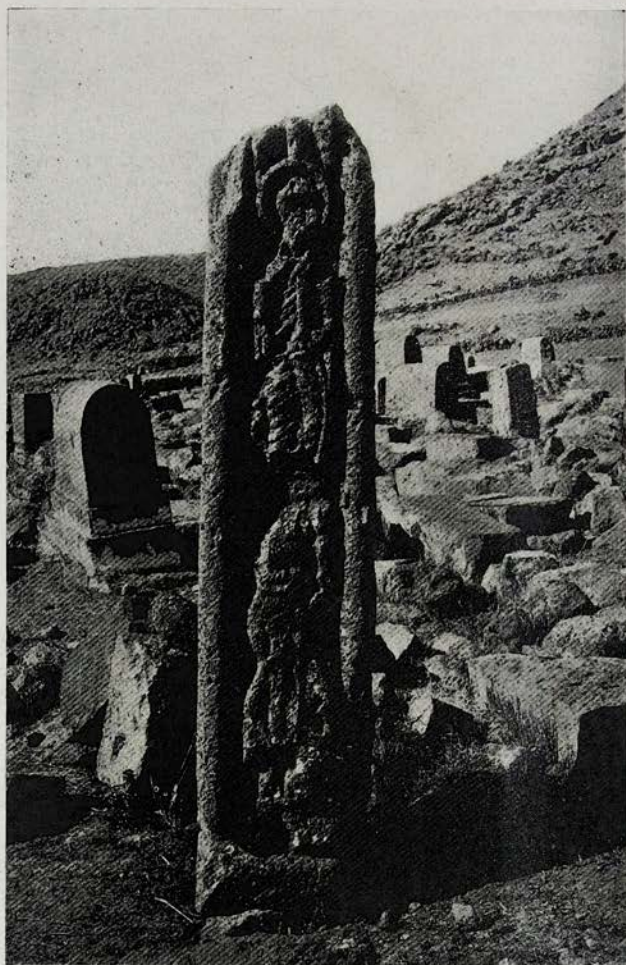
Պատկ. 89

Նախընթաց մասի մէջ տաճարի եւ յու-
շարձանի սերտ աղերսը իրենց կարմրորակ
քարերով, շինուածքով, ճակատի դարնէլի

կեղեցու եւ զմբեթաւորի միութիւնն է ան-
շատ չորս մոյթերի վերայ, այնպէս էլ այս
յուշարձանը միութիւն է տեղական-իրանա-

տեղագրութիւնը կատարեցինք նախընթաց խորաքանդակ պայտաճեւի զարդով, խաչա-
զանդակներով եւ երկուսի ճոխ պատկերա-

Մենք արդէն քանիցս ակնարկել ենք դրութեամբ: Ինչպէս տաճարը բաղկիւն է-

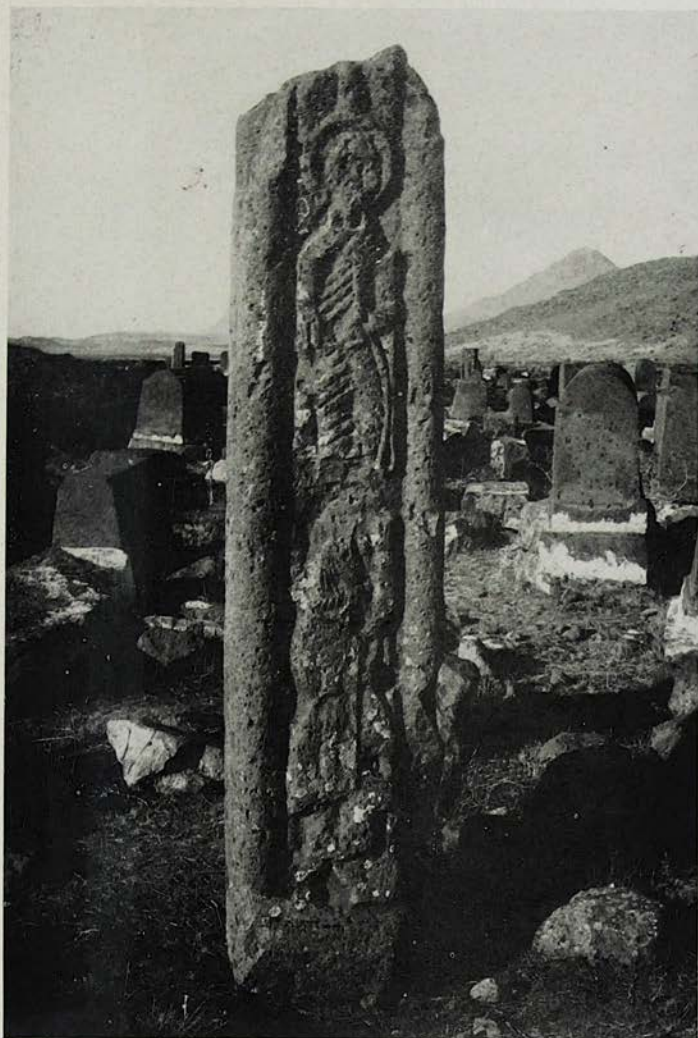

Պատկ. 39

նախընթաց մասի մէջ տաճարի եւ յու-
շարձանի սերտ աղերսը իրենց կարճորակ
քարերով, շինուածքով, ճակատի զարնէզի-
կեղեցու եւ դժբեթաւորի միութիւնն է ան-
շատ չորս մոյթերի վերայ, այնպէս էլ այս
յուշարձանը միութիւն է տեղական-իրանա-

կան և բազիլիկ արուեստի հայրենիքի հետ
կապում չինաբարութիւնն: Հնազան բազի-
լիկներին յատուկ պայտածէս կամարներով

ընդմանի աստիճանների նմանութիւնն է բե-
րում: Աստիճանների վերայ փարպարում ե-
րեք մեծ և երեք փոքր հաւասարակող խա-

Պատկ. 40

իրար հետ կապում հարթերէս երեք մոյ-
թերը կանգնած են վեց աստիճանների վե-
րայ արևմտեան կողմից, որ Կիւրոսի գե-

ղերը բոլորակ պատկերների մէջ, կրկնուած ենք
տեսնում Հայաստանի ամենահին բազիլիկ ե-
կեղեցիների և, ինչպէս կը տեսնենք, հելլե-

նխատական աղջկացութիւն կրող շէնքերի կամ
կոթողների վերայ:

Իսկ պատկերապրութիւնը մի նոր աշ-

խատանի համար եւ ոչ պակաս թանկագին,
բնդհանուր քրիստոնէական արուեստի հին
պատկերապրութեան ծագման համար: Բայց

Պատկ. 41

խարհ է բաց անում մեր առաջ հայ արուես-
տի նախնականութեան, ճոխութեան եւ հաս-
կացողութեան համար: Սա մի unicum է Հա-

unicum չէ եղել առաջ, որովհետեւ նման կո-
թողների երկու կոտորուած գլուխներ, այս-
ինքն բուն Օբելիսկների վերին մասը, դրտ-

նույն ևն նոյն Օձունում, որ այժմ պահ են դրած տաճարում: Նման կոթողական մի չէնք, բայց ժի- դարի գործ, դանում է հե- ստոր Սյունիքի Աղուտի գիւղում (Պատկ. 37), որ հասանելի քնդորինական է Մե- ծեռնականների կամ նման բաղիլի շէնքի մերձակայ յուշարձանից, որ այժմ անհետա- ցած է, և ոչ անմիջապես Օձունից:

Յուշարձանի, կամքանքի տակ եղած երկու սյունիքի արևելքում, և արևմտյան երկունքի⁶ ծածկում են պատկերերով, բառակիրների մէջ տննում, իսկ հա- րաւային և հիւսիսային երեսները անկունա- չերով⁷ հետ օճաթաճանքերով, արտա մի- ասին, որ կիսով չափ արդէն քրտած է գիւ-

տ յուսանկարները, այլ օգտում ենք դա- տարեստիկանների համար քաղութաօրէն կա- տարած նկատառութիւններից: Մենք արդէն է. Գլխի մէջ յիշել ենք այդ օրէկսկներից մէկի արևելյան երեսի քանդակներից հար- տարակրտական շէնքի պատկերը և բացա- տրել նորա արմէքը, իբրև փաստական ա- պացոյց հայ դմբիկի Ե-2. զարեւում դո- յութեան (եթե 41): Ապա կարևորագոյն և ուշագրութեան արժանի երեսայիններից մէկն է խոզագլուխ մարդու մի պատկեր, որ միակը չէ, այլ և մի քանի ուրիշ օրինակ- ներ ունինք Թալինի զերեզմանական կոթոյ- ների վերայ և ուրիշ տեղերում, որոնցից մի քանիսի պատկերը տալիս ենք այստեղ

Պատկ. 42

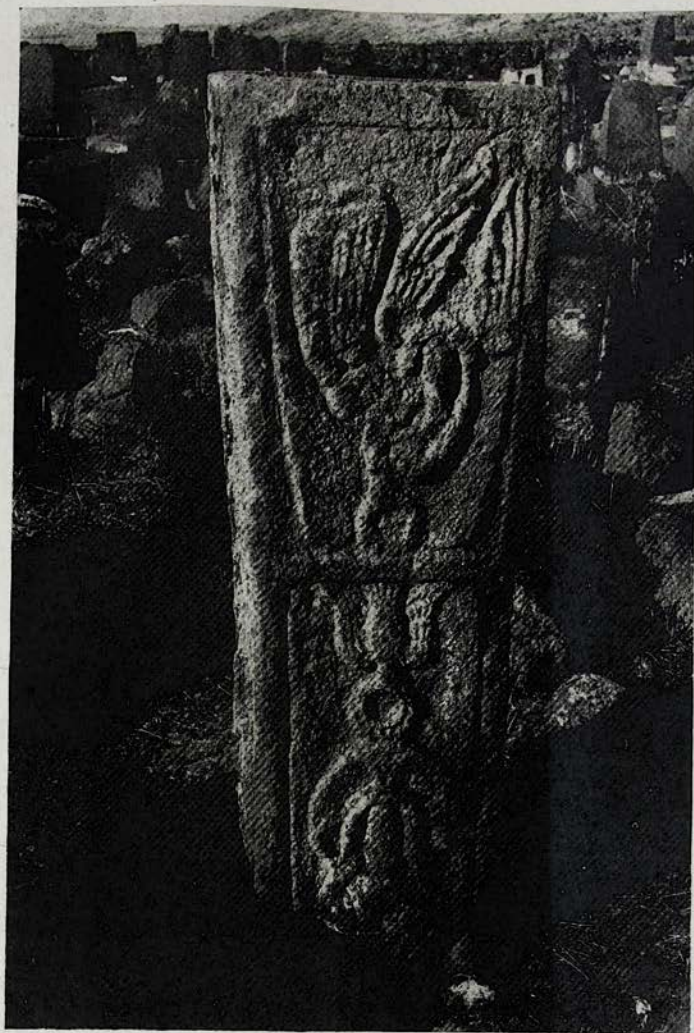
զաղկների կողմից, իբրև գեղ գործածելով որոշ հիւսիսայինների, և յախտան կորած գիւտութեան համար: Այժմ Հայաստանի կա- տարակրտական աշխարհապետ հակոբութիւն ունի աղիտական նման երեսային զէմ:

Տարաբաղաբար ձևերի տակ չունենք ոչ մեր նկարագրութեան տեսարակը և ոչ էս- տամբամով կամ յուսանկարչութեամբ հա- նած պատկերները, ուստի և չենք կարող նա՞մ նորա կարգաւորակ նկարագրութիւնը

անմիջական գաղափար կազմելու այս հետա- քրքրական երեսային մասին (Պատկ. 38, 39, 40, 41, նսեմ 95): Տեղական պղեսոր միշտ և ծնկները հանող գտնկապ չուտան, և նեղ վարակիք, ապացոյց են նորա ծագման տե- ղին: Բայց կենդանական պլետով մարդկային քանդակներ տեսնում ենք և բաղիլի շէն- քերի խոյանների վերայ, որի մի օրինակը Քասախից բերել ենք Էջմիածնի թանգարա- նը. այստեղ խոյի փոխարէն մի այլ կենդա- նու, գուցէ, շան գլուխ: Անշուշտ, այս երե- սային ծագումը Հայաստանում աւելի հին է, բայց հայկական քրեստոնէութիւնը այդ ա- ւանդը գործադրել է նախնական մասնա-

⁶ Պատկ. 25 և 25 ա. տես տեղի մանրա- մասնութիւններով Strzygowski Die Baukunst, պատկ. 665, 666 և 667:

գրութեան մէջ, որպիսին Տրդատի եւ շրջապատի խողակերպ դառնալու աւանդութիւնն է Արաթանդեղոսի մէջ, նոյնը նիւթ հալ խողապատին՝ կին (Պատկ 41) է եւ ոչ այլ մարդ։ Հինգերորդը Վժան գիւղից է՝ միաձնի թանգարանը բերուած կոթողի վե-

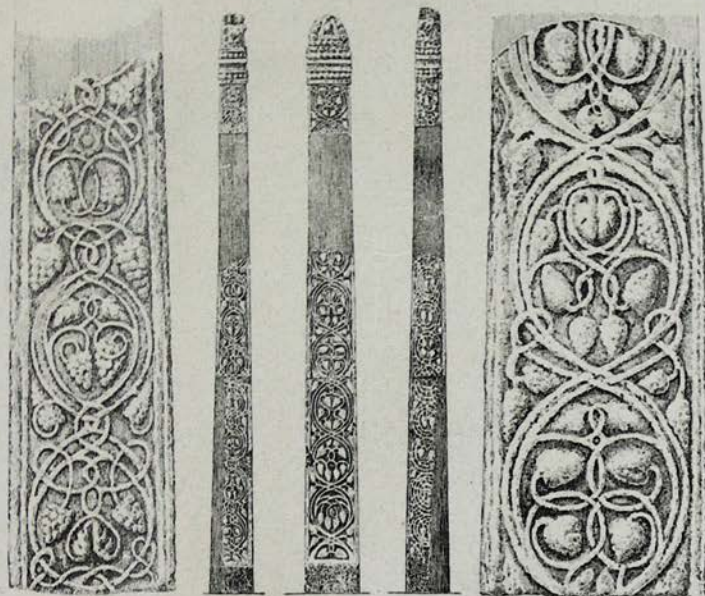

Պատկ. 43

դարձնելով եւ արուեստի մէջ։ Թայինի գերեզմանական կոթողների մէջ երեք տեղամ կրկնուած է այդ մոտիւր, չորրորդը դարձ- բայ։ Նման երեւոյթ տեսնում ենք սասան- ւան արուեստի մէջ եւս, թէպէտ հազուա- գիւտ. թաղաւորական պատկերի յետեւը, որ

Վրացական համարում (227-294) կանգնած է մի մարդկային ֆիգուր՝ ձիու գլխով։⁶ Այդ յատուկ անունները մեր հին մասնագրություն մէջ, ինչպէս Վարպ-Տրդատ, Վարպ-Նադուհ, Վարպ-Վաղան, Վարպ-դատ, կապուած են, անշուշտ, հեթանոսական նման աստուծոյ ձևին։ Կարող են, գուցէ, մասամբ այս հասկացողութեան վերայ ազդած լինել ևս աւեստական պատ-

կան հասկացողութեամբ, բայց անկարելի չէ, որ բարսյակներ նիթական կամ մարմնական հասկացողութեան փոխարէն, եթէ այդպիսի փոխարկութեան համար հատառիւք կայ։ Հայկական հեթանոսական աստուածները կամ կուրքերը զեւերի են փոխարկուած, Տրդատն էլ խոզացեալ մաքր է, որպէս զորքիք զեւերի կամ կուրքերի, բրիտանէկութիւն հալածելով։

Պատկ. 44ա.

մոթիւնները զեւերի և խոզերի մէջ եղած կապակցութեամբ, և ևկեղեցական հարկերի մեկնարանութեամբ։ Ոսկերեան Մատթ. Ը. 31 մեկնութեան մէջ ասում է. «Պարտ է զիտել ստոյգ թէ մարդք խոզացեալք զիւրաւմբունեն ընդ զիւրաց իշխանութեամբ»։⁷ «Մարդք խոզացեալք», ի հարկէ, բարոյա-

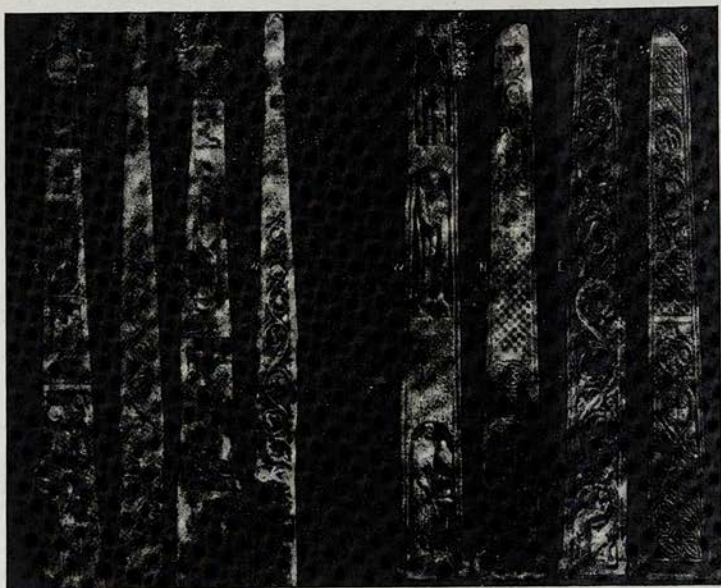
Բայց յձուռի կոթողի վերայ կան նաև արաբական և իրական սևաթ ֆիգուրներ, հաւանաբէն, այլ և կին ննջեցեալները, որ իբնեջ հազուստով մեծ նմանութիւն են բերում աստուծոյ ձևին, որ շատ օրինակներով տեսել ենք Լենինգրադի էրմիտաժի ժողովածուի մէջ, միայն այստեղ ձողարարձ խաչ բռնած մի ձևութիւն, ինչպէս նաև կապտակաւ արուեստի հնադոյն զերեզմանական բանդակների մէջ ենք տեսնում, որից այստեղ մի օրինակն ենք տալիս պարզ կացուցանելու.

⁶Spiegel. Iranische Alterthümer. Խր.

⁷Ոսկեր. Մեկնութիւն Մատթէոսի, էջ 443, Migne. p. g. Col. 335: Յօդ. Աղմեցի. Սիմոն. 1938. Նոյեմբ. 336:

Համար (Պատկ. 42) :^{*} Օրելիսկներից մէկի վերին ճակատին առաքեալներէ քանդակները կան, հագուստներն ու ձեւակերպութիւնները նման Լուսաւորչի քանդակին (Պատկ. 38), նման նաեւ Սանսարանի վարժարանի Ժ. դարի աւետարանի մէջ պահուած կրկնադիր հատուածի սիրիական վերսիւնով աւետման հրեշտակի հագուստին. առեւ է, թէ աշխարհիկ զգեստները տեղական են, սրբոցի ասորական կամ արեւելեան քրիստոնէական, որ ուշադրութեան արժանի երեւոյթ է յուշարձանի ընդթիւն ու ծագման հանգամանքները որոշելու համար :

տարբերութեամբ միայն, որ այնտեղ հռոմէական-աւանդական դրոշմ է կրում որոշ շափով, իսկ այստեղ ոչ : Մկրտութեան աւելի պարզ տեսարաններ, բայց հնութեան խորին կնիքով, ունինք զհրեշտակական ուրիշ կոթողներէ վերայ, ինչպէս Թալիհում, որ Ս. Հոգին կոցին բռնած պսակ է դնում Յիսուսի գլխին (Պատկեր 43), որպիսի երեւոյթի համար եւ դրաւոր վկայութիւն ունինք Զ. դարի վերջէն կամ է. սկզբի հայ մատենագրութեան մէջ : Վրդանէս քերթողը Աղուանից դրած թղթի մէջ՝ բողոքում է այդպիսի հասկացողութեան դէմ,

Պատկ. 44բ.

Ապա մկրտութեան տեսարանը, որ մէկն է արեւելքում հնագոյն երեւոյթներից նոյն նիւթի, Ս. Հոգու աղաւանկերով իջման հանգամանքով, որ քրիստոնէական արուեստի մէջ երեւան է գալիս Դ. — Ե. դարերի սարկոֆալների եւ դիպտիկների քանդակների մէջ : Նոյնը ունինք էջմիածնի յայտնի աւետարանի փղոսկերայ կազմի քանդակների մէջ, այն

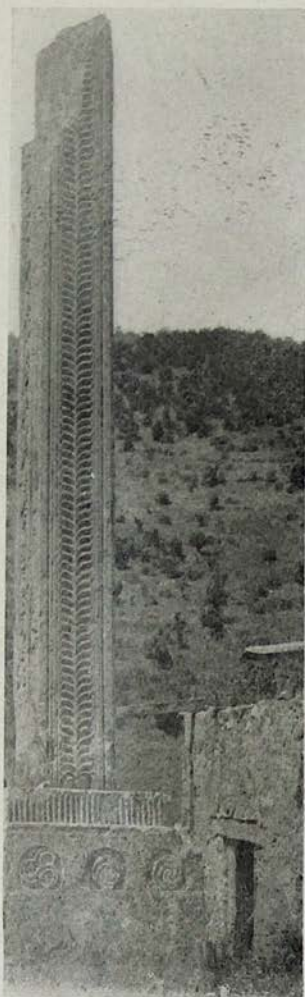
Նեստորական համարելով այն եւ ոչ համապատասխան Գրիգորի աստուածութեան :^{*} Նման զեղարուեստական երեւոյթը տեսնում ենք սասանեան արուեստի մէջ, genius-ը, ոգին պսակ է դնում արքայի գլխին, ինչպէս Tag i Bostan-ի քանդակներն են, ուր Անահիտ աստուածուհին պսակ է դնում արքայի

^{*}Կայրիէի Կոպտական Թանգարան No. 239:

^{*}Արաբատ. 1896. 481: Տես նաեւ մեր «Հատուց Թառի Ալեքսանդրիկը» 1937. երեսագէտ. Կր. 49:

դիմի՝ մենք արդէն մտանշեցէկ ենք խոյակների ձևերի նմանութիւնը մեր րազիլիկ եկեղեցիներին խոյակներին հետ, Անահայի քանդա-

նած, ձախով մարդարիտներով լի անոթ՝* Ահա մի հանդամանք եւս, որ միջագետական-ասորական ծագման աղերսն է մատնա-

Պատկ. 45

Պատկ. 46

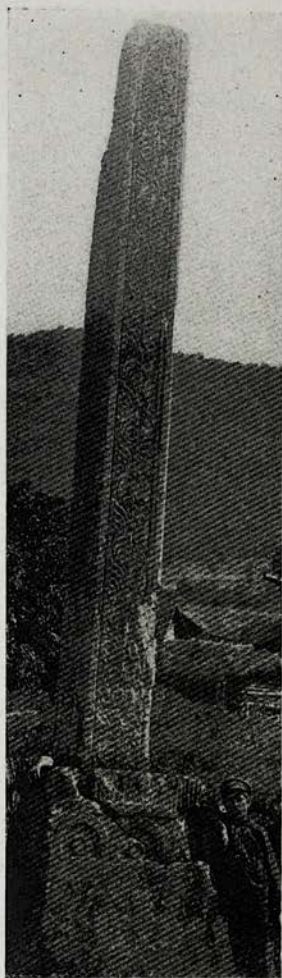
կը մեղանում խաչով փոխարինուած, որ Քրիստոս կամ Քրիստոնէութիւն է նշանակում: Նման իմաստով, այլի կամարի վերայ, ցատուածուհին կամ ողին աջով պսակ՝ բը-

նչում: Նման երևույթ ունինք եւ կողական արուեստի մէջ. արծիւը կողին պսակ բը-

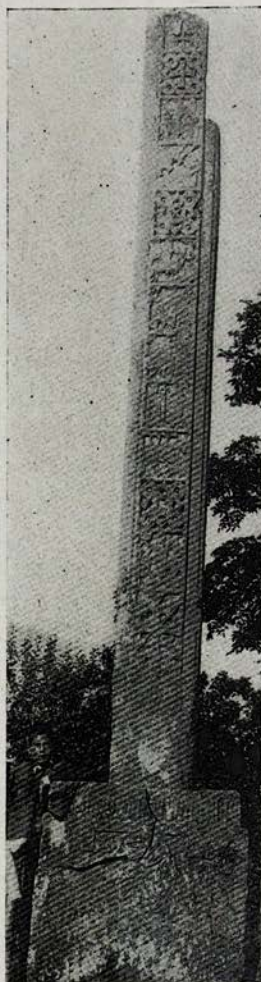
*Sarre. Die Kunst des Alten Persien, եր. 44-45 Պատկ. 12 եւ 91:

նած : Օձունի գերեզմանական կոթողները առանց աստիճանների և պելոնների վերայ կանգնած համարների, ինչպէս և Բրզաձո-

կան չէ ըստ Ստրչիգովսկիի անցումը աշտուղ Հայաստանի կամ Սիւրբայի վերայով, որ Ը. զարի գործ է համարում :*

Պատկ. 47

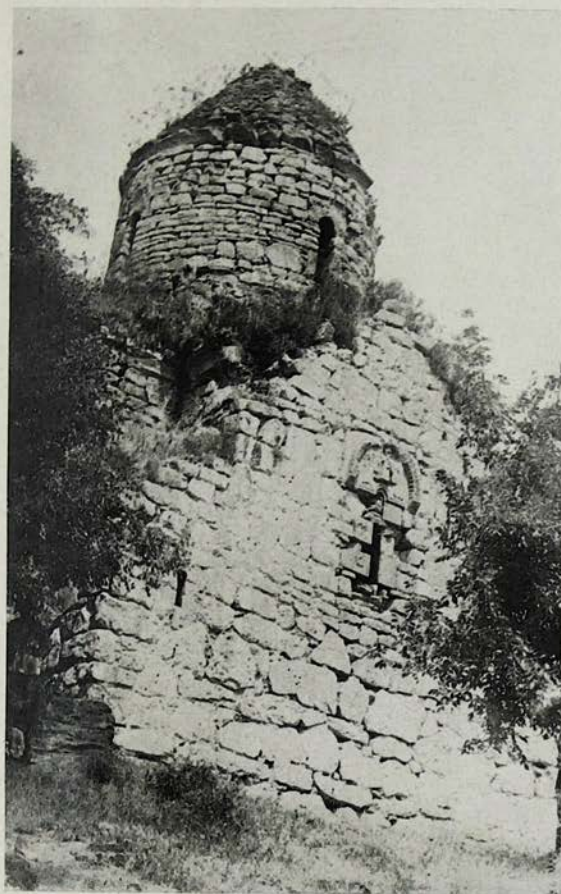
Պատկ. 48

րինը, որ կը տեսնենք քիչ յետոյ, մեծ նմանութիւններ են բերում Ակկայի խաչի, Ruthwell-ի (Պատկ. 44ա և 44բ) և Kewcastle-ի արձանների, ըստ ձևի և մասամբ ըստ բովանդակութեան : Անհաւանա-

*Origin of Christian Church Art. Oxford. 1923. p. 239:

Պձտնի յուշարձանի զարդաքանդակներէրից, Էրկրաշտփականի Հետ, ուշադրութեամբ չունանձաղիլը, յաճախ կրկնուած, որ տեսնենք նաեւ Պտղաւանի յուսամտաներից մէկի պատկի մէջ, և պիտի տեսնենք այլուր:

Երբ բաղիլիկ և տեղական-խրանական ոճերն սկսում են միանալ, բայց այն շրջանի, երբ զերակշռող է զեռնա բաղիլիկ ոճը միութեան զործպութեան մէջ, ուրեմն և աւելի նախնական, քան Պտղաւանի Զ. դարի առա-

Պատկ. 49

Այս բոլորից յետոյ, ասանց տառանու-յու Էրաղացնէ կարող ենք, թէ յուշարձանը և տաճարը մօտաւորապէս նոյն ժամանակի և զԷրաղուստական Հոսանքի զործեր են,

ջին կիտի, առաւել ևս Հին, քան Գալիա-նէն 630-ական, Մրենը 640-ական և Արուճը 660-ական թուականներին:

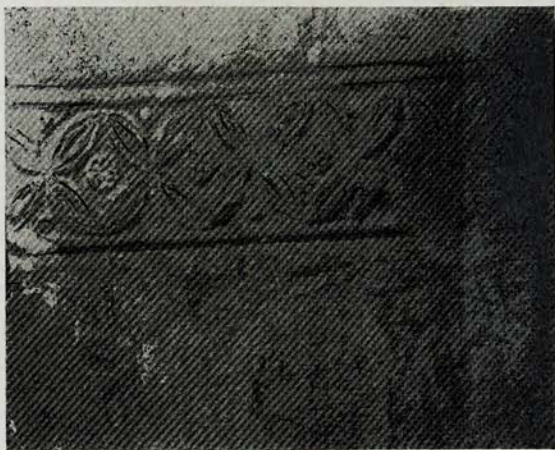
Գ.

Օձունի յուշարձանի արուեստին շատ կը՝ Յովհաննէս Դոփեան, իւր Ամենափրկիչ մօտ է թէ քանդակման եւ թէ տեսարանների անունով փառազարդ խաչարձանի արձանա-

Պատկ. 50

քանդակութիւններէ մէջ գետեղման տեսակէտով գրութեան մէջ յայտնուած է, թէ «ետու կաղ- ԲՐԴԱՅՈՐԻ գերեզմանական կոթողը: Բրդա- մեկ զմեծածախ պահարանն Բրդաձորոյ սր

Պատկ. 51

ձորի անուան աւելի Հնազոյն յիշատակու- նշանին»*: Բրդաձորի եկեղեցին, ուրեմն, թիւն մեզ յայտնի չէ, քան 1273 թիւը, երբ *Տես մեր «Հատուց Թառի Ամենափրկիչ- Հաղբատի նշանաւոր եպիսկոպոսներէց մէ- չը»՝ 1937. Երուս. եր. 61:

կանդուն էր ժԳ- դարում, բայց նա հին էր
և շատ դարեր առաջ գոյություն է ունեցել
բաղիլիկ փոքր եկեղեցու շէնքի աւերակից և
մնացորդներից դատելով: Բարերազգարար
լուսազոյն վիճակի մէջ է և զեռ ևս կան-
դուն նորա մօտ գերեզմանական մի կոթող,
կապուած բաղիլիկ եկեղեցիներին կից զե-
րեզմանական արձանների արուեստին, ոչ
միայն Օձունին, որ յիշեցինք, այլ և բազ-
մաթիւ ուրիշներին, որ պիտի յիշենք. ամուս, ու
որ զլուսիս կամ սոսակր կտորուած է բիշ:
Յուշարձանը քառանկիւնի է. ցուցադրած ա-
ռաջին երեսը հասկածելի զարդ է (Պկ. 45),
սասանեան արուեստին ևս յատուկ մի մասիւ,

բն ուրուն զարդը, որպէս յաւիտենակա-
նութեան նշանակ: Երկրորդ երեսի (Պատկ.
46) վերայ ուրապտոյտ, փոխ առ փոխ, ող-
կոյլի, տերեւի և բնձիւղի շարք է, իսկ պատ-
ուանդանի վերայ երկրաշափական մի զարդ,
յատուկ այս շրջանի մեր և սասանեան ար-
ուեստին (տես եւ Պատկ. 51 համոռնիւմ):
Երրորդ երեսը (Պատկ. 47) արձանիկի ուր-
ապտոյտ մի զարդ է, որ Ե. զարի Տիկորի
տաճարի արեւմտեան դրան ճակատին ու-
նինք և նոյն շրջանին պատկանող յիշատա-
կարաններին մնացորդների վերայ, ինչպէս
կոմսունին (Պատկ. 50-51): Նոյն զարդա-
րանքն (Պատկ. 47) ունինք Deir el Benat-ի

Պատկ. 52

ինչպէս տեսնել կարող ենք արձաթի ածաթ-
ների վերայ: * Պատուանդանի վերին դար-
նէկի զարդը ուղղահայեց զծերի և խորա-
փխտների շարքով կրկնուած են կողրի մնա-
ցորդ քանդակների մէջ, որ յետոյ կը տես-
նենք, ոչ աւելի ուշ քան Զ. դարը: Աւելի ներ-

դրան ճակատաքարի վերայ, որ Ե. զարի
գործ է համարուած: * Իսկ No. 51-ի նման
ունինք Եգիպտոսում, բայց աւելի Ասորի-
քում, ըստ Strzygowski-ի V/VI դարի գործ: **

* Smirnov Bostochnoe Serebro Taf. CXX.
St. Peters.—Orbeli et Trever. Sasanidsky
Metall. Moskva—Leningrad. 1935. 51. տես եւ
այստեղ Պատկ. 53, 57, 59:

*Deir el Benat—ը գտնուում է Հալեպի և
Ամսիսի մէջ.

**Die Koptische Kunst. 189: 8792.
Եգիպտոսի համար Crum. Die Grabstelle, 8633,
pl. X.

Ամենից հետաքրքրականը չորրորդ երեսն է (Պատկեր 48), ինչպէս Օձունի յուշարձանի վերայ տեսանք, քառանկիւնիներէ մէջ դժագրական, կենդանական եւ մարդկային քանդակներով եւ բաղիւրիկ ոճին յատուկ ձեւի խաչաքանդակներով: Ներքեւից դէպի վեր առաջին երկու քառանկիւնիները խաչառ փչացած են, երրորդի մէջ հաւասարակող խաչ է, թեւերի ծայրերին ներսի կողմից մի մի դնդակ, որ երեսան են դալիս Եւ-Ջ. դարերի խաչերի վերայ, որ առիթ կ'ունեն-

Պատկ. 53

նանք բացատրելու: Անկիւններից մի մի կոթաւոր ականթ, որ յաճախ պիտի տեսնենք գերեզմանական ուրիշ կոթողների վերայ: Հինգերորդը քառանկիւնու մէջ երկրաչափա-

կան, եռագիծ մի հիւսուածք է, կրկնուած եւ տասներորդ քառակուսու մէջ, որոնց ձեւը կը տեսնենք Թալինին նուիրուած դիւի մէջ: (Պատկ. 78 եւ 81): Վեցերորդ մի կենդանի է, ձիու նմանութիւն բերող, մէջքի կողմից երեք բոյսեր (ծառ, ծաղիկ): յամենայն դէպս նման երեւոյթ ուրիշ կենդանիների հետ յատուկ է սասանեան կամ նորա աղդեցութեան ննթակայ մնացորդների վերայ: *Յօթներորդը երկու Փիղուր, այլ և կին, բռնած խաչադուլի ձողից, որպիսին եւ Օձունի վերայ տեսանք, հաւանօրէն հանգուցեալ ամուսինները: Տասնութ կերպորդը Ծնունդը, շատ աղօտ, քարայրը ներկայացրած է չորս պայտածեւ կամարների շարքով: Կտրին մի Փիղուր՝ փչացած: Տասնեւչորսերորդը այլ ձեւի խաչ, փչացած: Մնացածը կոտորւած է. դժուար է ասել, թէ որքան բարձր էր, հաւանօրէն, ոչ շատ: Այս երեսին եւս, պատուանդանի վերայ հաւասարակող եւ կոթաւոր մի խաչ կայ, երկգիծ բոլորակ շրջանակի մէջ առնուած:

Բայց եկեղեցու եւ տեղի հնութեան յայտարար է եւ մի ուրիշ մնացորդ, հաւանական ենք համարուած գերեզմանական մի այլ ձեւի կոթողի մնացորդ, անջատ սիւնի մի բնկոր խոյակով վերջացած, բայց խոյակի վերան էլ եղել է մի բան, վերին մասի փորուածքից դատելով, դժուար կուհելի, թէ ի՞նչ էր այն, խաչ արդեօ՞ք: Կոթողների ձեւի եւ նրանց վերջաւորութեան մասին, կը խօսինք յետոյ, այստեղ մեզ հետաքրքրում են առ այժմ նրանց քանդակները, որ երեւում են նաեւ ասորական՝ Եւ-Ջ. դարի քանդակագործութեան մէջ, այսինքն վեցթեւեան խաչեր բոլորակ շրջանակի մէջ, ** նաեւ արմաւենիկի ոլորապտոյտը եւ շուշանածաղիկը, ինչպէս Տիկորի եկեղեցու եւ Օձունի կոթողի վերայ:

*Sbu Pope, 204, 208, 232 պատկերները:

**Strzygowski. L'ancien Art Chrétien, Paris, 1936. p. 87-88:

Բրդաձորից ոչ հեռու, նոյն հովտի մէջ, փոքր ինչ գէպի հիւսիս, Խոթոռնի աւանն է, որ բառ Վարդանի Զաքարեանց նախաձայրենիքն էր. նրանք աշտեղ հաստատուած պիտի լինին ժԱ. դարում. մենք ունինք աշտեղ նրանցից ժԳ. դարի արձանագրական յիշատակներ, ինչպէս Զաքարիա մեծի որդի Շահնաշինը անտառում, որ բանասիրութեան դեռ հաւաքում է: Բայց Զաքարեանների տիրապետութիւնից էլ շատ առաջ՝ աշտեղ եղել է ստեղծագործական եւ մշակոյթային կեանք: Փոքրիկ մի նաւանի բաղիթիկ եկեղեցի գտնուում է Խոթոռնի գիւղում՝ բլրի վերայ, որ յիշեցինք առաջ, ուր Վրացի իշխան Մելիքիւնների բնակարանն էր, յետոյ պնտած մեծահարուստ Արամեան

խաչ է, որոնց նման խորաքանդակներով, այլ եւս է. դարից սկսած դորձածական շէն հայ քանդակագործութեան մէջ: Եկեղեցու արձանագրութիւններն ու առանձնաշատուկ ուսումնասիրութիւնը Զաքարեանց շրջանի յիշատակներով, թողնում ենք այլ առթիւ, բայց ներկայիս տալիս ենք շին եկեղեցու քանդակներից մի քանի բեկորներ, որոնք կասկածի տեղիք չեն թողնում, թէ նա մէկն է եղել Օձունի շրջանի եւ նորա գերեզմանական յուշարձանի շինութեան ժամանակից: Ահա ձեզ ալիքածեւ արձանիկի քանդակը, (Պատկ. 50), որ տեսանք Բրդաձորի կոթողի, եւ նոյնն ունինք Ե. դարի Տիկորի արեւմտեան զբան ճակատաքարի վերայ: Երկրորդ քանդակը (Պատկ. 51) տեսանք նոյն-

Պատկ. 54

նի կողմից, իսկ այժմ պետականացած: Այդ եկեղեցու մօտ է այն գերեզմանական կոթողը, որ յիշեցինք առաջ:

Բայց եղել է մի շատ աւելի փառահեղ տաճար, աւերակների աղնիւ մնացորդներից դատելով, որի տեղը շինուած է ժԱ. դարում այստեղ ցուցադրուած շէնքը (Պատկ. 49). սորա պատերի մէջ դորձագրուած են շատ քանդակներ, հնից մնացած, ներսն էլ այժմ հուսալուծ են քանդակների բեկորներ, որոնցից մէկը խորաքանդակ, պսակի մէջ առնուած մի գեղեցիկ, հաւասարակող

պէս Բրդաձորի յուշարձանի պատուանդանի վերայ. նման մոտիւր Strz. Ճաղումով ասորական է համարուած Եւ-Ձ. դարերի դորձ: Չորրորդը (Պատկեր 52) խաչի քանդակը, ճակատի սասանեան հասկածեւ դարդի հետ, ամենասիրտ առնչութիւն ունին քանդակման եղանակի եւ մոտիւնների կողմից Բրդաձորի, Օձունի եւ Կող-

*Die Koptische Kunst պատկ. 189: 8792: Համեմատել և Crum. Die Grabstelle 8633, pl. X.

րի հետ. վերլինի մասին կը խօսինք հետեւեալ պրակտի: Կեդրոնական խաչի պատկերները տեսնում ենք սասանեան ամենահին դրամների վերայ:՝ Ահա մի այլ բեկոր գերեզմանական կոթողի, եռաստիճանի եւ ծակոտէջն պատումը ամփի վերայ ձողաքարի խաչը հասարակող, բոլորակ պսակի մէջ առնուած, պսակի բոլորակի դարդի եռանկիւնածեւերի շարքը, ինչպէս եւ ամբողջ շրջանակը, տեսնենք պիտի եւ Կողբի քանդակների մէջ, որ յետագայում այլեւ չի կրկնուած հայ քանդակագործութեան մէջ (Պատկ. 53): Արեւելեան լուսամուտի գլխին դրուած քանդակը, մի իշխանի եւ եպիսկոպոսի, ձեռքներին կեղեցու մողելը բռնած, կասկածելի ենք համարում, որպէս հին կեղեցու մաս, եւ հասանական ներկայ չենք հետ կապուած (Պատկ. 54):

Պէտք է յիշենք նաեւ մի մոտիկ եւս, ձախ աւանդատան պատի մէջ զետեղած, Ամենակայր աթոռի վերայ նստած, որ տարաքաղ-դարար լուսանկարել չկարողացանք, տեղի նկարներն եւ անյայտարութեան պատճառով, որ իւր նմաններէ մէջ հնազոյնը պիտի լինի, եթէ Օմուրի արեւելեան լուսամուտի գլխի Յիսուսի քանդակը Ամենակայ չէ:

Ե.

Նախնթաց պրակի մէջ յիշենք Կողբի աւերակների մասին: Նախ ճշդենք տեղը. այս վայրը չպէտք է շփոթել Արշարունաց դատարի աղահանքերին կից նոյնանուն հին աւանի՝ Եղնիկ Կողբացու հայրենիքի հետ. սա դրուում է Զորագետի աջ կողմը, Ղալախ եւ Լոռի գաւառների սահմանագծին մօտ, մօտաւորապէս Արտաշայի շրջանում, հնում Կողբափոր կոչուած: Այդ երկրամասը հարուստ է հին եկեղեցիների մնացորդներով, բայց գլխի հիւսիս-արեւելեան կողմը, գերկացիներից մէկը իրեն պատկանողի վերայ կամենալով կալ շինել, փորելիս երեւան է գալիս քանդակների մի բազմու-

թիւն կեղեցու պատերի հետ: Հայաստանի կառավարութիւնն իսկույն արդելում է շարունակել, իբր հնութեան վայր, ապաղային թողնելով պեղումներ կատարել մասնադէպներէ ձեռքով: Ուրեմն, կեղեցու ձեւի մասին խօսել չենք կարող, թէ եւ նշխարներից դատելով հնագոյն չենքերից մէկը պիտի լինի, արտաքոյ կարգի հետաքրքրական, երեւան հանուած փշաւքների համեմատ:

Նախ յիշենք, որ այստեղ եւս կայ դերեզմանական կոթողի մի մնացորդ, ձեւով նման կեդրոնական հայաստանի, յատկապէս Արագածի շուրջը երեւան կիւմ կոթողներին, որոնց մասին երկար պիտի խօսենք հետեւեալ պրակների մէջ: Այս նշխարների փոքրիկ մնացորդներն իսկ բաւական են մտնանշէլու, թէ այստեղ եղել է մի չէնք սասանեան-միջագետական եւ թիւղանդական նախնական շրջանի հետ կապուած, ինչպէս եւ Շուշի, Բրդաձորի եւ խոտոնի մնացորդների, բայց նաեւ կեդրոնական հայաստանի գերեզմանական կոթողների, իրենց շատ մոտիկներով (Պատկ. 55):

Նախ քանենք (Պատկ. 56) աջից ձախ ա. բ. գ. բեկորները, որոնք թւում են գերեզմանական կոթողներ. դռանից ա-ի ներքեւի մասից վեր՝ ոլորապտոյտ որթ է, ողկոյցի եւ տերեւի շարքով. որթի վերայ կանգնած է մի մարդ, ձախ ձեռքով ձողաբարձ լաշ բռնած, որ հաստատուած է վարդեակի մէջ: Վերեւի տարածութիւնը կտրատուած է շեղակի գծերով քառանկիւնիներէ, իսկ ճակատին սասանեան հասկա-ձեւ դարդ, որ Բրդաձորի եւ խոտոնի քանդակների մէջ եւս տեսանք: Մօտաւոր նմանութեամբ մի քանդակ ունինք Լիբատաւի-քի վերայ՝ արեւելեան Շիրակում, որ ա-մենաուշը. դարբ սկզբների չէնք է. այդ քանդակը ըստ Ստրիլովսկու մի հին չենքի մնացորդ է,* որ դորածդրուած է այստեղ իբր դրան վերին կողք, սակ է, թէ աւելի հին քան է. դարբ. կողմ-նակի մի ապացոյց հնութեան: Ուշադրու-

*Friedrich Sarre. Die Kunst des alten Persien. 1923. Taf. 142. No. 4 դրամը:

*Die Baukunst. 406.

թեան արժանի է մարդու զգեստը, որ քրդանց ընկերը գտնողարուն չախայ է, իսկ տակից երկար բաձկուն, նեղ անդրադարձիկ և կռչիկներ հագած: Խաղողի կտի սղկոյգները սյուրապոսյա որթի վերայ, նմանութիւն Գառնիի Տրդատայ Թախտի հարթաբանդակ նման դարդի հետ, ինչպէս իրաւամբ նկատել է Սարգիսովսկին:⁸

զլիւից, միսով սուրբ դէպի պարանոցը մեկնել: Բտահակը ծալապատիկ (կապուած է⁹) գրուած է անկիւնի սեղանի վերայ, որ բունով հաստատուած է պատուանդանի մէջ: Արբաշամի յետեւից կախուած է խոյր, վերելի անկիւնից. Տիրոջ աջը օրհնում է, երկինք ձեռացնող կամարի տակից: Գորանից բարձր մի սիրամարդ կողացաւրում է մի ինչ

Պատկ. 55

երկրորդ բեկորը նոյնպէս զերեքմանական կոթողի մաս է, իսկ քանդակը Արբաշամի գոհարերութիւնը, որ մենք պիտի տեսնենք Թալինի և Աղիւսամանի յուշարձանների վերայ ևս, միայն այնուհետք տարբեր պատուարութեամբ և աւելի պարզ բովանդակութեամբ: Պատկերի միջին ֆիգուրը, որ Արբաշամն է, մի ձեռքով բռնել է Բտահակի

որ բռն, որ փշացած է, հաւանաբէն խաղողի ողկոյց: Այս բոլորն առնուած է քառանկիւնի չբջանակի մէջ, Օձունի և Բրդաձորի նրման: Աջը որպէս Աստուծոյ ներկայութեան նշան տեսնում ենք նաև Ռաւեննայի Ս. Վիտալիոսի մոլայիկների մէջ, որպիսին Արէլի և Մելքիսեղի գոհարերութիւնն է:

Երրորդը պահել է միայն մի խաչաքանդակ երկաստիճան պատուանդանի վերայ հաստատուած, որ պէտք է զիտել ի հակա-

⁸Die Baukunst. 406:

ոսկէն: Պատուանդանի մօտ կոթի երկու կողմից, չըջնակին կպած են երկու ողկոյզներ, երկու հատ էլ վերին թևի անկիւններից կախուած, որոնք կտրատուած են շեղակի դծերով, ինչպէս ալ բեկորի վերայ տեսանք: Ներքեւի թևի անկիւններից բարձրացել են մի մի արմաւենիկ, նման խոփոնիկ խաչի եւ սասանեան Ե. դարի դրամների արմաւենիկներին (տես Դ. Գլ. պատկ. 52): Պատուանդանի տակ նկատուում է զարդի մի փոքրիկ մաս, որ տեսանք Բրդաձորի եւ խոփոնիկի մէջ եւս, նաեւ խաղողի ողկոյզի կտրատումը շեղակի դծերով: Համեմատելի է կոպտական նման երեւոյթի հետ, որ ըստ Strz-ի ասորական աղբիւր ունի եւ Ե.—Ձ. դարերի դործ է:*

նստած է Աստուածամայրը՝ Յիսուս գրկին, երկուսի դէմքերն էլ փշացած: Յիսուս ձախով աւետարան է բռնած, իսկ աջով խաչակնքում է. Մարիամ երկու ձեռքով դըրկել է որդուն, բայց ձեռքերն ոչ իրար կպած, այլ աջը փորի վերայ դրած, իսկ ձախը ոտքի, որ չի երևում, ծածկուած է մօր վերնազգեստի տակ: Մարիամ նստած է աթոռի վերայ, ոտքերի տակ, անշուշտ, պատուանդան կար, բայց կտրուած է: Որքան եւս պատկերաքանդակը փոքր է, բայց որոշ են հագուստների ձևերն ու ծալքերի մանրամասնութիւնները, որ յատուկ են միջագետական-ասորական արուեստին: Աթոռի երկու կողքերից վեր եւ բարձրացած երկու գեղեցիկ արմաւենիկներ, որի լաւագոյն եւ

գ.

բ.

ա.

Պատկ. 56

Ձևի մասին քիչ յետոյ:

Արուեստի աշնուութեան եւ նուրբ քանդակի մասին ժամանաւոր հելլենիստական ազդեցութեան, պարզ ապացոյցներ ունինք Դ. եւ Ե. բեկորներով (Պատկ. 57). առաջինը աջից ձախ անշուշտ, մի կոթողի պատուանդան է, բունը տարբեր ձեւակերպութեամբ, քան սովորական է, այսինքն ոչ քառանկիւնի, այլ բոլորաձեւ, որ հելլենականութեան աղբիւր է մատնանշում, ինչպէս եւ քանդակակերպն առ հասարակ: Պատուանդանի կեդրոնում

պարզ օրինակը կրկնուած է մի խոյակի վերայ (Պատկ. 59): Մարիամի գլխի աջ կողմից նկատուում է մի բոլորակ անիւ, որ յաւիտեականութեան նշանակն է, իսկ խոյակի զարնէղի զարդը մեղ յաճախ հանդիպած եւ հանդիպելիք հասկածեւ զարդ է, ինչպէս յիշել ենք, սասանեան արուեստին եւս յատուկ: Նոյն պատկերի մէջ եղած Ե. բեկորը նոյնպէս պատուանդանի կտոր պէտք է լինի, վերեւի փոսն ի նկատի ունենալով, երեսի քանդակները բուսական եւ ճակատը երեք հաւասարակող խաչեր, զորք դծերի չըջնակի մէջ առնուած, նման Օձունի, Բրդաձորի, խոփոնիկի եւ Հայաստանի բաղնիքի եկեղեցիներ-

*Strz. Die Koptische Kunst. Պատկ. 189, 8792:

բի վերայի քանդակներին, որ յաճախ պիտի տեսնենք յետոյ եւս: Իսկ զ քանդակը պարզ գերեզմանական կաթոցի վերին մասն է, խաչարձան, կոթի հաստատուած շրջանակի մէջ: Վարդեակի վերայ շրջանակի զարդը հասկածաւ, իսկ վերեւի մասը վերջացած հաստարակոյ խաչով՝ պսակի մէջ տնտուած: վերեւից եւ հորիզոնական թևերից մի մի ողկույզ կախուած՝ երեսները շեղակի դնելով կարատուած, ինչպէս առաջ էլ տեսանք: Խաչարձանի այս ձևը, որ յետոյ նման յուշարձանների համար ընդհանուր է դառնում, հայտնաբերում մէջ շատ տարածուած եւ բարձր զարդացման ու պէսպիսութեան հասած մի երեսայթ է յետագայ դա-

ւե յետագայ շրջանների գերեզմանական կոթողների վերայ: Առաջինը, որ տեսնուեցին կերպով խոյակ է, շէնքի մաս (Պատկ. 58), երկու երեսի պատկերն ունինք միայն, մէկը պալմիտների մէջ՝ շուշանածաղիկ, միւսը նոյն ականթիների կամ պալմիտների մէջ՝ հաստարակոյ խաչ, պորտուս բամաշկայ ծաղիկը, սասանեան եւ մեր այս շրջանի արուեստի մէջ յաճախ կրկնուած, ինչպէս եւ վերեւի զարնէղի հասկածաւ զարդը, համեմատելի Կայրէի թանգարանի 100. 7347 խոյակի հետ, շուշանածաղիկի եւ ականթի ձևի եւ քանդակման կողմից: Շուշանածաղիկը եւ կոթուսը խաչը քիչ տարբեր ձևակերպութեամբ նաեւ աջից ը. խոյակի (Պատկ.

զ.

ե.

դ.

Պատկ. 57

բերում, որպէս հետևանք հայ եկեղեցու դաստարանական սրբ ուղղութեան, եւ հակառակ պատկերապաշտութեան՝ խաչի պաշտաման տուած արտաքին կարգի նշանակութեան: 6

Բայց արտաքին կարգի հետաքրքրական են եւ բնորոշ արուեստի տեսակետով է. (Պատկ. 58, 59) ը. ք. մ. բեկորները իրենց ձևերով եւ քանդակներով, որոնք միջագետական-սասանեան արուեստի հնագոյն մնացորդներ են մեկանում, հելլենական շնչով եւ չեն կրկնում հայ ճարտարապետութեան մէջ

58) վերայ: Շուշանածաղիկը իւր տերևներով նաեւ Ղարաջարի կոթոցի վերայ, Արաղածի հարուային փէշերին (Պատկ. 60): Իններորդի տեսանկիւ երեսները տեսման խորքանդակն է, տարաբաղադար շատ եղծուած վիճակում: Տասներորդ բեկորը կոթոցի պատուանդան է, հաւանորէն, որի բունը կլոր էր, վերեւի փոքրիկ մնացորդից դատելով: Իսկ ձևը երկու քառանկիւնների իրար վերայ եւ նրանց զարդերը, պորտուսը վարդակը, հակադիր եռանկիւնների շրջանակը ալիքաձև զարդերը, եւ ուղղահայաց զժաղարկերը, նոյն հոսանքն են մասնաճիւղում: Այս խոյակները իրենց ձևով յիշեցնում են Բրաճուրիներ, բիւզանդական

* Տես մեր «Հայոց Թաղի Ամենափայլիկը». Երևու. 1937. 41, 51 եւ շար.:

խոյակները նախատիպարները (Պատկ. 61, 62, 63) : խոյակների այս տիպի առաջինը, ինչպես և Հայաստանի մէջ հնութիւնը և որոշ նմանութիւնները բնական-նենք, դուցէ և հայկական, քանի որ Ասորի-քի, Եգիպտոսի, Ինչպէս և Հայաստանի մէջ նոյն գեղարուեստական հոսանքն է նկատե-

Ժ.

Ք.

Բ.

Պատկ. 58

դականի հետ՝ հայե բնականական արուեստ-ի : Մեր այս խոյակները համեմատելի են ների փոխադարձ յարաբերութեան շօշափելի

Է.

Պատկ. 59

ապացոյցներ է տալիս, զօրացնելու Ստրզի-գովսկու կարծիքը, թէ նրանք ծագումով, դու-ցէ, ասորա-եգիպտական լինին, կ'աւելացը-

*Strzygowski. Die Koptische Kunst. Խր.

69.

Բավիտի խոյանների հետ, որ Crum-ը բեր-
դանդական է համարում, իսկ Strzygowski-ն
ծագումով աւելի հին Գ.-ն. դարերի, համե-
մատելի յատկապէս No. 7344-ը, իսկ 7345-ը
համեմատելի Զուարթնոցի հետ :

Պատկ. 64 զարդարանդակը սասանեան
արուեստին եւս յատուկ, հասկանալի է, ու-

թիւն է, Մարզանի ժողովածու. Շարլ Դիլը
համարում է այն Ե. դարի վերջերի կամ 2.-ի
սկզբի զարդ,* իսկ Սարգիսյանին 2.-ի. դա-
րի:*** Մեր չէնքի ժամանակը որոշելու
կրտան կարող ենք ընդունել նաեւ ճակատի
վիրական խուցուրի զրութիւնը, որից միտք
հանել կարելի չեզաւ :

Պատկ. 60

րին նմանները տեսանք Գ. Գլխի մէջ Էր. 69
եւ հէնց այստեղ քիչ ստաջ: Այս զարդը նը-
կատում է եւ հարեան ազգերի արուեստի
մէջ բաւական ընդարձակ չափով Ե.-2.
դարերում. օրինակ Կերինիայի արձաթի
տախտակների վերայ, որ այժմ Նիւ-Եորքի
Մետրոպոլիտէն թանգարանի սեպհականու-

*L'école artistique d'Antioche et les tresors
d'argenterie Syrienne, pl. 1 և 2.

**Strzygowski, L'ancien art de Syrie.
Medaillons de Shypre, p. 24: Altai-Iran. 44-45.
Taf. VII.

Կողքին դռնոււմ է մի ուրիշ քարի կըտոր, հայերէն արձանադրութեամբ, շեղադիր կուտած դերնով, որ իւր ծագմամբ նոյնչափ հին պիտի լինի, որչափ Մեսրոպեան կուտած երկաթադիրը, ուրեմն շեղադիր լինելու հանգամանքը արդեւ չէ հին ընդունելու այն: Տարաբաղդարար, արձանադրութեան շատ եղծուած լինելու եւ ժամանակի անյարմարութեան պատճառով, չկարողացանք տեղում վերժանել, ինչպէս եւ լուսանկարից յետադայում: Բայց առանց հայերէնի էլ վրացերէնի գոյութիւնը չի հարկադրում բացասել չէնքի հայկական ծագումը. Գիրք Թղթոցի մէջ պահուած ժամանակակից դրանք վկայութիւնները հաստատում են Գուգարաց դաւառի մէջ Զ. դարում հայերէնն ու վրացերէնը հաւասարապէս որպէս եկեղեցական լեզու գործադրութիւնը, որ անկարելի կը լինէր այլ եւս է. դարի առաջին տասնամեակից յետոյ, երբ բաժանուեցան երկու աղբերը եկեղեցականապէս եւ թշնամութիւնը յօրացաւ նրանց մէջ: Վրացերէնը երեւան է գալիս մէկ էլ Զաքարեանների շրջանում, երբ քաղաքական սերտ գործակցութիւն էր ստեղծուած երկու աղբերի մէջ: Նախընթաց բոլոր համեմատութիւններն ու ցուցումները ի նկատի առնելով, Կողքի եկեղեցու ծագումը պէտք է նշանակել ոչ ուշ, քան Զ. դարի վերջերը, եթէ ոչ աւելի վաղ:

Մեր ցուցադրած րեկորների բաղմադան երեւոյթներն ու մոտիւնները՝ շուշանածաղիկներն ու քամաշկանները, քառաթև եւ վեցթևեան խաչերը բոլորակների մէջ առնուած, սինների խարխալներն ու նրանց բոլորակութիւնը, բոլորը հարստացնում են մեր բերած փաստերը, թէ այս եկեղեցին մի չէնք է նախ քան է. դարը հայաստանում գոյութիւն ունեցող գեղարուեստական հոսանքի, որ մեռել է սկսում կամ մեռել է արդէն է. դարում աղային ճարտարապետութեան կատարելապէս ծաղկման շրջանում: Յետագայ (Պատկ. 65) խաչերը մասամբ եկեղեցու ծագման եւ ոմանք աւելի ուշ ժամանակին են պատկանում, բացի ամենից ձախ րեկորը, որ նախական շրջանի մնացորդ է:

Պատկ. 61

Պատկ. 62

Այս հաստատվածի Ա. Գլխի մէջ, ուր գերեզմանական կոթողների տեղադրութիւնը կատարեցինք, յիշեցինք Թալինի անուներ, ուր բազմաթիւ մասցորդներ կան. այդ վայրը կամաւորական իշխանների նստոցն էր, նոր րատով մայրաքաղաքը: Նրանք, րատ աւանդութեան Հայաստանում հաստատուեցան Գ. դարի սկզբում: Տրդատ քրիստոնեայի ժամանակ, որպէս սեպհականատէր Արշարունեայ եւ Շիրակայ գաւառներին. նորա կարեւոր դեր են կատարել Հայոց պատմութեան մէջ Մամիկոնեանների հետ եկեղեցու եւ հայրենիքի պաշտպանութեան գործում եւ անհետանում են կամ երկրորդական դասում Ը. դարում, ծախելով իրենց կայսրածները Բագրատունիներին: Բայց նրանց ծառայութիւնը ունիլի փոքր չէ հայ ճարտարապետութեան եւ գրչութեան արուեստի պատմութեան մէջ, որովհետեւ նրանցն է կամ նրանց իշխանութեան մէջ աշտղիսի յուշարձաններ, որպիսին Տիկորն է եւ. դարի վերջերից կամ Թալինի գոյոց եկեղեցիները, հայապաղ Մրենը Է. դարում: Թալինի եկեղեցիներից փոքր է. դարի առաջին կիսի գործ է, որի արձանագրութիւնը, թէ եւ թուական չունի, բայց «Ներսէ՛հ ապո՛հիօղաւ պատրիկ Շիրակայ եւ Արշարունեայ Տեր» մեղ յայտնի է Այամանի եւ Մրենի արձանագրութիւններից, տաճիւնը Հերակի կայսեր 27, իսկ երկրորդը 29-րդ տարին շինուած, այսինքն 637 եւ 639 թուականներին:՝ Երկրորդ մեծ եւ աւելի փառաւոր տաճարը շինութեան թուական չունի, բայց նա աւելի ուշ էլ, քան Ը. դարի սկիզբները, երբ գաղարկ էր գրեթէ, երկու դար շինարարութիւնը Հայոց մէջ՝ տարաւան հաւածանքների եւ պատկազմների պատճառով: Այս տաճարի յետագայ մի արձանագրութիւն գրուած է ՄԼԲ=783 թուականին:՝

* Տես մեր Գրչութեան Արուեստը. Գ. §6:

** Ամդ. §11: Բնագիրը տես եւ Ալիշան, Այրարատ, 138:

Պատկ. 63

Պատկ. 64

Արդ, Թալինը մինչև է. դարի կէսերը չէր կարող առանց եկեղեցու լինել, գերեզմանական կոթողների ստուար մնացորդներն որ ունինք այստեղ, ամեն տեղ կապուած տեսանք բաղնիկի եկեղեցիների զոյութեան հետ, դորան ապացոյց պիտի համարել: Նրանք դռնուած են այժմ մեծ եկեղեցու մօտ, բայց բերուած են գիւղացիների կողմից եւ իրրեւ չիմաքար զործադրուած իրենց ննջեցեալների վերայ մերձակայ մի վայրից, որի հետքերը, տարբարողաբար դռնել չկարողանաք, որբուած լինելով կամ այլերների տակ

քը, ձախ ձեռքը վեր բարձրացրած, որպէս նշան պաշտաման կամ երկրպագութեան, Adoration, ինչպէս կը տեսնենք աւետման կամ Աստուածածնի պատկերադրութիւնների մէջ եւս. ուրեմն սովորական այս ժամանակի քանդակուած պատկերադրութեան մէջ:

Վերելի պատկերը ձախ ձեռքին աւետարան ունի բռնած, իսկ աջը ցած է ձգել. ունի լուսոյ սլաակ բոլորակ, հագուստն էլ նման Օձունի առաքելոց հագուստին, մինչև ծրնկները հասնող պարեզօտ, իսկ ձախ ուսի վերայից վերնադիւստը ձգած, ծածկուած է կուրծքը, միւս փէշը լընուած է ծնկներից

Պատկ. 65

ծածկուած:

Այդ կոթողներից մէկն է Պատկեր 38 խողալուս մարդկային Ֆիգուրով, որ համեմատեցինք Օձունի նոյնանման երեսօթի հետ. եւ նոյնը տեսանք նոյն տեղի ուրիշ կոթողների վերայ (Պատկ. 39, 40, 41), վերջինը կին: Սրանցից առաջին երկուսի վերին Ֆիգուրը սուրբի պատկեր է, որ նոյն երեսօթի դրական բովանդակութիւնն ի նկատի ունենալով, պէտք է նոյնացնենք Գրիգոր Լուսաւորչի հետ. խողալուսը՝ այսինքն Տրդատ՝ համբուրուած է Ս. Լուսաւորչի ոտ-

չէլ ցած, բայց ոչ պարեզօտի երկարութեան: Յատկանշական է պարեզօտի ե թիկնոցի խիտ առ խիտ ծալքերը, որ սիրիական աղբեցութիւն կրող քանդակներին է յատուկ: Սուրբի ձեռքին կաղժած գիրքը, վոխառակ դաւարուն մազաղաթի, չպէտք է մեղ պարանէ քանդակի ծագումը չորրորդ եւ հինգերորդ դարը տանել, որովհետեւ կաղժի ծագումը շատ աւելի հին է. չորրորդ դարից ունինք քրիստոնէական քանդակներ* եւ հինգերորդ դարից արդէն ս. գիրք կաղժով, Codex

*Burckhart. Die Zeit Constantins des Grossen. պատկ. 90. 91.;

Sinaiticus—ը: Դէմքը չարդուած է, բայց կտ-
րելի է զարգացար կարգել միւս օրինակնե-
րից, որ կիսով չափ անեղծ են, և Երեւում
ամ., լայնքը 45 սմ.:
Հակասակ կողմը քանդակի լայնքը 46
սմ., երկարութիւնը 120: Թւում է կնոջ

Պատկ. 66

Են զլիւի մաղերն ու թաւ մօրուքը, աչքերն
ու քիթը: Կոթիկի մնացորդի մեծութիւնն է
150 սմ. բուն քանդակը և արտադրանքը 16
սլասակեր, գէմքը փշայած (Պատկ. 66), հա-
զուստի ներքնադակտը մինչև ոտները, իսկ
վերնադակտը քիչ կարճ. երկար բաճկոնից

ձգել է աջ ուսի վերայից եւ ճարձանդէլ պարանոցի տակ։ ձեռքերը դուրս հանելով վերնազգեստի տակից, եւ բարձրացնելով աղօ-

թեան։ Ոտքերին թւում է անկրունկ կօշիկ։ Ֆիզուրի ոտքերի տակ կոթաւոր ականթի և՛ ընդ սրածայր տերեւները վեր բարձրացած,

Հ. Կ.

Պատկ. 67

թողի դիրքով, որով ներքնազգեստը բաց է ձախ կողքից, ընդհանուր նմանութեամբ վաղ բիւզանդական սլաշտօնական զգեստաւորու-

իսկ երկուսը դէպի ցած խոնարհած, որ նըմանութեամբ ունինք եւ ուրիշ կոթողների վերայ։ Երբորդ երեսը՝ պատուանդանի վե-

բայ կոթով հաստատուած խաչ (Պատկ. 67), սլաքներ իրար յետեւից, նրանց մէջ երկրորդը նոյն ձևի, իրար վերայ, որ անմիջիկ նշանակութիւն պիտի ունենայ (Պատկ. 70ա) .

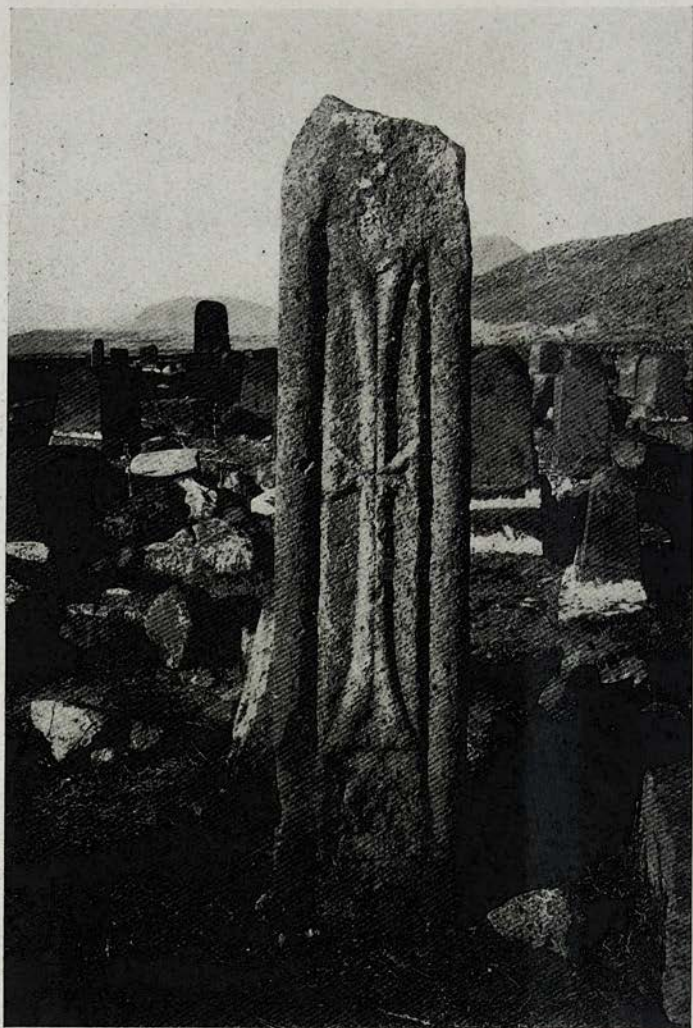

Պատկ. 68

յուրիշ զաղափար են տալիս Պատկ. 68, 69 : նման սորան այդ կողմից Պատկ. 70բ . վերին Ձախ կողմից երևում են սրածայր երեք եւ մասը կոտրուած : Յիշեցինք եւ խորակերպ կնաջ մի պատ-

կեր (Պատկ. 41). այստեղ խոզի դռնէն ա-
ւելի նուրբ է եւ սուր, զլիւին էլ լաշակ
ձգուած եւ բոլորակ լուսոյ պսակով: Աջ

պիտի տեսնենք սորանից դատ՝ Թայինի ուրիշ
արձանների վերայ: Հակառակ արտ. խողա-
կերպին սա ունի բոլորակ լուսոյ պսակ. հա-

Պատկ. 69

ձեռքով բռնել է ձողարարձ խաչ կամ խաչա-
զլուխ դաւազան, ինչպէս տեսանք Օձունում,
Կողբում (Պատկ. 56), Լճրատալանքում եւ

զիւ է երկար կանաչի շրջադրեալ եւ ուսերի
վերայից ձգել չարսառ, որի երկու քղանցք-
ները առաջի մասից ցած են իջնում. աջ ձեռ-

բը պրէլ է կրծքին՝² Կոթողի վերևի երեսը
չորս տեղաներից կազմուած տկանի է պարս-
կական, երկուսը վեր բարձրացած, իսկ եր-

կու ժողովրդ տեղեւ գէպի ցած կախուած, յա-
նախ կրկնուած Թալինի Կոթողների վերայ
ևւ ալլուր :

Պատկ. 70ա

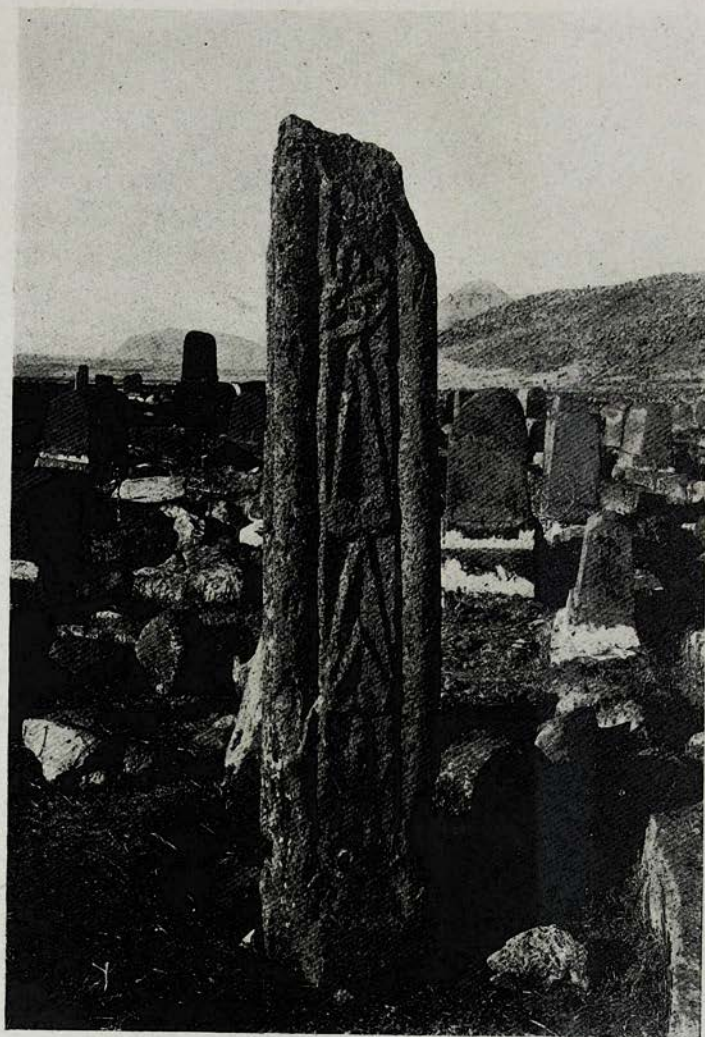
²Strzygowski-ն իւր Armenische Bau-
kunst-ի մէջ, եր. 719 տպել է այս պատկերը
նշյնացնելով այն Տրդատի հետ, որ սխալ է :

Պանդակը կնոջ պատկեր է անկասկած, ոչ
միայն առելի մուրք դէմքով, այլ ևւ կանացի
զգեստով :

Սորա հակառակ կողմը դարձնալ երկու
տեսարանով քանդակ է, վերելի պատկեր վե-
րայ շուշանաձաղիկ, կողքերից երկու տե-

նած (°), քրճաղղեստ Յովհաննէս Մկրտիչ
(Պատկ. 71) : Կողքին ձողարարձ խաչ :

Երբորդ երեսը նոյնպէս երկու տեսարա-

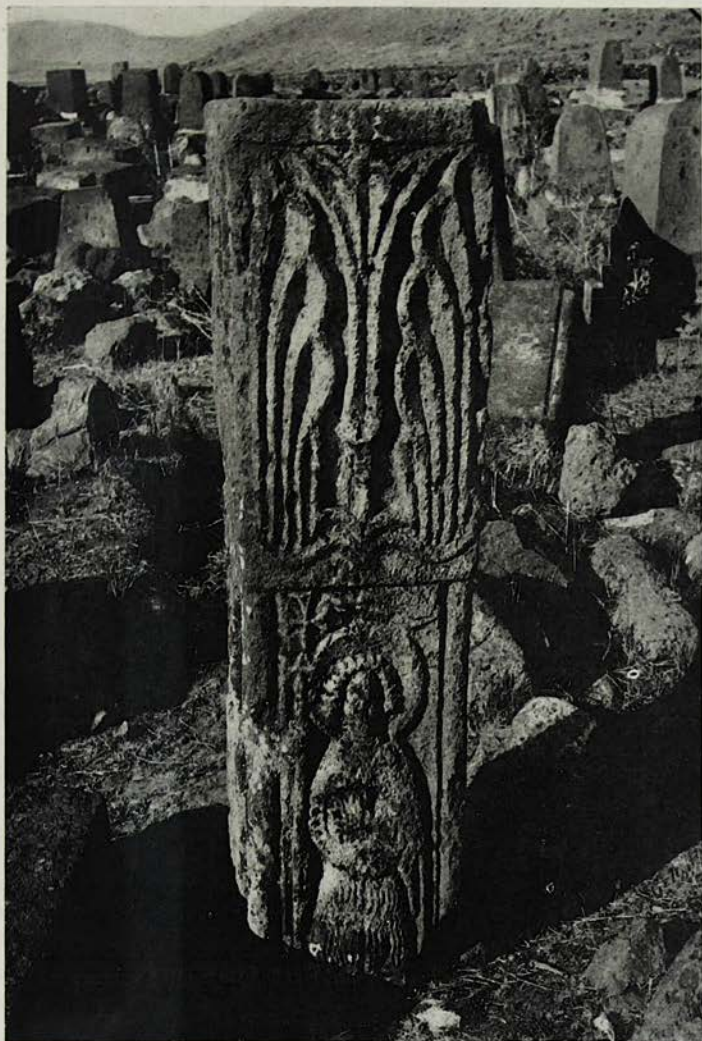

Պատկ. 70բ.

րեւով, իսկ ներքեւը բոլորակ նիւթուսով մի
սուրբ, ականջներէ մօտ կտրուած մազերով,
երեսը լիչացած, ձեռքերը հաւատամք բռն-

նով. վերեւում ամբողջ հասակով կանգնած է
թեւաւոր հրեշտակ, աջով խաչակնքում
է (°), ձախը կրծքին, ղէմքը փչացած,

միայն ձախ կողմից երևում է զանդուրների
և լուսոյ օդտակի մի մասը: Հազել է երկար
բանկոն, մէջքը լսթէ դօտիով կապած, որի
Հակառակ ուղղութեամբ, որ Հնութեան նը-
շաններից մէկն է: Վերան ձգել է փիլոնա-
ձեւ վերնադղեստ, ուսերի եւ կրծքի վերայ

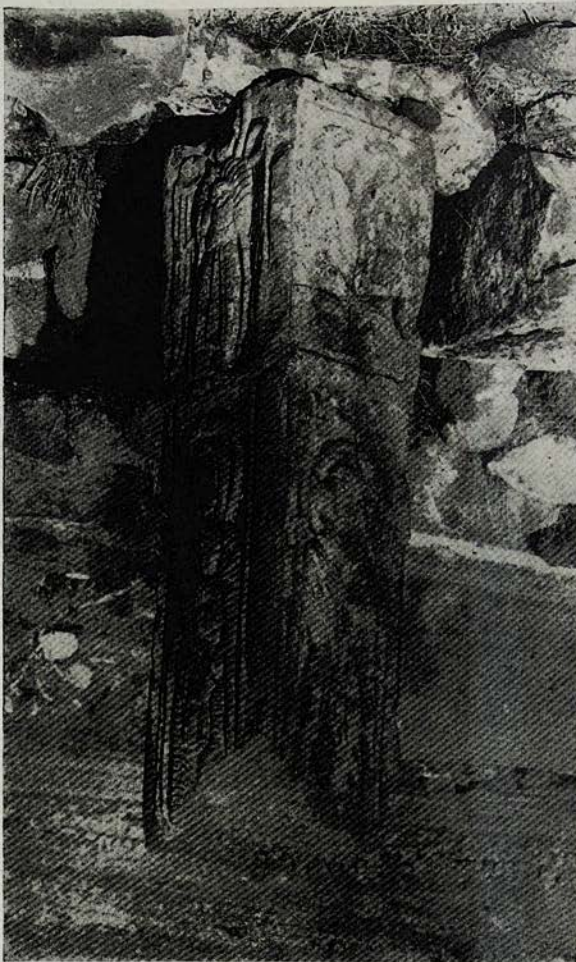

Պատկ. 71

կապի ծայրերը իջած են դէպի ցած: Երևում
է փոխանի ներքեւի բերանը: Կօշիկների
կրունկները իրար մօտ եւ ոտքերի ծայրերը
ծալքերով (Պատկ. 72): Սորա տակը Աստուածածինն է, նստած
աթոռի վերայ, Յիսուս զբիւն: Աստ-

ուածածին բոլորակ լուսոյ սրակ ունի
ղլխին, դէմքը փշացած, բայց աջ եւ ձախ
կողմից երկու խոտրալիքներ իջած կրճքին:
Հագել է մինչեւ ոտքերը հասնող հորիզոնա-
կան ծալքերով ներքնազգեստ եւ վերան ձը-

մայրը ձախով բռնել է եւ աջով թեթեւ-
հպել ծնկներին: Յիսուս հագել է մինչեւ ոտ-
ները հասնող երկար պճղաւոր արեւելեան
բաճկոն. երեսում են ոտները, երկուսն էլ
դէպի աջ ուղղուած: Զախով աւետարան է

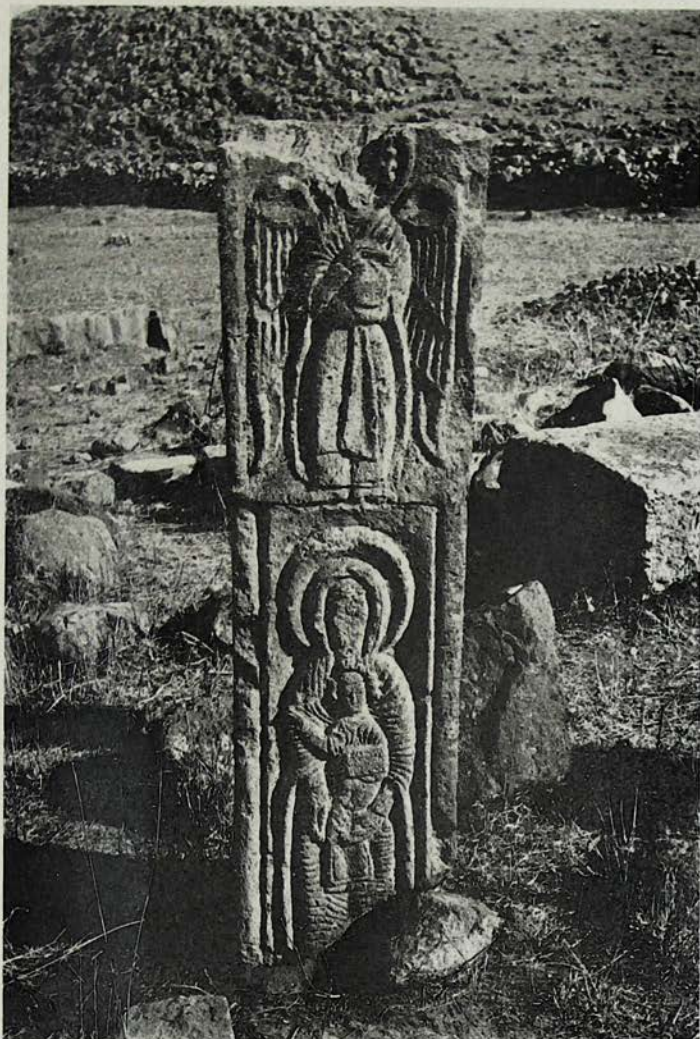
Պատկ. 72

դել նոյն ծալքաորումներով քղամիդ: Զախ
ծնկան, բայց կարելի է ասել դողին, քիչ
յենուած մօր ձախ թեւի վերայ, նստել է
ուչ մանուկ, այլ պատանի Յիսուս, որին

բռնած, իսկ աջով օրհնում է. երեսը դար-
ձրել է դէպի ձախ: Մարիամ ոտքերի տակ
ունէր պատուանդան, ինչպէս նոյն տիպի
Ուջանի Աստուածածինն ունի, բայց այստեղ

Կարուած է : Կոթոյի բարձրութիւնն է 120
սմ : , լայնքը 35 :

(Պատկ. 72) , հաւանորէն ննջեցեալը : Եկա-
րը զաղափար է տալիս եւ կոթոյի ձեւի մա-
սին :

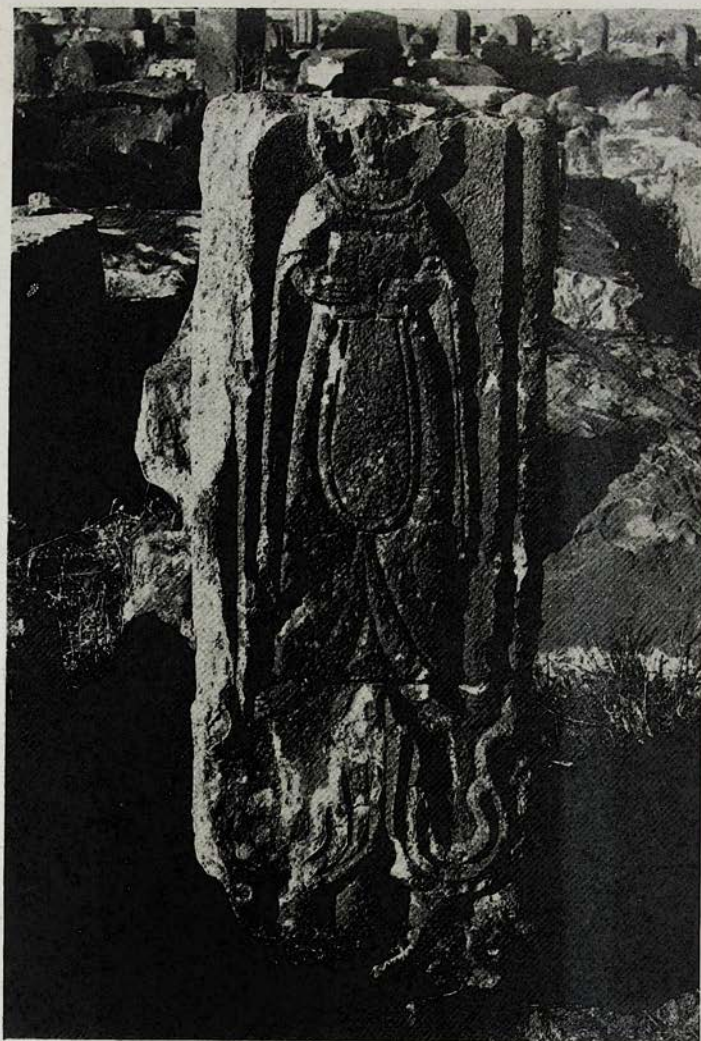
Պատկ. 73

Զորրորդ երեսը , վերեւի ճակատը ա-
կանթ , իսկ ներքեւը նիւթոտաւոր մի մարդ ,
աջով ձողարարձ խաչ բռնած , ձախը կրծքին

Մի այլ կոթոյ երկու տեսարանով : Վե-
րեւում դարձեալ մի թեւաւոր հրեշտակ ,
բայց տարրեր ձեւակերպութեամբ , քան նա-

խընթացը՝ ունի մեծ, բոլորակ լուսոյ պը-
նակ, մաղերը կարուած ականջներէ մօտ.
Հագած է երկար մինչեւ ոլօքները հասնող

բար մօտ եւ ոտքերն հակառակ ուղղութեամբ
(Պատկ. 73) : Աջ ձեռքը վեր է բարձրացրել,
ափը դէպի նայողը բացած, իսկ ձախին

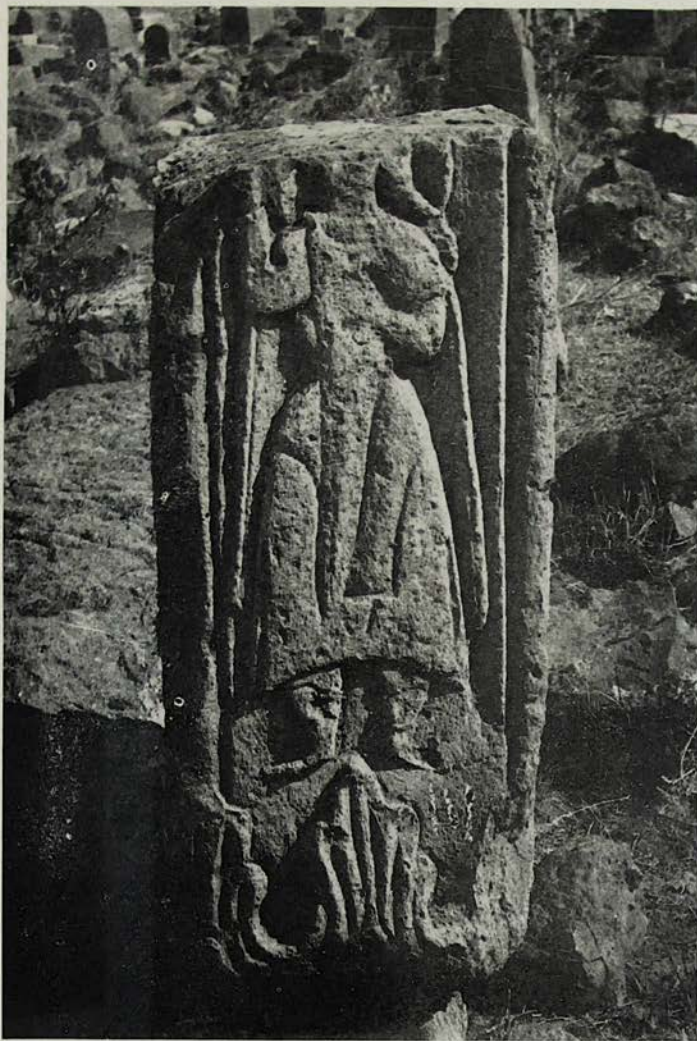
Պատկ. 74

շրջապատ . ուսերի վերայից ձգուած թիկնո-
ցը, որի երկու քղանցքները ուսերի վերայից
ցած են իջնում առաջակողմից, կրունկները ի-

գունդ ունի բռնած : Ուշադրութեան արժա-
նի է հրեշտակի ողջունի ալք ձեւը, որ երե-
ւում է և Աստուածածնի քանդակների վերայ .

Լուսին Այգեհատ գիւղի աւերակ եկեղեցու
ափսիղի շխախաչին պատի մէջ հազցրած է
մի գերեզմանական կոթող, որ Աստուածած-

րեզմանական կոթողի պատուանդանի վերայ
յետայ (Պատկ. 85) : Բայց հետաքրքրական
է, որ նոյն երեսօյթը տեսնում ենք ևս կոթ-

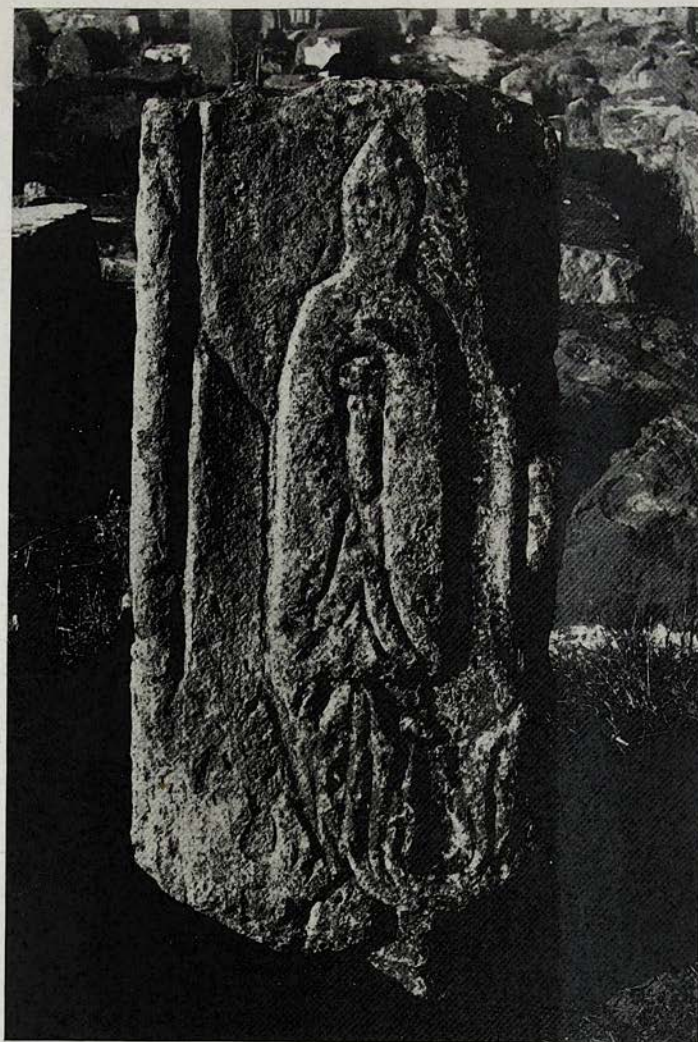
Պատկ. 75

նի պատկերն է, Յիսուս ձախ թեւին, իսկ
աջը վեր բարձրացրած, ինչպէս հրեշտակի
թեւն է ալստեղ : Նոյնը կը տեսնենք մի գե-
տական գերեզմանական արձանների վերայ :*

*Կալիբէի Թամգարան, տես Պատկ. 42 :

Ներքևի Ֆելուրը մի մարդ է, կողքին
 ձողարարձ խաչ, ձեռքերը հաւատամք բըռ-
 նած : Ունի բոլորակ լուսոյ պսակ . մազերը

դնում զէպի ցած սաւառնոյ հրեշտակը .
 Պատկ. 43. որի կարեւոր նշանակութիւնը
 մամանակի եւ հոռանքի որոշման համար տե-

Պատկ. 76

խիտ եւ կտրուած աշնպէս , ինչպէս նախըն-
 քացները : Յովհաննէս Մկրտիչն է , միւս կող-
 մը մկրտուող Յիսուս , որի գլխին պսակ է

սանք վերեւ (Խր. 64) : Արձանը վերեւի մա-
 սում ունէր մի այլ վերջաւորութիւն , հա-
 ւանօրէն խաչ տնկած , որովհետեւ նկատուում

է փորումքը, որի մէջ հաստատուած պիտի լինէր այն ։

Է .

Պատկեր 74 մի արձանի մնացորդ է , միայն ներքևի տեսարանների մեղ հասած , որի տափին երեսը ականթ է մեծ , որ ցու-

ցի տակ հարձանդով կայուած և ցարդա-
րուն , ունի հասկածաւ ներքնազգեստ մինչև
սունկեր հասնող , որի վերայից հազել է բո-
լորակ վերջաւորութեամբ փորութարի նման
մի բան : Եւկու ձևերով կրճէի վերայ բո-
նել է մի դիրք : Ուրեքը բոցիկ և նրանց

Պատկ. 77

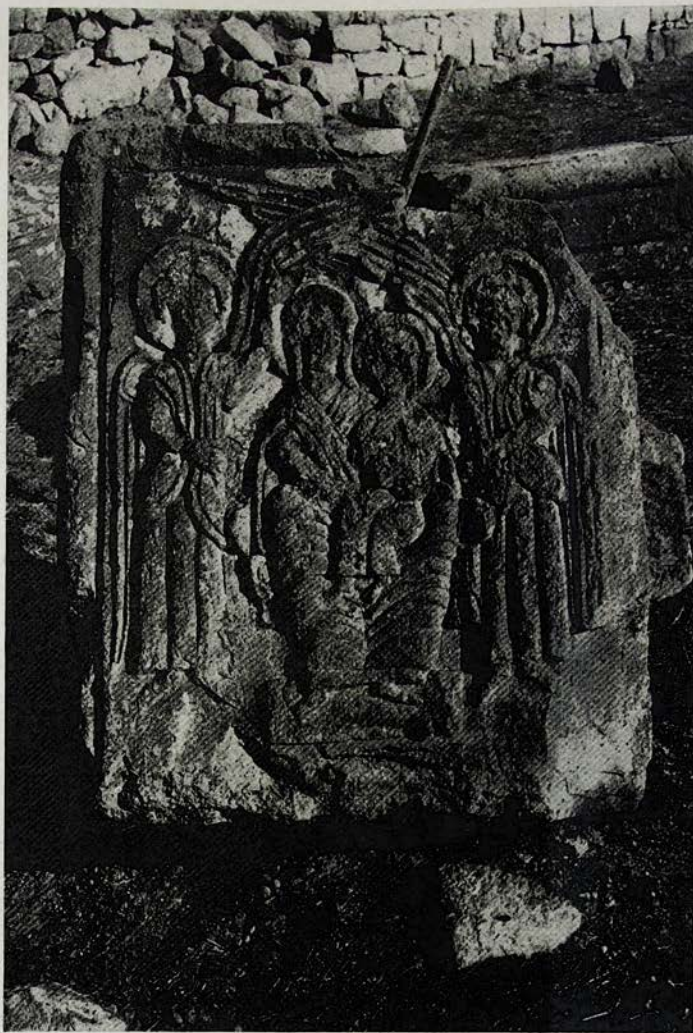
Պատկ. 78

ցարկեցինք առաջին մասի մէջ Պատկ. 9 :

Սորա հակադիր կողմը մարդու քանդակ
է , դէմքը փշաքած , բայց նկատելի ալաների
ներքևի մասը և ծնօտը : Վերան ձգել
է փիլանածաւ վերնազգեստ , պարանո-

տակ կոթաւոր զոյգ ականթներ , որոնց զրաի
թուերը անցնում էին արձանի աջ և ձախ
կողմերը , ինչպէս երևում է հետեւեալ պատ-
կերի մէջ (Պատկ. 75) , որ կանգնած է
զարձեալ ականթի վերայ , մի ձեռքը վեր

բարձրացրած, միւսը կրճքի վերայ: Մին-
չև ծնկները հասնող եւ իրանի վերայ
սկզբում տունիկայ, մէջքի վերայով ձրգ-
կաղիւր կողմն էլ ուրիշ նորութիւն է բերում.
դարձեալ կոթաւոր ականթի վերայ կանգնած
է մի ֆիգուր, թւում է կօշիկներ հագած եւ

Պատկ. 79

ուած թիկնոցը ճարմանդուած պարանոցի
տակ, անդրավարտիկը խրուած կօշիկների
մէջ, թւում է զինուորական: Իսկ սորա հա-
սնողը ավարտիկի ծայրերը ճիւղերի մէջ ան-
ցուցած: Ներքնազգեստի առաջին մասի քը-
ղանցքներն են միայն նկատելի վերից վար.

վերան ձգել է մի թիկնոց, որ մինչև ոտներն
է հասնում: Ձախ ձևերով մի բան է բռնել,
թև գրել է կրծքի վերայ, պարզ չէ: Հետա-
գլխանոցը մեծ նմանութիւն ունի Սաղ զին-
ուորականի գլխանոցի հետ Պերսոպոլիսի
բանդակների մէջ:*

Պատկ. 80

քրքրական է հայկական վեղարի նման գլը-
խանոցը (Պատկ. 76): Դժուար է մեղ հըշ-
դաթեամբ որոշել քանդակի խմատը, բայց

*Sarre, Die Kunst des alten Persien.
p. 29: Պատկերի տակ նշանակում է Krieger
in Sackischer Tracht: Sbu lu Herzfeld, Tafel

Ը.

Թալինի մեր նկարադրած կոթողներից նի էին: Բարերազգարար, Հէնց Թալինում
 ոչ մէկը պատուանդան չունէր, բայց այդ չի ունինք երկուսը նոցանից, թէև անջատուած

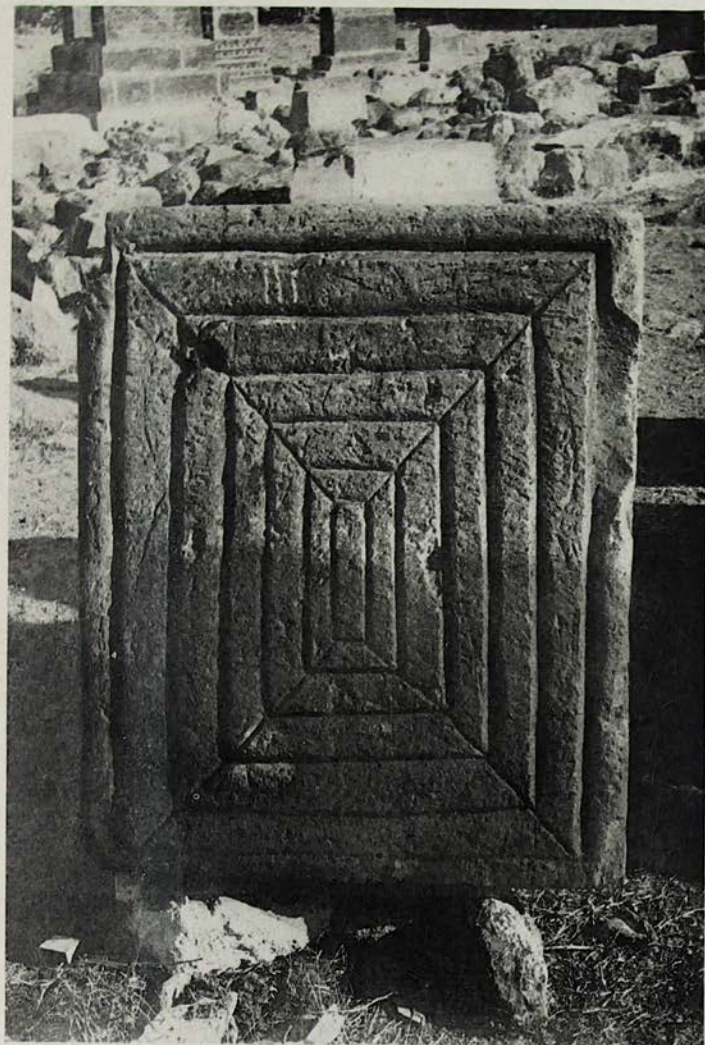
Պատկ. 81

նշանակում, թէ նրանք առանց պատուանդա-
 XVI. Sackisches Volk. Persepolis, Berlin.
 Museum.

րուն կոթողներից, բոլորն էլ ծածկուած ար-
 մէջաւոր քանդակներով: Դրանք քառանկիւ-
 նի մեծ քարեր են, մէջը փորուած եւ յարմա-

բեցրած անկեղտ բուն կոթողը, ինչպէս յետագայ դարերի խաչ քարերն էլ ունին, թէպէտ տարրեր ձեւերով:

Ըստ են նրանց մանրամասնութիւնները: Եթէ առաջին երեսն ընդունենք Աստուածածնի քանդակը, ձախից աջ ընթանալով, երկրոր-

Պատկ. 82

Պատկեր 77-78 զաղափար են տալիս պատուանդանի ձևի և քանդակների դասուրումիւն մասին, իսկ Պատկ. 79-82 տա-

գը կը լինի խաչը, երրորդը երկրաչափական հիւսուածքը և չորրորդը երկրաչափական միայլ ձև քառանկիւնիների հետզհետէ փոք-

րացումով, մինչև վեցերորդը, որ կեղտո-
նական է, դրքի կաղմի նմանութեամբ (Պատ-
կեր 81-82) : Եւ կարծում ենք չենք սխալուել,
եթէ աւետարանի կաղմի պատկեր ընդունենք

խօսքի եւ անձի ներկայութիւն : Բրդաճորի
կոթողի վերայ եւս տեսանք զծաղրական նոյն
ձեւով քանդակ խաչերի հետ : Մանուկ կամ
հասակաւոր Յիսուսի ձեւքին միշտ աւետա-

Պատկ. 83

այդ երկու քանդակները : Նիւթական խաչի
հետ աւետարանն էլ պաշտաման կամ յար-
գանքի առարկայ էր . աւետարանը իբրեւ դիրք
համարուում էր որպէս Քրիստոսի կենդանի

րան կայ քանդակուած : Աւետարանի վերայ
են երդւում կամ ուխտ կատարում մեր Ե.
դարի հայրերը : Նա նիւթ էր նաեւ նկարչու-
թեան Զ. դարի կամ է՝ սկզբի մատենա-

գրական վկայությունը՝ Վրթանէս քերդոյի
«Յազազս ոյտակերամարտից» գրական
մէջ՝ «Քանդի եւ գոթոյս Աւետարանին տեսա-
նեմք նկարեալս, ոչ միայն յոսկոյս եւ (յ)ար-
ծախոյ՝ այլ եւ յոսկերաց վրդոյ եւ կարմիր

բանի Փրկչին որ ի մազադաթին գրեալ է»։*
Գծադրական դարգարանքն անշուշտ որ եւ է
սխմվելիկ նշանակութիւն ունի, արուեստի
հետ կապուած ։

Պատկերադրական տեսակէտով ամե-

Պատկ. 84

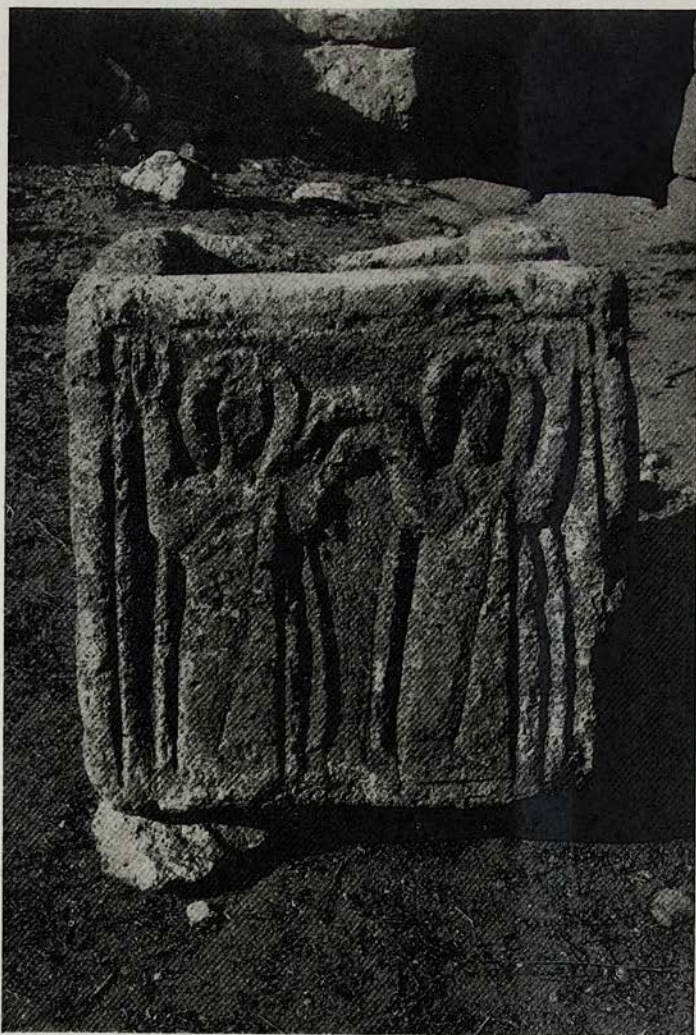
մորթով կապեալ, եւ մեք յարմար երկիրդա-
դանեմք արույ Աւետարանին կամ համբու-
րեմք՝ ոչ եթէ փղին ոսկերաց մատուցանեմք
գերկրդադութիւն կամ դաբալին, որ ի յերկ-
րէ՝ բարբարոսաց եկեալ է ի վաճառս, այլ

նից հետաքրքրականը Աստուածածնի քան-
դակն է, նստած ակոսի վերայ, զլիւին լու-

*Սիւն. 1927. 61։

սոյ պսակ եւ լաշակ, որի քղանցքները ուսե-
րի վերայից ցած են իջնում զէտի մէջքը.
զէմքը փշացած է: Ուսերին ձգել է թիկնոց,

դուքեամբ ծալքաւորուած: Թիկնոցի տա-
կից դուրս են բնկած ձեռքերը, ձախոյ դըր-
կել է որդուն, իսկ աջը դրել նորա ծնկների

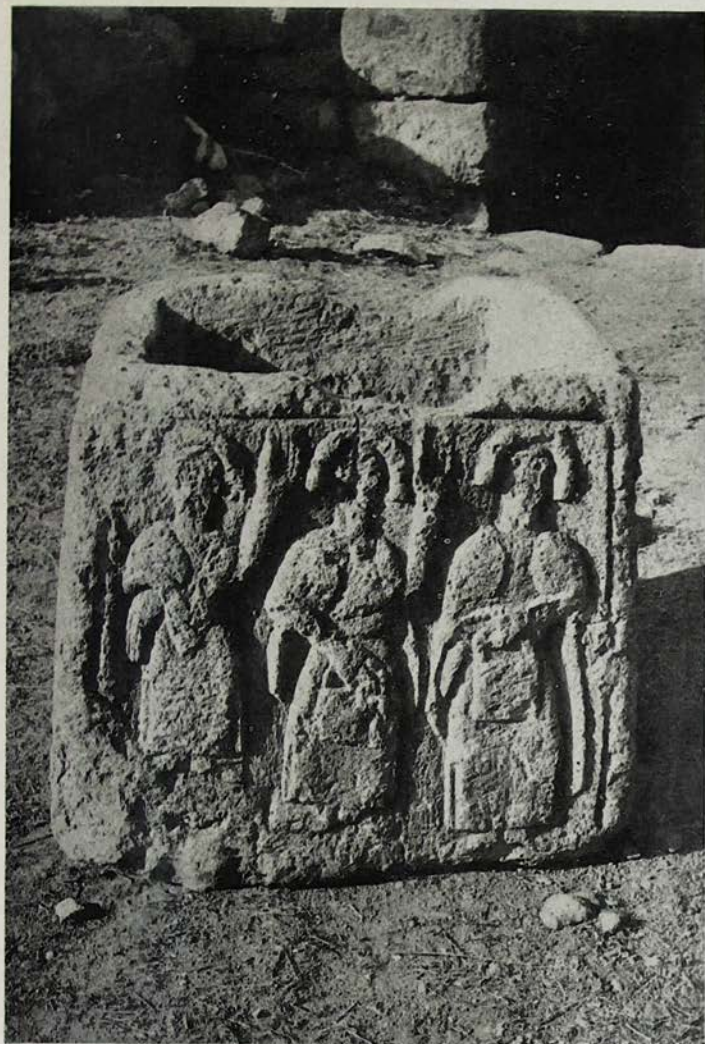
Պատկ. 85

քղանցքները մէջքի վերայից եւ առաջամա-
սից ցած իջած: Ներքնադղնատը երկար, հաս-
նում է մինչեւ ոտները հորիզոնական ուղ-

վերայ: Աստուածածնի ոտքերին փափուկ
կօշիկ է, ոտքերը դրել է քառանկիւնի պատ-
ուանդանի վերայ: Նայողի աջ կողմից լաւ

երևում են աթուի զարդերը, երկար մութաբայ, զարդարուն կտորի վերայ, որից զոյգ ծոցեր ցած կախում:

կրնքում է, ձախով աւետարան պիտի բռնած լինէր, քիչ երևում է: Հագել է մինչև ոտները հասնող բաճկոն: Երկու կողմից կանգ-

Պատկ. 86

Յիսուս սրտանի է և ոչ մանուկ, նստել է մօր ձախ ծնկանը, ունի լուսոյ պսակ, դէմքը փչացած, աջը վեր բարձրացրած՝ խաչա-

նած և մի մի հրեշտակ երկար թևերով, մէկը կախ մինչև գետին, միւսը վեր բարձրացրած և միմեանց խաչածնելով, կամար

և հովանի են կազմած մօր և որդու վերայ, նազդեստ, վերայից կարճ, անթեւ բաճկո-
որպէս պաշտաման կամ սպասարկութեան նուկ, որ ասորա-հայկական հալուստ է
նշան: Նրանք երկու ձեռքերով, վերից և վա- մինչեւ այժմ էլ. ասել է, Աստուածածնի

Պատկ. 87

րից բռնել են Աստուածածնի աթոռը: Շատ պատկերազրութեան այս տիպը ծագել է մի-
հետաքրքրական են զգեստները. հագել են ջազետական-ասորա-հայկական շրջանում:
մինչեւ ոտները հասնող շապկաձեւ ներք- Այս մասին յետոյ եւս, Աստուածածնի տի-

պերի մասին խոսելիս : Պատկերի մեծությունն է 88x60 սմ. : Այս քանդակը նմանութուն է բերում Թերաքի Աստուածածնին Կալքիդի թանգարանում, նստած և ևրկու շրջապատներ կողքերից :⁶ Մերք միայն շրջապատները բնական Աստուածածնի պատկերը, ինչպես Պտղափանքում Քրիստոսի մե-

ղալիոնը, ու բնական քանդակն աստուած է պատկերից :

Աստուածածնի քանդակից զէպի աջ մի զեղեցիկ խաչ է (Պատկ. 80), թեև քեր անկուններում ներքից և նրանց արտաքին ծալքերում մի մի զնդակ. ուղղահայեաց թևի վերին մասը կոտրուած : Յաչը ներքևի

Պատկ. 88

⁶Strzygowski. Hellenistische u. Koptische Kunst. Bulletin de la Société Archéologique d'Alexandrie, No. 5. 1902 Wiene p. 93. նաև Koptische Kunst. S. 8 u. 11. Die Baukunst. Պատկ. 678-680. և 716-717 :

թևից կամ խալիսից աջ և ձախ, դուրս են եկել և զէպի վեր բարձրացել մի մի զեղեցիկ արձանների տերևներ : Ամբողջը զծագրական և քանդակման կողմից ազնիւ և զեղեցիկ : Յաչի բարձրութիւնը կոտրուած մա-

սով 65 սմ., (պիտի լինէր 69), անաղարտ
մասը 52 սմ.:

Երբորդ երեսը յիշեցինք, որ չորս զու-
գահեռ գծերով հիւսուածք է, որի հիշդ նմա-

Պատուանդաններ են եւ Պատկ. 83-84.
ստովինը շուշանածաղիկ է, երկու տերեւ-
ներով, որ տեսանք նաեւ Կոյրի մի խոյակի
վերայ: (Պատկ. 58-59), ինչպէս եւ Ղարա-

Պատկ. 89

նը տեսանք եւ Բրդաճորի կոթողի վերայ եւ
յատուկ է նաեւ սասանեան արուեստին (Պատ-
կեր 81): Երկրաչափական այս քանդակները
սիմվոլիկ նշանակութիւն ունին անշուշտ:

Ջալարի (Պատկ. 60) եւ մանաւանդ Օձունի
կոթողների վերայ եւ Պողոսիանքի արեւմտե-
կան լուսամուտին: Նոյն պատուանդանի միւս
կողմն է քառանկիւնի շրջանակի մէջ հաւա-

սարահող մի խաչ, թևերի և պորտի վերայ մի մի գնդակով, որ հնագույն ձևակերպութիւններից մէկն է, մինչև Դ. դար հասնող հնութեամբ (Պատկ. 84)։ Մի երրորդ պատուանդանի (Պատկեր 85) երկու Փիղոսները, հասնօրէն, այդ և կին, ներջեցեալներ են, որոնք մի ձևաքր իրար վերայ են դրել, մէկը աջ, միւսը ձախ, իսկ միւսները վեր բարձրացրել, որպէս նշան պաշտաման։ Ուշագործ թեան արժանի են վաղ բիւզանդական հագուստները, որոնց նմանը տեսանք և Պատկ. 66 կոթողի վերայ։ Նոյն

այգպիւնները չեն պակասում այլ վայրերում։ Ժենք կտրող ենք երկու այգպիւն բոլորովին իրարից հեռու վայրերից յիշել, ինչպէս Հատիճի (Պատկ. 91, 92, 93) և Մանայիչէնի (Պատկ. 19) կոթողները։ Հատիճի հնագույն պատմութիւնը մեզ յայտնի չէ, ներկայ տաճարը Զաքարէ և Իւանէ սպասարանների ժամանակի դործ է, այսինքն ԺԳ. դարի առաջին քառորդի. այդ ժամանակից էլ ունինք արձանագրութիւններ և ձեռագրական արժէքաւոր մնացորդներ,* բայց չուրջը եղած մնացորդներից դատելով, նա

Պատկ. 90

պատուանդանի միւս երեսի երեք Փիղոսները թուում է մեզ հրէշտակը, որ ձևաքր բարձրացրած յայտնում է իւզարեր կանանց (Պատկ. 86) Քրիստոսի յարութիւնը։

Զմտաւանք յիշել, որ Թալիմում կան ուրիշ մանր ընկուրներ ևս կոթողների կամ խաչերի, ժամանակակից միւսներին։ Պատկ. 87-բոլորի նմանները տեսանք արդէն, 88, 89 հէլլենիստական սկիւպայտնի դրոշմով և 90 հուսարահող խաչեր։

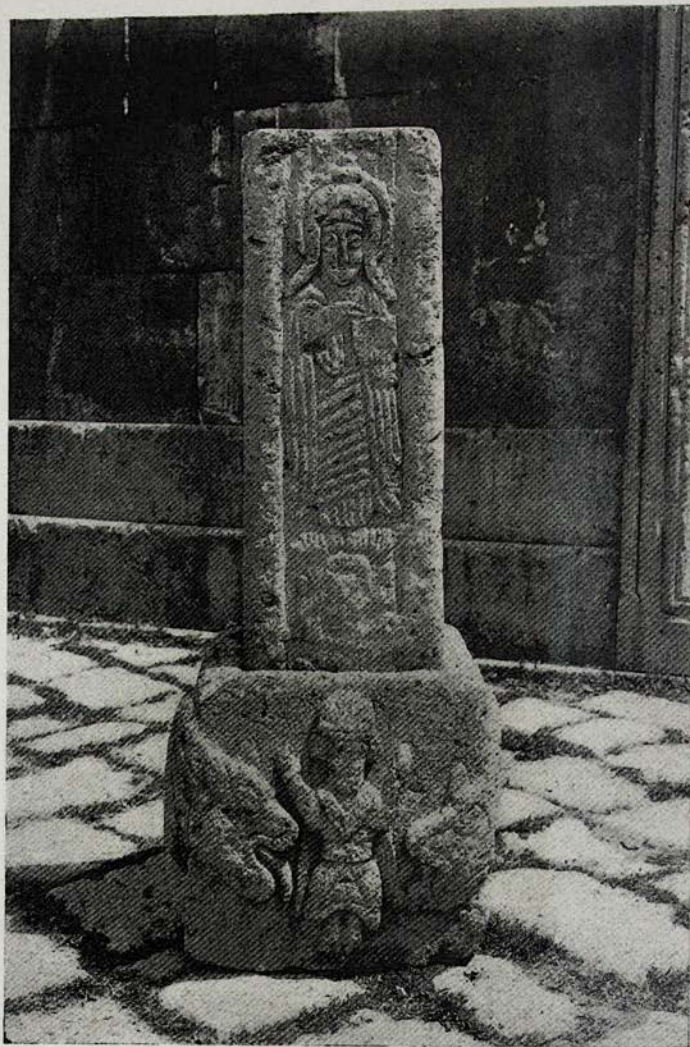
Թ.

Թալիմում չեն մնացած պատուանդանի վերայ հաստատուն կոթողներ, բայց

մէկն է մեր հնագույն սրբավայրերից։ Այգպիւններից է հեռուեալ արձանը իւր հետաքրքրական քանդակներով և ներքևի մասի, պատուանդանի՝ պահպանութեամբ։ Արձանի վերևի մասը պակասաւոր է, որովհետև նկատելի է փոքրածքը, որ հաստատուած էր կորած մասը։ Արձանի առաջին երեսը ամենից անաղարտ մնացած մասն է.

*Ալիշամ. Շիրակ 15 և շար.։ Արասայ որդի Գրիգոր վարդապետի առաջնորդութեամբ ժամանակ ՈԿԸ=1219 րուին գրւում է Էջմ.—ի No. 1382 Ձեռագիրք։ Տես մեր խաղրակեանք Ա. հատոր. էր. 165։

պատուանդանի վերայ Դանիէլն է երկու ա- պահուած, ունինք, Երեսանից ոչ հետե,
 ուրիշներէ մէջ (Պատկ. 91), որոնք լիցում են էլլառ պատմական զիւղում, ուր ի միջի ա-
 մարդարէի հազուապատ. առիւծներէ կէս մա- լոց եւ սեպագիր մի արձանագրութիւն կայ

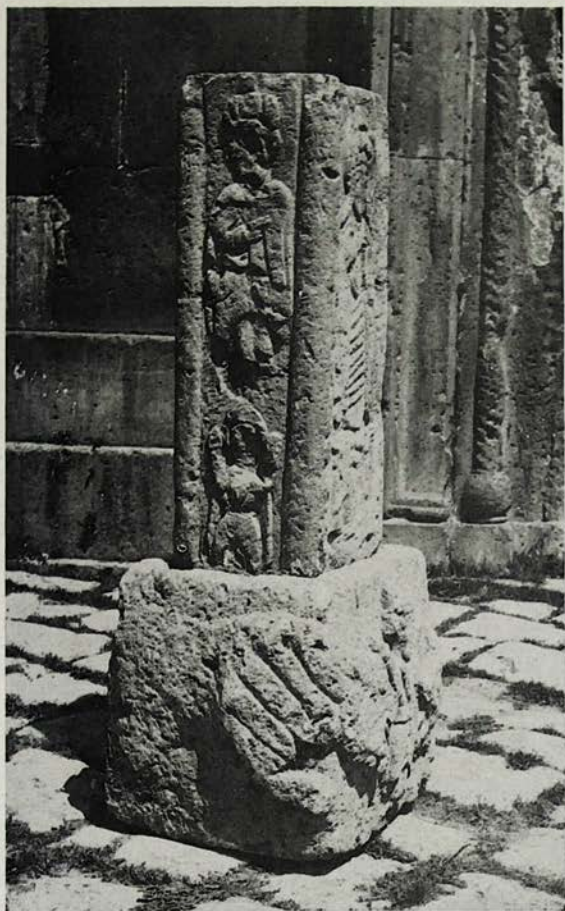

Պատկ. 91

սը անցնում է պատուանդանի միւս կողմե- Ժայռի վերայ: Դանիէլն այստեղ հազել է
 ըր. ճիւղ նոյն ձևով մի խոյակ, գուցէ եւ սասանեան չրջանի հազուատ. Բաճկոնի քը-
 կոթողի պատուանդան, աւելի մեծ եւ լաւ ղանցքները, ինչպէս եւ թեւերը բազուկներէ

մեա զարդարուն: կապել է լայն գոտի, ուսե-
րին ձգել է թիկնոց: Քիւները վեր բարձրացրած
աղօթողի դիրքով: Ունի բեխեր և մօրու բ-
րժարկը նախառէ մասում զարդարուն, ա-
սել է, իշխանական: զյխարկի մասերը ա-

սաները հասնող կապայ և վերան ձգել նոյն-
այնի ծալքաւոր քղամիզ, օրի վերին քը-
ղանցքները իջնում են կրճքի վերայ: քղա-
միզի վեջերը հորիզոնական ուղղութեամբ
պտտել է վրէժ և ծէկները առաջամասը:

Պատկ. 92

կանգնել: կողմից մաղերի վրայով վար
կախուած:

Բուն կոթողի երեսին Փրկիչն է կանդ-
նած, բոլորակ լուսոյ պտակով, մաղերը եր-
կար և երկու կողմից ականջների վերայով
կախկնքով ուսերի վերայ իջած: Հաղել է
երկար, ուղղահայեաց ծալքերով, մինչև

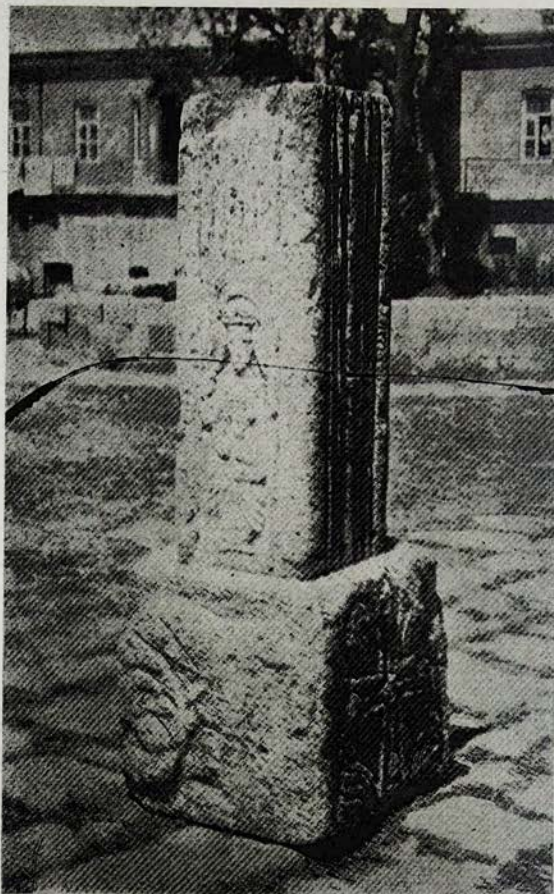
ծախ ձևաքին բունը է աւետարան, իսկ աջով
օբնում է: Ահա ձեզ Յիսուսի պատկերա-
դրութեան արեւելեան ձևակերպութեան ա-
մենահին օրինակներից մէկը, առարա-միջա-
ղեաւական դրոշմով:

Յիսուսի ոտքերի տակ կայ մի ուրիշ քան-
դակ, տարարազդարար, չառ եղծուած վի-

ճակում, թում է, ծալապատիկ նստած, երկու ձևոթերը վեր բարձրացրած, բռնել է Յիսուսի ոտքերի տակի գերանը, ո՞վ է նա, զփուլար է մեզ կռահել:

Նրկրորդ երեսը պատուանդանի մասը

ղեստը, անդրավարտիկը եւ գօտին նման Դանիկին կամ ներքևի մարդուն, բայց վերնաղգեստը թեւաւոր է, ալ կողմից վերնաղգեստը յետ է ձգել ուսի վերայ, որով բացուել է ամբողջ ալ կողմը վերից վար, աջով

Պատկ. 93

փչացած, իսկ կոթողի երեսին երկու Ֆիդուր իբար վերայ կանգնած (Պատկ. 92). ներքևինը փոքր, մօտաւորապէս նոյն դիրքով եւ զգեստաւորութեամբ, ինչպէս Դանիկին էր: Վերևի Ֆիդուրի զգեստը նոյնն է, միայն տարբեր ձևով հագնուած, որով եւ մանրամասնութիւն ենք ստանում. ներքնաղ-

խաչակնքում է: Իսկ ձախ կողմից վերնաղգեստը կախուած է ցած, ծածկելով ամբողջ կողմը. վերնաղգեստի թեւը որ չէ հագած, կախուած է ցած: Պարանոցի տակ վերնաղգեստը ճարձանդուած է: Դէմքը փչացած է, երեսում է միայն բոլորակ զլխարկի մի մասը, վերից վար դձերով մասերի բաժանուած,

վեց կողմերի: Ո՛րք են նրանք, ասել չենք կարող հաստատապէս, հաւանորէն երեք մանկունքներից մէկը եւ Դանիէլ հնոցի մէջ: Ոչ պակաս հետաքրքրական երրորդ երեսի քան-

թեւերի վերայ մի մի դնդակ, որ յաճախ տեսանք:

Պատուանդանի ձեւի կողմից լաւ է մնացած եւ Ծառայիչէնի կոթողը (Պատկ. 19),

Պատկ. 94

դակը, տարարադարար, ազօտ (Պատկեր 93). աթոռի վերայ նստած է Աստուածածին Յիսուս զրկին: Չորրորդ երեսը պատուանդանի վերայ խաչի քանդակ է, պորտում եւ

որ պտնուժ է Քասախ դեռի ձախ ափին՝ Եղիպատուչ (Տամջըրու) դիւղից ոչ հեռու: Պատուանդանի մի երեսին քանդակուած են հաւասարակող պսակի մէջ անուած եւ կո-

թաւոր դոյզ խաչեր: Իսկ բուն կոթողի երկու
երեսին ուղղապատայտ որթի վերայ ողկոյլի
և տերեւի փոխէփոխ շարք: Կոթողը կէսից
վեր կոտորուած է: Մենք նկարագրել ենք այս

մանական մի յուշարձան, որ այժմ գտնուում
է էջմիածնի թանգարանում և բերուած է
Սենեքերիմ Տէր Յակոբեանի ձեռքով Արա-
գածի հարաւային ստորոտի Ուջան գիւղից

Պատկ. 95

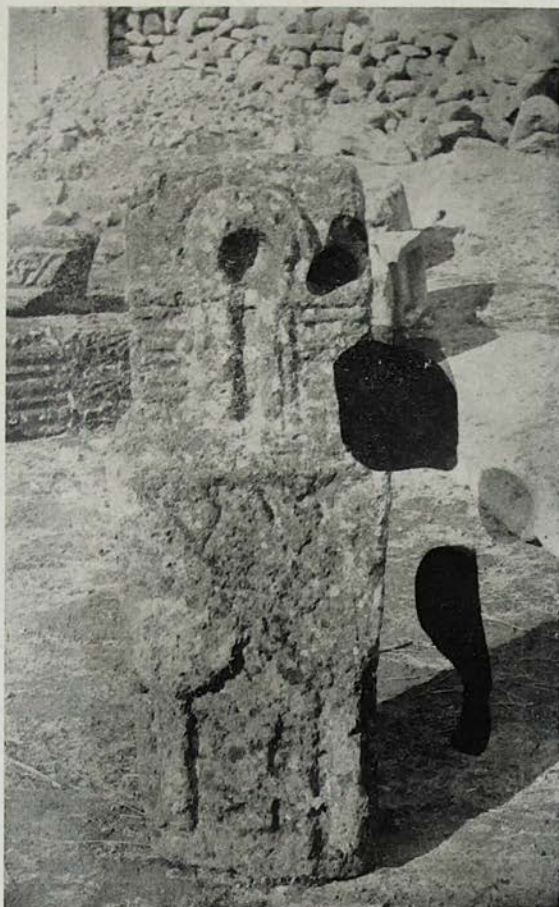
վայրի հնադիտական արժէքը իւր երկու ե-
կեղեցիներով, որոնց մօտ է և այս կոթողը:
Եր. 30:

Ամբողջապէս անաղարտ, միայն առանց
պատուանդանի մեր ձեռքն է հասել դերեղ-

ոչ հետու, կարարափանք կոչուած վայրից:
Ուջանը կամ պատմական տնունով Վժանը,
մէկն է այդ շրջանի յայտնի վայրերից, Աղ-
ցի, Կուաշի, Աւանի և Արուծի հետ բազմա-
թիւ հին յիշատակներով և բաղիւլիկ եկե-

դեցինների մնացորդներով: Տարբարողաբար այս յուշարձանի լուսավոյն նեղատիւններից արտատպութիւն չունինք, ստիպուած ենք բաւականանալ ձեռքի տակ եղած անյաջող լուսանկարներից:

baldachin), կրկնուժ է յաճախ կոչուական արուեստի մէջ:՝ Ապա դիւին լաշակ ևւ չաւրջը լուսոյ պատկ: Օձիքը զարդաբուն, ուսերին թիկնոց, որ իջնուժ է մինչև ոլորները, հորիզոնական ծալքե-

Պատկ. 96

Առաջին երեսը Աստուածամէնի բանդակն րնդունելով (Պատկ. 94), հետզհետէ կ'անցնինք միւս երեսների նկարադրութեան ևւ գնահատութեան: Եւս նստած է աթոռի վերայ, ոտքերի տակ բառանկիւնի պատուանդան կամ աթոռակ չորս ոտներով: Գլխից վերէը ճառագայթաձեւ մի հալանոց (Muschel-

բով, ինչպէս տեսանք Աստուածամէնի ուրիշ բանդակների վերայ (Պատկեր 79): Դորա տակից երևում են աւելի եր-

*Strzygowski. Die Koptische Kunst. p. 37. Պատկ. 44: 7293: Համարում է Ե.Չ.Ձ. գարի գործ:

կար շրջադրուստի կամ շապիկի զղանցքները, շապիկի ծալքերը վերից վար, ուղղահայեաց: Ոտքերին թւում է անկրունկ, փափուկ կօշիկ: Յիսուս պատանին (ompok) նստած մօր ծնկանք, Հաղած ունի երկար, մինչև ոտներին Հանող արևելական բաճկոն, ձախ ձեռքեր անտարան րսնած, աջով խաչակնքում է: Մարիամ երկու ձեռները կապած, զրկելով որդուն, որ ուշադրութեան արժանի փոփոխակ է նորա պատկերադրութեան մէջ: Պատուանդանի տակ եռատերև ականթ կոթաւոր: Արձանի մեծութիւնն է 177×40 սմ.: Խոյակաձեւ վերջաւորուած պրակի երեսը Աստուածածնի քանդակից բարձր եռատերև ականթի մէջ մի սուրբի անդրէ:

Աստուածածնից դէպի ձախ, նայողի համար, խողաղուս մի (Պատկ. 95) մարդաքանդակ է Թալինի (Պատկ. 38, 39, 40) եւ Օձունի նման, բայց ոչ չուխաձեւ հաղուստով, այլ երկար բաճկոնի վերայից փիլոնաձեւ զղամիդ, կրծքի ճարմանդուած: Խոյակի վերայ ականթ:

Հակառակ կողմը իշխանական մի քանդակ է, գլխաբաց, մաղբըր կախ մինչև ականջները, ներքնադիպտը մինչև ուղեքները, վերայից կապիճի նման վերնազգեստը մի թիչ կարծ. բացուածքից՝ աջ ձեռքը հանել է եւ վեր բարձրացրել, ափը դէպի նայողը, որ ողջունի եւ հաւատածքի նշան էր: Ուղեքների մօտ անդրաւարտիկը կօշիկների ձեռիների մէջ անցրած, կրունկներն իրար մօտ եւ ծայրերը հակառակ ուղղութեամբ: Ներքեւում դարձեալ եռատերև ականթ կոթով: Խոյակի վերայ պկանթ եւ Հրեշտակի անդրի (Պատկ. 94): Այս քանդակը իշխանական կոչեցինք, հաղուստի կողմից նման տեսնելով Թալինի (Պատկ. 66) քանդակներին:

Զորբորդ երեսը. ներքեւում դարձեալ նոյն կոթաւոր ականթը, եւ վերան կանգնած մի Փիղոսը, ներքնադիպտը մինչև ոտները, վերնադիպտը փիլոնաձեւ, աւելի կարծ, ձեռիներից թիչ ցած հասած: Ներքնադիպտի վերայից հագուստը հորիզոնական ծալքերով, մինչ դեռ ներքնադիպտին ուղղահայեաց, ինչպէս տեսանք Օձունի, Թալինի քանդակների վերայ, որ եկեղեցականների կամ առաքնաների պատկերներ էին: Գլխի չուրջը լուսոյ պսակ ունի եւ մաղբըր սանտրուած

են վերից վար՝ Թեւ Թեւ, ինչպէս Պողոսովանքում: Այլ կողմից պատուանդանի մէջ հաստատուած է մի սին կամ ձող, վերեւում քառանկիւնի վերջաւորութեամբ, ճակատին խաչի վերելի Թեւը, արդեօ՞ք Labarum, որ նշանակութիւն կ'ունենար եւ ծաղման մասնակի նկարային շարք: Պսակի վերայ յայտնի եւս նոյն ականթը, իսկ աւելի բարձր, ելնդաւոր ձուածնեների դարնէղ, կոտրած, հելլիսնական մի մոտիւ:

ԺԱ.

Թալինից դէպի հիւսիս, աւելի բարձր, Արաղածի զաղաթի ուղղութեամբ, Աղիաման գիւղն է, տարաբաղդաբար հնազոյն անունն անյալտ, բայց մէկը այս շրջանի ամենահին գիւղերից, հասնօրէն, Կամսարականների սեպհակախոթիւն, հետու չլինելով Թալինից: Այս հաստածի Ա. Գլխի մէջ եր. 51 դերեղմանական կոթողների տեղադրութեան մէջ տուել ենք հարկաւորը տեղի հնութեան եւ արժէքի մասին, յայտնելով թէ այնտեղ բացի Հովհաննէի տիպի հին տաճարից, որ գիւղի եկեղեցին է այժմ, գիւղից դուրս ձորի մէջ կայ եւ մի հին բաղնիքի եկեղեցու մնացորդ, խոյակի ձեւն ու քանդակները միանգամայն նման Տիկորի կամ Քասախի Ե. դարի եկեղեցիներին, բայց եւ մի լուսամուտի մնացորդ, որ իւր կողքերի եւ պսակի դարձերով, մեր ճարտարապետութեան ամենահին շրջանն է տանում, մասնաշինով եւ դեղարուեստական հոսանքի մօտաւոր հայրենիքը (Պատկ. 96): Նման մի քանդակ կայ Ամմանում, որի նկարները տալիս է Strzygowski-ն՝ Հայաստանի նուիրած իւր մեծ գործի մէջ, օգտագործելով այն որպէս ապացոյց իրանական հոսանքի աղբեղութեան եւ կոյր կամարների ծաղման տեղի:՝ Տարաբաղդաբար Ստրիգովսկու գործի հրատարակութիւնից յետոյ մենք չենք եղել կրքիկն այդտեղ, ուստի եւ աւելի մանրամասնութիւններ չենք կարող տալ, որ կարեւորագոյն արժէք կ'ունենար, դուցէ, արուեստի պատմութեան համար՝ աւելի հաստատուն եղբակցութեան դալու: Յամենայն դէպս մեր խնդրի համար իւր մեծ արժէքն

*Die Baukunst der Armenier und Europa. 1918. Wien S. 448 եւ չար. Altai-Iran. S.

ունի, որ այս հին եկեղեցուն կից ունինք եւ
 մի գերեզմանական կոթող հետաքրքրական
 քանդակներով: Կոթողի առաջին երեսը Ար-
 ասնկիւնի սեղանը, վերան նստեցրած ծա-
 լադատիկ ձեւով Իսահակը: Արահամը
 բարձրացրել է ձախ ձեռքը, բռնել զոհ-
 րանքը:

Պատկ. 97

բահամի զոհարկութիւնն է (Պատկ. 97):
 Եռաստիճան պատուանդանի վերայ անկուած
 է բունը եւ նորա վերայ հաստատուած քա-
 խից կամ մագերից, խից աջը մեկնել, երե-
 լի, սուրը ձեռքին, որ չի երեւում, վիզը
 կտրելու համար: Իսահակի գլխից վեր ե-

րեւում է մի բան, որ Սարեկայ ծառից կախ-
ուած խոյը պիտի լինի:

կուրծքը, որի նմանը տեսանք եւ ուրիշ քան-
դակների վերայ: Նորա գլխին եւս մի բան

Պատկ. 98.

Աբրահամը հագել է մինչեւ ուրջները պիտի լինէր, որ եղծուած է, հաւանօրէն
հասնող բաճկոն եւ ուսերին ձգել երկար, հրեշտակը, կամ Տիրոջ աջը, որ ցոյց է տա-
րիւդանդական կոչուած տողայ, որի վերին լիս ծառից կախուած խոյը: Ոմբանկարի
քղանցքները կախուած են ուսերից դէպի տակ սովորական ականթն է եռատերեւ, կո-

դերի տերևների կէտը միտ երևաներին ան- տեսանք կողքում (Պատկ. 56, մէջ տեղի բան-
ցած : Արրա՛սամի գահաբերութեան մի շատ դակը) :

Պատկ. 99

եղծուած օրինակի մնացորդն ունինք եւ Թա- Երկրորդ երեսը ներքեւից նոյն եռաթեւ
լինում, իսկ Երկրորդ օրինակ, Համեմատա- տեղանքն է, իսկ նորա վերայ մի ուրիշ բարակ
բար տեսանելի եւ տարրեր զտատարութեամբ ցողունի վերայ բոլորակ ծաղիկ (Ի՞նչ ծա-

դիկ), երկու կողմից մի մի տերեւ, որի նը-
մանութիւնը տեսանք Քրդաձորի խոյակնե-
րից մէկի վերայ: Ծաղկից վեր կանգնած է
մի մարդ, մէջքից վեր կտորուած (Պատկ.
98), նեղ անդրալարտիկով սասանեան շրջա-
նի եւ կօշիկներով. վերնազգեստը չուխայա-
մեւ, թեւը կախուած, հաւանօրէն ննջեցաւը:

Երբորդ երեսը ներքեւում նոյն ականթի
է, ինչ որ նախնիքաց երեսներում, բայց պատ-
կերաքանդակը եղակի է եւ նման չէ պատա-
հած ոչ մի տեղ. բաձկոնը սեղմ եւ մինչեւ
ծնկները հասած, իրանը զօտիով սեղմած եւ
զօտիի կապը առաջից կախ. ոտքերը ծած-
կուած ականթի յետեւը, որ Հնչլինական ձե-
ւակերպութիւն է (Պատկ. 99): Գլխարկի
ձեւն անորոշ, փչացած լինելու պատճառով:
Երկու ձեռքով զլիւրց վերեւ սկզուող ունի
բռնած, մէջը երկու բոլորակ հաց՝ երես-
ները ութ թեւանի խաչով զարդարած, որ
նուէր է մատուցանում, արդեօ՞ք վերեւի
անձնաւորութեան, որի ոտներն են միայն ե-
րեսում տարօրինակ կօշիկով (սանդալ): Մեկ
համար միանգամայն մութ է քանդակի նշա-
նակութիւնը:

Ջորբորդ երեսին ներքեւում նոյն ա-
կանթն է եւ նորա զլիւրց կտրաւոր մի սլաք,
սուր ծայրը դէպի վեր (Պատկ. 100), հաւա-
նօրէն նոյն սրածայր եռանկիւնների կամ
սլաքների նշանակութեամբ, ինչ որ տեսանք
Թալինում (Պատկ. 70-71):

ՅԲ.

Մի կարեւոր կոթող էլ ունինք Մաստա-
րայում, Արաղածի, արեւմտեան փէշերին,
Թալինից եւ Աղիամանից քիչ դէպի արեւ-
մուտք: Տեղի մասին չունինք աւելի հին տե-
ղեկութիւն, քան Է. դարի կէսերը, երբ
չինուած է այժմ էլ դեռ եւս կանգուն եկե-
ղեցին, Թէոդորոս Գնոնեաց (Գնթունե-
աց)՝ եպիսկոպոսի օրով, որը մասնակից ե-
ղաւ Ներսէս Գ.՝ի դումարած ժողովին 645
թուականին: Երևութեան այս արձանագրու-
թեան նոյնատիպը հրատարակել ենք մեր
Գրչութեան Արժուեստի Քարտէսի մէջ: Բայց
նախ քան Է. դարը այստեղ պէտք է մի աւելի
հին եկեղեցի եղած լինի, որի ապացոյցն է
այն դերձամանական կոթողը, որի հնութիւնը
մինչեւ Ե. դար կարող է հասնել իթէ՞ ոչ աւե-
լի վաղ: Այստեղ մի երեսին (Պատկ. 101)
տեսնում ենք բազիլիկ եկեղեցիների յատուկ

պլլատներին վերայ պայտածեւ կամար, եւ
նորա տակը լուսոյ պսակով մի ֆիդուր, տա-
րարազարար շատ եղծուած վիճակում, ձա-
խով աւետարան բռնած եւ աջով օրհնու-
թեան նշան, որ Յիսուսն է: Կամարի զլիւրց
քառանկիւնի շրջանակի մէջ մի առեւծ՝ խա-
ղաղ վիճակում, կողքին մի մարդ կանգնած
ձեւը վերան, նշանակութիւնը պարզ չէ մեկ
համար, շատ նման Կայրէքի կոպտական
թանգարանի No. 1693 մնացորդին: Պլ-
լատներին վերայ երեւում են եւ յունարէն
գրաֆիտներ, բայց նրանք կապ չունին կո-
թողի ծագման հետ: Կոթողներից ոչ մէկը
գրութիւն չունի:

Երկրորդ երեսը տալիս է մեկ ակնյայտին
աղերս բաղիլիկ ոճի հետ, որ ինչպէս քա-
նիցս չեւտիլ ենք Զ. դարի վերջերից տեղի
է տալիս աղապայն ոճին: Այստեղ տեսնում
ենք զոչդ բոլորակ կիսասիւնների մէջ ձողա-
բարձ մի խաչ, պտորում եւ թեւերի ծայրե-
րին ներսից մի մի դնդակ: Այս աւելի բարձր
Յիսուսի անդրին (Պատկ. 102): Այս հաւա-
սարակող եւ դնդակներով խաչի ճիշդ նմա-
նը տեսել ենք Յոսեփորոսի Էքրմաշտում,
իբր վաղ բիւզանդական արուեստի մի մնա-
ցորդ՝ ժամանակը 400 թուականով նշանակ-
ուած: Այս մասին մենք գրել ենք այլ առթիւ
մեր Հաւուց Թառի Ամենափրկիչը աշխատու-
թեան մէջ:՝ Իսկ բոլորակ կիսասիւններն էլ
մատնանշում են բաղիլիկ ոճի հոսանքը, ինչ-
պէս Տիկորի դրան կիսասիւններն են (տես
Մարչ. Պատկ. 368):

Բայց հետաքրքրական ուրիշ ապացոյց-
ներ է տալիս կոթողի հնութեան մասին եր-
րորդ երեսը (Պատկ. 103), նոյն պլլատներե-
րի մէջ ձողաբարձ, հաւասարակող եւ զըն-
դակներով խաչը, աւելի բարձր քառանկիւնի
շրջանակի մէջ՝ բոյսի կամ ծաղկի երկու կող-
մից իրար դիմաց երկու թուշուն, մի մտուր,
որ երեսան է գալիս փոքրիկ փոփոխակնե-
րով Դ. 2. դարերի զկաթիլների եւ սար-
կոֆագների վերայ,** բայց նաեւ Հայաստա-
նի նոյն շրջանի ջրիստոնէական արուեստի
մէջ իբրեւ կենդանութեան ծառի կամ աղ-

*Միւր Հաւուց Թառի Ամենափրկիչը. Էր. 38:

**Kraus. Geschichte der christlichen Kunst. I. 99, 253. Kaufman. Christ. Archael. 294, 311-313, 506.

բիւրի մի ձեւակերպութիւն, որին տեղում են
նորաւ հողինները: Այսպէս մենք ունինք իջ-
միածնի տաճարի հիւսիսային պատին (Պատ.

նայ դիւղի եկեղեցիներէ ձեւատաքարերի
գարդաքանդակներէ մէջ (Պատկ. 21), ոչ ուշ,
քան 2. դարը: Նոյն երեւոյթը կայ եւ կոպ-

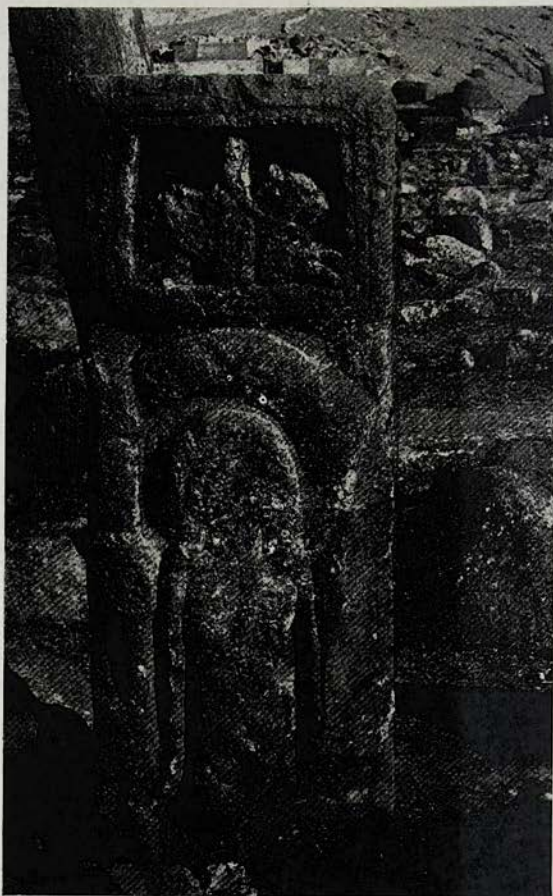
Պատկ. 100

104), որ Դ. դարի մնացորդ է, Աղցի ստո-
րերէրեայ գերեզմանատանը նոյն դարի (տես
12), Քասախի հինգերորդ (Պատկ. 8) եւ Ախ-

տական Ե. դարի դործուածքներէ մէջ Քրիս-
տոսի անուան փակագրի (Monogram christi)
երկու կողմից (Պատկ. 105):

Ճիշդ մեր կոթողի առաջին երեսի նմանութեամբ երևոյթ կայ եւ կոպտական արուեստի մէջ. Սարգիսիօփոյն իւր նոյն արուեստին նուիրած գործի մէջ տալիս է

մարդու եւ տիւծի՝ հաւատարակող խաչ՝ պսակի մէջ, իւր խոսքերով. Das Kreuz in Lorbeerkranz ist typisch auf Grabsteinen,* որ տեսանք մեր կոթողի միւս երեսի վերայ եւ

Պատկ. 101

Bavit-ի վանքի փայտէ քանդակի մի պատկերը, յար եւ նման մեր կոթողին. այստեղ եւս սիննրի վերայ կանգնած կամարի տակ Քրիստոս աջով օրհնում եւ ձախով աւետարան ունի բռնած, իսկ մերինի քառանկիւնու պատկերաքանդակի փոխարէն՝ այսինքն

բաղմիցս այլ տեղերում: (տես Ծառայիչն պատկ. 19, բոլորակի մէջ եւ կոթաւոր.—

*Die Koptische Kunst, եր. 120. Taf. VII, No. 8775: Համեմատել No. 7285-ի հետ, որ Ե. դարի գործ է համարում:

Արուհի կամ Քալիքի խոյակի վերայ,* նմանը ունենք և եղիպտոսում: Քալիքի մի պատուանդանի վերայ՝ քառանկիւնի չըջանակի մէջ պատկ. 84.— Եւաղիմ բոյրբակի մէջ պատկ. 14 Աւանում Արազածի եւն.:†

Ի վերջոյ պիտի յիշենք երկու վայրերի մնացորդներն ևս, որոնք ձևով քիչ տարբեր են, բայց կարծում ենք կապուած գերեզմանական կոթողների հետ ևս ոչ չենք սխեմեր: Դոցանից մէկը գտնուած է Օչակահում, ուր Վահան Ամատունին և զարի քառասնական թուականներին Մ. Մկերտչի գերեզմանի վերայ շինեց մի եկեղեցի, որի յատակածից ևս Կուսիկեանի նկարից դատելով, բաղրիկայ էր: Այդ թանկագին մնացորդը խարխուլուած լինելով, իսպառ քանդուեցաւ Գէորգ Գ. կաթողիկոսի կողմից և նոր, ճարտարապետական տեսակէտով աւարտէ՛ք եկեղեցի շինուեցաւ: Այդպէս գտնուած է մի կոթող, ութ անկիւնանի բունի վերայ՝ խոյակով վերջացած, Զուարթնոցի խոյակները յիշեցնող սնով, որ կարծում ենք գերեզմանական կոթող էր:

Նման կոթողների մնացորդներ ենք համարում ևս հանդուցեալ Խաչիկի վարդապետի տէրութեան Պոլիսում երևան եկած պատուանդանները, դարձեալ Զուարթնոցի խոյակները յիշեցնող: Արզեմ* բառ Յովհաննէս կաթողիկոսի տուած տեղեկութեան Ներսէս Գ.—ի (641—661) շինած եկեղեցու մնացորդ, թէ աւելի հին: Այս պատուանդաններից մէկի վերայ քանդակուած է մի խաչ, դարձեալ թևերի վերայ մի մի զնդակ, իսկ հորիզոնական թևերի վերայ գէժ առ գէժ մի մի թուռն, ինչպէս քիչ վերև մատնանշուեցաւ:† Իսկ խոյակեւծն մնացորդների վերայ նկատուած են Կողբի և Բրդաճորի բնկորներ և խոյակների նման զարդեր, ինչպէս բարձր ցողունի վերայ ծաղիկ և հաս-

կածն քանդակ, առէլ է միւսնոյն զեղարուեստական հոսանքի ապացոյց:

ԺԳ.

Նախընթաց դրոշմների մէջ առիթ ունեցանք ուրիշ սուրբերի պատկերագրութիւնից աւելի Աստուածածնի պատկերագրութեան հանդիպելու:

Քրիստոնէական արուեստի մէջ Մարիամի պատկերագրութիւնը երևան է զայս Բ. և Գ. դարերում Հռոմի կատակոմբանների որմանկարչութեան մէջ:‡ Եփեսոսի 431 թուի ժողովից յետոյ, ընականաբար, երբ Մարիամի համար Թէոտոկոս—աստուածածին արտայայտութիւնը հաստատուեցաւ պաշտօնապէս, իրրեւ մաս վարդապետութեան (Dogma), առաւել զարկ պիտի ստանար նորա պատկերագրութիւնը արուեստի մէջ:

Ռուս երկու նշանաւոր գիտնականներ, Կոնդակով և Լիխաչեւ ընդարձակ մեծագործութիւններ ունին Աստուածածնի պատկերագրութեան ծագման ու զարգացման պատմութեան նուիրում.‡* նոքա ցուցումներ են տալիս, յատկապէս Կոնդակովը, որ Բիւզանդական նուիրական Օղիգլետրիայի տիպի Աստուածածինների նախնական ծագումը պէտք է որոնել արեւելքի՝ այսինքն ասորական պատկերային արուեստի մէջ, որ յետոյ Բիւզանդիայում բարձր զարգացման հասաւ և ապա անցաւ արեւմուտք, իտալական Նախավերածնութեան (Verrenaissance) և Վերածնութեան մագոննաների նախակարգապէս և զարգացման զարկ տալու:

Ինչ որ Ռուս գիտնականները միայն կուհելով են յայտնում, Հայաստանի գերեզմանական կոթողների պատկերագրութիւնը հաստատում է որպէս իրողութիւն, հնագոյն զարեւր մնացորդներով: Մենք փաստեր ևս

*Strz. Die Baukunst. եր. 411: Պատկ. 439, 440, 441:

†Die Koptische Kunst. եր. 63. Դ.—Ե. դարի գործ:

‡Անդ. եր 100, և Պատկ. 153: 8751, Քրիստոսի 600 քուակամի գործ:

*Պատկերները տես Strz. Die Baukunst.

եր. 320—321, պատկ. 361 և 363: Պատկ. 361 պէտք է համեմատել մեր Պատկ. 51, 53 և 59—ի հետ, մեծութիւններն էլ մօտաւորապէս նոյն չափով:

*Burekhardt. Die Zeit Constantins des Grossen. Պատկեր 55, 56:

‡Kondakoff. Ikonographia Bogomateri 1914 և 1915. SP.: Lickhastchew. Isobrajenia Bogomateri. SP. 1911.

ցուցումներ ունինք տուած Օղիգիտրիայի պատկերադրութեան դոյութեան, անկախ բիւզանդական աղղեցութիւնից:Պ Այդ տիպի մի քանդակ, նաեւ նման Վերածնութեան շրջանին, գտնուում է Խաղբակեանց կամ րա հօր՝ Էաչիի վերջին տարիները (+1318): Սպասել, որ այդ ժամանակ Խաղբայից Աստուածածնի մի պատկեր փոխադրուէր արեւելեան Հայաստան եւ շինողներն օգտադործէին իրենց քանդակի համար, կարելի չէ:

Պատկ. 102

Պաշեանց Սպիտակաւոր Աստուածածնի զբոսն ճակատաքարի վերայ. չէնքը վերջաւորուած է ՉՀ 1321 թուին Ամիր-Հասան Բ.-ի օրով, բայց սկսուած, հաւանօրէն, նո-

միարարները իրենց գործունէութիւնն աշտեղ սկսել են աւելի քան տաս տարի յետոյ, երբ Բարդուղիմէոս Բոլոնիացին հաստատուում է Մարաղայում:Պ Հնարաւոր չէ նաեւ բիւզանդական որ եւ է նոր պատկերի հետեւողութեամբ քանդակել այդ ժամանակ

*Մեր Խաղբակեանք կամ Պաշեանք Հայոց Պատմութեան Մէջ. Հատ. Ա. եր. 214 եւ շար.:

*Ամդ. Բ. հատոր 265 եւ Գ. հատոր 179:

Պոռֆերանց շինած մի վանքի վերայ, երբ նրա կառնիթոսականութիւնը Պոռֆերանց Գլաճարանը Սրբէկանների հետ իրենց վարդապետութիւնը և Սրբէկանց նորավանքի վարդապետաներով բուն պայքար են մղում Գրիգոր Աների և Կախկապոսների կողմից: Աւելա-

Պատկ. 103

նաւարդեցու և նորա յաջորդների ղէմ, որ ցընենք, որ մեր քանդակի համեմատութիւնը չափուած էին բիւզանդական աւանդութիւններ մտցնել Հայ Եկեղեցու մէջ: Քիչ յետոյ՝ հակաբիւզանդականութեան հետեւում է հա-

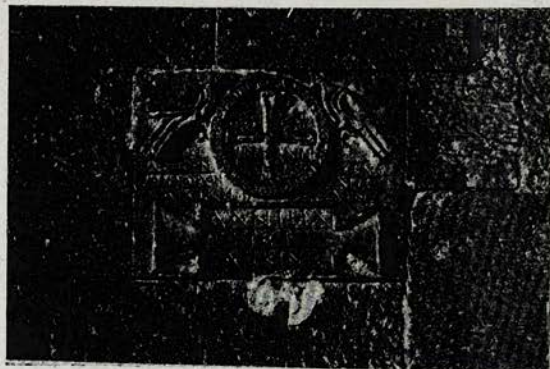
ցընենք, որ մեր քանդակի համեմատութիւնը չափուած էին բիւզանդական նման տիպերի հետ, պարզում է և տարբերութիւններ: Մեր եզրահացութիւնն է, որ Սպիտակաւորի Օղիգիտ-

րիայի նմանութիւն բերող քանդակն առնուած է Հայաստանում գոյութիւն ունեցող Աստուածածիններէց, հաւանօրէն մի պատկերից, որի ծիրանին սպիտակ գոյն ունէր, որի անունով եւ շինուած է վանքը: Հայաստանում կային Միրանաւոր, Կարմաւոր անունով պատկերներ, որոնց անուան եւ եկեղեցիներ կային:

Մեր զերեղմանական կոթողները վերայ Աստուածածինների պէսպիսութիւնները, որոնց մէջ եւ Օղիւրտրիայի նստած եւ կանգնած տիպերը, հաստատում են այս իրողութիւնը: Նախ թուենք մեզ ծանօթ այդպիսի քանդակները մինչեւ Զ. դարի վերջերը կամ է.ի սկիզբը, որ տեսանք իրենց տեղում: Երկու այդպիսի քանդակներ տեսանք

դում: Այսքան միայն մեզ յայտնի, եւ պէսպիսութիւններով:

Դոցանից Օձունի եւ Կողբի Աստուածածինները Օղիւրտրիայի նստած տիպին նման են, իսկ Մահմուդնուդինը եւ Եղուարդինը կանգնած: Օձունի եկեղեցու հնութեան մասին խօսել ենք. համարում ենք Ե. դարի վերջերի, ամենաուշը Զ.—ի սկիզբներին. Եղուարդի եկեղեցիները, մենք Զ. դարի երկրորդ կիսի, իսկ մի նաւանին աւելի հին՝ Ե. դարի: Մահմուդնուդինը է. դարից առաջ, ոչ ուշ քան Զ. դարի վերջերը. նման լինելով եռախորան եկեղեցիներին իւր յատկապէս, ունի առանձնայատուկ կողմեր եւս: Իրաւունք ունի Ստրէլիցովսկին, թէ Die Kirche erweckt den Eindrack hohen Alters — եկեղեցին խո-

Պատկ. 104

Օձունում, մէկը տաճարի պատի մէջ դրուած (Պատկ. 28), միւսը սրահի (portique) արեւմտեան դարբասի գլխին (Պատկ. 26): Երրորդը Կողբի աւերակների մէջ (Պատկ. 57), չորրորդը Մահմուդնուդում, արեւելեան Երեւիում, Արթիկից եւ Լճառալանքից ոչ հեռու (Պատկ. 16), հինգերորդը եւ վեցերորդը Թալինում (Պատկ. 73. 79), եօթներորդը Հաջի Բայրամում՝ Արաքածի հարաւային լանջին (Պատկ. 30), ութերորդը ոչ հեռու այստեղից եւ Ուլան-Վժանից, Պարալանքում (Պատկ. 94), իններորդը Եղուարդում (Պատկ. 34) դարձեալ կանգնած դիրքով, ինչպէս Մահմուդնուդինը: Տասներորդը Հառիճում (Պատկ. 93), տասնութէկերորդը Լոռիի Իդաճառ կամ Այդեճառ գիւ-

րին հնութեան տպաւորութիւն է թողնում: * Եկեղեցիների հնութեամբ էլ պիտի որոշուին քանդակների մօտաւոր հնութիւնը:

Մահմուդնուդի Աստուածածինը կանգնած դիրքով, Յիսուս մանուկը ձախ թեւին, խմբակարի կեդրոնն է կազմում, տարաբաղդաբար եղծուած վիճակում եւ ոչ ամբողջութեամբ, բայց մնացորդներից դատելով, կարող ենք ամբողջացնել խմբակարը: Ձախ կողմից սաւանոնը հրեշտակը թափելով մի բան ունի բռնած, որ մատուցանում է որդուն եւ մօրը. նոյնը պիտի լինէր եւ միւս կողմից, նկատելի է կախուած թաշկինակի մի մասը: Աւելի ցած, դարձեալ ձախ

*Die Baukunst der Armenier Խ. 501:

կողմից նույնի, կանգնած է մի մարդ, ազգությամբ գերբայի ձեռքերը մեկնած - թույլ է վերնազգեստի կամ չուխայի թևեր կախ, և գտեսնորան բաժկեղով, երկարութիւնը ծրնկներից քիչ ցած հասնող, և սասանեան անդրադարձնողով, ներքևի մասում նեղացած կամ հոչկի մէջ խրտած: Եկեղեցու շինողի բանդակն է այդ: Միտ կողմը պիտի լինէր կիներ կանգնած, ազատ կերպով երևում է սասուկադիմը յուսանկարի մէջ:

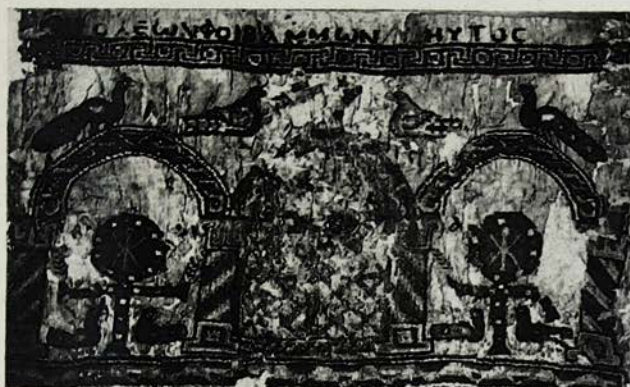
Եզրուարդի Աստուածածինը կանգնած է, բայց Յիսուսին զրկել է աջ ձեռքով, իսկ ձախը կտա կամ ստները բռնած: Աջ ձեռքով զրկելը նկատում է և կոպտական զործուած ճնկերի մէջ (Պատկ. 106), բայց նրանում զրկում: Այս նկատելի է, որ հազուա-

ցրած, ամբողջով զրկողը, երևում է և կոպտական արուեստի մէջ: Հատիճի կոթողի (Պատկ. 93) Աստուածածինը Յիսուս զոգում նստած, ուրոյն տիպ է:

Ահա թէ ինչպիսի՜ բազմառեսակ քանդակներ է տալիս Հայ արուեստը Աստուածածնի պատկերազարդեան համար, նմանութիւններով ասորական և կոպտական հրնազոյն արուեստի հետ:

ԺԴ.

Հեյլենիստական ազդեցութիւնը Միջագետքի և Ասորիքի ճանապարհով, Հայաստանում նոր շէր քրիստոնէութեան պետական կրօն հռչակուելու ժամանակ: Արտաշիւհեան հարստութեան ներկայացուցիչների զը-

Պատկ. 105

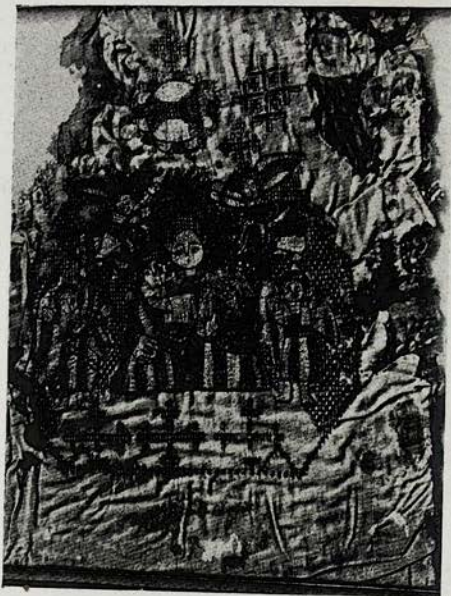
տը մինչև ստները չէ հասնում և չեղակի զծերով քառանկյունիների է բաժանում, մի երեսով, որ տեսանք կողմի քանդակների մէջ, նաև հին Ասորեստանայց զարդադրութեան մէջ, հասնողին տեսնեցողը ութեան արուեստից անուամ:

Նստած Աստուածածնի բանդակներ և, բայց ոչ օղիկաբերայի տիպի Պատկ. 73 և 79 Թալիսում, 94 Խարաբալանքում. զգեստի ծալքաւորումները ասորական, 79-ի մէջ հրեշտակների զգեստը ասորա-հայկական, բայց ամբողջութեան ապաւորութիւնը նման թերայի Աստուածածնին. նաև 94-ի զլիսի հովանին (Muschelbaldaehin) կոպտական: Իզահնտի Աստուածածնի պաշտաման արտայայտութիւնը, մի ձեռքը զգլխի վեր բարձրա-

բամները Տիգրան մեծի, նորա սրբու Արտաւազի և այլոց, անհրաժեշտ ապացոյցներ և տալիս այդ իրողութեան: Այդ զրամենից ամենք կարծած են Ասորիքում: Արտաւազը նոյն իսկ բանաստեղծ էր և թատերադրյալն լեզուով բառ Պրուսարքոսի: Հեյլենական արուեստի սիրողներ էին և Պարթևները, հետևաբար և հայ Արշակունիները, որ յաճախ հռոմէական զերիշխանութեան էին ենթարկուած: Տրդատ Ա-ի, հայ Արշակունիների հարստութեան հիմնադրի ճանապարհորդութիւնը զգլխի հստ ներսին ժամանակ անուց հետևանքի չէր: Գորա ապացոյցն էր «Տրդատայ Թալսա» կոչուած հովանոցը և բառ Մատի մեհանի շինութիւնը յունա-հռոմէական ոճով Գառնիի բար-

ձուներների վերայ, որ սովորաբար Տրդատ քրիստոնեային է վերադրուել խորհնացու աղ-դեցութեամբ: Եւ նա միակը չէր. Արինայ գիւղի հիւսիսային կողմը, ուր հին դերեղմա-նատունն է, տեսել ենք երկու քար նոյն ոճով եւ մեծութեամբ քանդակուած, մէկը երկար եւ հարթաքանդակ, որի նմանները կան վե-րեւ յիշուած Տրդատայ Թախտի աւերակ-ների մէջ, միւսը հաւանօրէն Փրոմիստի մաս, աւելի խոր քանդակներով, որ գիւղացիք կոտորուել են եւ իրենց շէնքերի մէջ դր-

մի բեկոր էլ տեսանք Սամոզարովէչի եկեղե-ցու պատի մէջ (Պատկ. 13), բայց նաեւ ուրիշ կոտորներ հազցրած եկեղեցու պատի մէջ: Նոյնը տեսնում ենք Տիկորի եւ Երերոյքի գոների կողերի կիսարտուրակ սիւներով: Այս ցուցումները բաւական պիտի լինին հաս-կանալու մեր բաղիլիկ եկեղեցիների եւ նը-րանց կողքին դերեղմանական հին կոթողնե-րի վերայ միջպիտական-ասորա-հելլենա-կան-հռոմէական աղբյուր: Որոշ մոտիւների նմանութիւնը ասորականին եւ կոպտականին

Պատկ. 106

ծաղրել. տարաբաղդաբար մեր երկրորդ այ-ցելութեան ժամանակ նրանց հետքերը չգը-տանք, եւ գիւղացիք չկամեցան յայտնել, վախենալով պատժից: Գուցէ եւ Նշիպատ-բուշ (Տամբրլու ախժ) գիւղի տակ թաղուած է նոյն չըջանի մի շէնքի մնացորդ:

Քրիստոնէութեան ընդունելութեամբ այդ կապը պիտի առաւել շեշտուէր, եւ այդ երեւում է բաղիլիկ եկեղեցիների կառուց-ման մէջ, որոնք ոչ թէ հռոմէական են, այլ յունա-հռոմէական-ասորական արուեստի մի խառնուրդ, ինչպէս Ասորիքում: Այդպիսի

հոսանքի նոյնութիւնն է մատնանշում, նոյ-նը պիտի տեսնենք եւ սասանեանի նմանութիւ-նը, որ ինքն էլ իւր հերթին ենթարկուած էր հելլենական աղեցութեան:

Ձեւի կողմից մեր կոթողներն իրենց նա-խընթացները պիտի ունեցած լինին. մեր ներ-կայ կոթողները իրենց պատկերազարդութեամբ քրիստոնէական էին, թէպէտ մի երկուսի հա-

*Strzygowski. Die Baukunst. Պատկ. 434. 438, 443:

Պատկ. 107

մար յայտնեցինք, որ կարող են նրանք հեթանոսական չրջանին պատկանել: Ո՞ր տեղից են նրանք գալիս, զժուար է մեկ առ այժմ որոշել, բայց հայտնաբերտ, և որոշ նմանություններ մասնանշում են, թէ ո՞րտեղ պէտք է որոնել: Մենք կարծում ենք, որ նրանք ծագմամբ հետիտեան կամ հաթեան պիտի լինին. ձեռով նման կոթողներ գտնւած են Կեսարիոյ շուրջը, որոնցից երկուսը մէջ է բերում Ալլոյսաճեանը նոյն քաղաքի պատմութեան նուրբած իւր աշխատութեան

մէջ:՝ Ապա հիւսիսային Արարիայի Տէմանի (Teima) յուշարձանը, Ասորեստանեայց տիրապետութեան վերջին չրջանից, է. դար Ք.Ա. (Պատկեր 107):՝՝ Վերելի ֆիգուրը Հագամի Քարմ աստուածն է Ասորեստանեայց հագուստով, իսկ ներքեւի մասում կոթողը կանգնող քուրմը: Քանդակման ձեւով և մասերի բաժանումով նման մեր կոթողներին: Երրորդ մի կոթող գիտենք Անդրյարդանանեան, հին Նարաթացիների երկրում, Khirbatt et Tannur-ի մէջ, քանդակման ոճը յունա-հոմէական, բայց ձեւը նման մեր կոթողներին: Նարաթացիք Սելեւկեան չրջանում անկախ պետութիւն էին և վաճառականական կենդանի յարաբերութիւն ունէին իրենցից հարաւ և հիւսիս գտնուած երկիրների հետ: Նրանց մայրաքաղաքն էր Պետրան, որի աւերակները նրանց ծագկման և քաղաքակրթութեան ազդեցությունը են տալիս: Նրանց թագաւորները Հարեա կամ Արեւաստ էին կոչւում, որի ներկայացուցիչը Դամասկոսում կամեցաւ բռնել Պաղոս ասորեային, բայց պատուհանի վանդակից կախուեցաւ և փախաւ նորա ձեռքից (Բ. Կորնթ. ԺԱ. 32-33): Նարաթացիք սկզբում Սելեւկեան մակոյթին էին ենթարկուած, ապա հոմասյցիներէի կողմից նուաճուելուց յետոյ՝ հոմէականն է՝ Այս չրջանի մի դործ է մեր ցուցադրած բեկորը (Պատկ. 108), որ առեւ էնք Nelson Gluck-ի յօդուածից:՝՝ Մի կողմը կայծակի աստուածն է Հագագ, բայց Զեւսի ձեւով, միւս կողմը Տիսիւն: Հագագը Ասորեստանեայց աստուածն էր, կրօնական մի պատկերացում, որ զայն էր հետիտներից, որպէս հետեւողութիւն Տեւուրի, բայց արտաքին ձեւակերպութիւնն ու հանդերձանքը յունա-հոմէականի փոխարկուած: Անդրյարդանանեան մոտիւների նրմանութիւններ Հայաստանում մասնանշել է և Strzygowski-ն, բոլորովին անկախ այս հանդամանքից:

Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ. Ա. հատոր. Խ. 78-85:

՝՝Dr. Hugo Winckler. Das alte Westasien. 1901. Leipzig. Wien. Խ. 232:

ՊԱՌԳ 239-40:

՝՝The National Geographic Magazine, 1944, February, p. 248.

Չարմանալի է ազգերի կրօնական հայ-
եացքների և նրանց պատկերացումների փո-
խանցումը մէկից միւսին. հետիոտնան կրօ-
նական պատկերացումներէջ շատերը անցել
են Ասորեստանցիներին. Հաղաղը, Իշտարը,
Աշուրը արեղակի թեւաւոր սկաւառակով, որ
տեսնում ենք նաեւ Տէմանի քանդակի ճա-
կատին: Բայց արեղակի թեւաւոր սկաւառա-
կի պատկերացումը հետիոտններին անցել է Ե-
գիպտոսից, Ասորեստանցիները առել են Հե-

մի բեկոր, բայց շատ եղծուած զիծակում:
Սրանք ցուցումներ են, բայց ոչ դրական
ապացոյցներ, մեր կոթողների Հաթեան ծաղ-
ման վարկածի համար: Այդ փոխանցումը կա-
րող է անմիջական լինել կամ միջնորդաբար:
Նորանոր դիւտեր Հայաստանում կամ Առա-
ջաւոր Ասիայի հարեւան երկրներում, դու-
ցէ, աւելի լոյս եւ ապացոյցներ կը բերեն այս
երեւոյթը լիովին եւ բաղմակողմանի կերպով
հասկանալու:

Պատկ. 108

տիոտներէջ, իսկ Պարսիկներն էլ իւրացրել
են փոքրիկ փոփոխութիւններով Ասորեստան-
ցիներէջ: Այս համառօտ տեղեկութիւնն էլ
բաւական է հասկանալու եւ զեղարուեստա-
կան մոտիւնների և ձեւերի փոխանցումը մէ-
կից միւսին:

Բաղդատի Թանգարանի օտաննան բաժ-
նում տեսել ենք մեր կոթողներին ձեւով նման

ժե.

Ժամանակի վերաբերութեամբ թուական
նշանակել չենք կարող ոչ մէկի համար, այլ
միայն դարաշրջաններ: Մենք տեսանք, թէ
նրանք բոլորն էլ, գրեթէ առանց բացառու-
թեան կապուած են բաղիւրիկ Եկեղեցիների և-
բեւոյթի հետ, բոլոր նշաններէջ դատելով

Դ.—Ձ. դարերի գործեր են, առ առաւելն է. դարի առաջին քառորդի: Դման երևոյթիներ ստորական—կողտական արուեստի մէջ նոյն դարերն էին մասնանշում: Տեսանք նաև, թէ է. դարում Հայաստանի մէջ, ազգային նարտարապետութեան ամենածագկեայ վիճակում, Հայ Հնրերի վերայ պատկերադրութիւն տեղի է ապրի դարադրութեան: Մասնաշնչեցիք նաև միակ բացառութիւնը Զուարթնոցի դարադրութեան, բայց Զուարթնոցը ինքն էլ իբրեւ Հնր բացառիկ տեղ է բռնում Հայ նարտարապետութեան մէջ. ի նկատի չունիք, ի հարկէ յետագայ նմանութիւններ:

Ձ. դարից արդէն երկու մասնութիւն կայ Հայաստանում պատկերադրութեան մասին, թերևս և դէմ: Վրդանէս քերթողը իւր «Յաղպա Պատկերամարտից» գրութեան մէջ տալիս է մեղ շատ թանկագին տեղեկութիւններ. կարելի է ասել, այդ գրութիւնը նոյնքան արժէքաւոր է քրիստոնէական արուեստի Ձ. դարի մասին, որքան Նեկոս Սինէացու նամակը Օլիմպիկոսում պրէֆէկտին նախընթաց դարի:՝ Մենք այդ գրութիւնը և նորա վաւերականութեան խնդիրը, որ կառկած է ենթակում Տաշեանի կողմից իւր Յուցակի մէջ, քննութեան պիտի ենթարկենք այլ ասիւ, երբ Հայ մանրանկարչութեան ծագման մասին խօսենք. առ այժմ յիշում ենք միայն, որքան մեղ պէտք է մեր կոթողների պատկերադրութեան շրջանը պարզելու համար:

Պատկերապատմութեան կամ պատկերաշարութեան հակառակորդներն ասում են, թէ «ոչ է արժան նկարս և պատկերս յեկեղեցիս ասնիկ և բերեն վիպութիւն ի Հին կտակարանաց, որ մասն կտապաշտութեան հեթանոսացն էր ստացելա»: Վրդանէս ցոյց է տալիս, որ Հին կտակարանից բերուած վիպաշարիւնները հեթանոսութեան մեկ վերաբերում և ոչ քրիստոնէական պատկերադրութեան, որ համապատասխան է Հին և նոր կտակարանների բովանդակութեան: Քմ մեհանա կողմ է դրօշակին Որմիղ, Արամաղ, և պրոնկութիւնք իւր և կախարհութիւնք: Իսկ յեկեղեցիս Աստուծոյ տեսա-

նեմք նկարեալ զսուրբ կոյսն աստուածածին՝ ի զիբու իւր ունելով զԲրիտանո իբրեւ յանձամ, զարարիչն իւր և զորդի և զսեղծիչն ամենայնի: Ապա հեթանոսական մեհանաների պատկերադրութեան որպէս հակադրութիւն քրիստոնէական տնորինականներն է թւում. «դժնաներն ասեմ և զմկրտիք, զշարաբանն և զխաչելութիւն, զթաղումն և զարութիւն, զհամարածում յերկինս, և զայդ ամենայն նկարեն յեկեղեցիս»: Իբրև եղբակացութիւն յայնում է, թէ «Անայս է, զի Հարաբայ զրոց պաշտել զպատկերս»:՝ Այդ պաշտման առարկաներն են նաև իմաց և Աւետարանը, ինչպէս տեսանք (Ը. Գլ. Եր. 98):

Վրդանէս քերթողից յետոյ Յոհան Մայրաբանեցին է, է. դարի առաջին քառորդի անձնաւորութիւն, որ մաքառում է ծայրայեղ պատկերամարտների դէմ և ապա Յոհան Օմեցին (718-28) իւր Պատկերանց դէմ գրած նախ մէջ,՝ բայց առաւելապէս պաշտպանելով Փրկչի և իմացի պաշտմունքին ու պատկերադրութիւնը: Արարական տիրապետութիւնը միանգամայն անպատշաճ էր պատկերադրութեան կամ պատկերադրանդաների դէմ, մանաւանդ ժամանակի պատմիչը մեղ յայնում է. Ը. դարի առաջին քառորդին, թէ ինչպէս նոքա խորտակում էին «զիկնշանադրեալ պատկերս ճշմարիտ մարդկութեան Տեսան մերոյ և Փրկչին և Նորին աշակերտացն» կամ «զմանութիւն պաշտապեսալ խաչին Քրիստոսի», որ յատկապէս եկեղեցուց դուրս եղած արձաններին կամ կոթողներին կարող է վերաբերել: Մատենադարանն այս տեղեկութիւններն էլ զեղարուեստական հոսանքի փոփոխութեան հետ պէտք է իբրև լուսարանութիւն ծառային մեր գերեզմանական կոթողների ժամանակի վերջին շրջանը որոշելու համար:

*Վրդանիսի Քերթողի Յաղպա Պատկերամարտից. հրատ. Եղիշէ Պատրիարք Գուրեմի. Սինո. 1927. Երուսաղէմ. հր. 23 ի 61:

*Վրդանկատուացի հրատ. Շահնագարեանցի, Փարիզ: Յովհաննէս Խմեստասիի մատենագրութիւնք. 1893:

†Ղեւոնդ. հրատ. Եգեմնի. 1887. 100. 152:

*Strzygowski—Origin of Christian Church Art. p. 144:

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿԸ

Ստրամով ընթերցողներին դիւրութիւն է ընծայուած արագ կերպով գաղափար կազմելու նրանցից իւրաքանչիւրի մօտաւոր ժամանակի, տեղի եւ նշանակութեան մասին, ման գտնելու գրքի մէջ այն երեսները, ուր խօսուած են նոցա մասին: Այստեղ նշանակել ենք ման ալն յուսանկարները, որ առել ենք հաճ գուցեալ Թորամանեանից եւ ուրիշներից:

1. Պողոսանքը, ներսի տեսարան, հարաւարեւմտեան կողմից նկարուած. Զ. դարի կէսերի զործ. Տես եր. 8. 9. 10. 12:
2. Պողոսանքի հիւսիսային տեսարան. եր. 9. 11:
3. Աբուճի Ս. Գրիգոր 688 թուի, հարաւարեւելեան տեսարան. եր. 10. 27 եւ շար.: Տես եւ պատկեր 5:
4. Հռիփսիմէի տաճարը Վաղարշապատում 618 թուականի. եր. 11. 27. 34:
5. Աբուճի Ս. Գրիգոր, արեւմտահիւսիսային տեսարան եր. 12. տես եւ պատկեր 3:
6. Պողոսանք հիւսիսային որմայեց պլանատրներից մէկը զմեթի մնացորդով, ներսի տեսարան. եր. 13. 41:
7. Քասախի արեւմտեան դրան ճակատաքարը. Ե. դարի. եր. 14. 15. 33:
8. Քասախի հարաւարեւմտեան դրան ճակատաքարը. եր. 15. 117:
9. Գերեղմանական կոթող Թալինում մեծ սկանթով, ոչ ուշ քան Զ. դարը. եր. 16. նոյն կոթողի միւս երեսները պտկ. 74. 75. 76. լուսանկար Թորամանեանի:
10. Պողնի, հիւսիսային պատը, զոյգ լուսամուտներ իւրաքանչիւրը, պտկները պատկերաքանդակներով. զրուած է Վասկո, որ ճարտարապետն ենք համարում. եր. 17:
11. Զոյգ կիսասլաներ կիսախոյակներով Յոհաննայ Վանքի հին եկեղեցու մաս. եր. 18:
12. Աղբի կատակորայի՝ քանդակից մի կտոր, Դ. դարի. եր. 19. 117: Լուս. Աշխարհէի:
13. Սամազարիէի եկեղեցու պատի մէջ մտցրած, հին յունա-հռոմէական արուեստի մնացորդ, մեծութիւնը ուշադրութեան արժանի. եր. 21. 22. 124:
14. Աւանի բաղրիկի եկեղեցու խոյակ արձանադրութեամբ, Զ. դարի. եր. 22. 118:
15. Մոփէի բաղրիկան, Լալուարի հիւսիսային կողմը, Սադախլու գետի հովտում. Դ. դարի. եր. 32: Տես եւ պատկեր 22. 23. 24:
16. Աստուածածին կանգնած եւ եկեղեցու հիմնադիրը. ոչ ուշ քան Զ. դարը. եր. 24. 122:
17. Մրենի դրան ճակատաքարի քանդակ 638 թուի, իշխանի եւ կաթողիկոսի քանդակով եւ ստանեան դրոշմով. եր. 25. լուսանկար Սմիթնովի:
18. Աղթամարի հիմնադիր Գագիկ Թագաւոր Վասպուրականցի, միւս կողմը օրհնող Քրիստոս, Ժ. դար: Լուս. Ե. Լալայեանցի. եր. 26:
19. Գերեղմանական կոթող Մոլլադարում (Մասալիշէն) գիւղում ոչ ուշ քան Զ. դար: Եր. 29. 53. 105:
20. Ափնայ գիւղի բաղրիկի եկեղեցու դրան ճակատաքարը, ոչ ուշ քան Զ. դար, նման Քասախին. եր. 15. 30. 52:
21. Խոյակ Ափնայ գիւղում նման Tag-i-Bostan-ի Խոսրով Ապրուէղի խոյակներին Զ. դար. եր. 31. 52. 117:
22. Մոփէի բաղրիկայի պատի մէջ քանդակ խողով Դ. դար. եր. 32:
23. Մոփէի որմայեց պլանատրի կիսախոյակը. Դ. դար. եր. 33:
24. Մոփէի այլ կիսախոյակ. Դ. դար. եր. 34:
- 25ա. Օձունի գերեղմանական մեծ կոթողը. Ե. դար, Լուս. Գրիփի, առել ենք Strz. Die Baukunst. պատկ. 665: Եր. 35. 57:
- 25բ. Նոյնը այլ տեսարան եր. 36:
26. Օձունի տաճար, արեւմտեան տեսարան, սրահի պատերով եւ Աստուածածնի պատկերով. Ե. դար. եր. 33. 34. 122:

27. Օձուների արվեստաշարության տեսարան
և՝ դար, էր. 33. 38. լուս. Գրիմի, ա-
ռև, էնթ Strz. Die Baukunst. պատկ.
204:
28. Առաստածածնի բանդակ Օձուհում և՝
դար, էր. 39. 122:
29. Հեթանոսական ողի կամ հրեշտակ Կար-
սի Աղբակում, Անիի թանգարան Դ. և՝
դար. էրևա 47: Լուս. Թորամանեանի:
30. Գերեզմանական կոթող Հելլենիստական
աղվեսաթևամբ Կարբի գիւղում. էր.
48:
31. Գերեզմանական կոթող, Առաստածածնի
Յիսուս գրիկն, որոնց գլխին հրեշտակը
պտակ է դնում 2. դար. էր. 28. 49.
122:
- 31ա-32. Գերեզմանական կոթող Արագա-
ծի Դարաջուր գիւղում, Էրզրոզ էրև-
սը չառնածաղիկ (պատկ. 60). 2.
դար. էր. 50. 51:
33. Գերեզմանական կոթող Ներքին Թալի-
նում. լուս. Թորամանեանի. էր. 52:
34. Առաստածածնի կանգնած դիրքով, Եդ-
սաբղում. և՝ 2. դար. էր. 53. 122:
- 35-36. Կոթողների մնացորդներ Գարբանդ
գիւղում, գուցէ, Հեթանոսական ժա-
մանակի մնացորդներ. Դ. դարի? էր.
54. 55. լուս. Թորամանեանի:
37. Գերեզմանական յուշաքան Բիւնեայ
Նաճանգի Աղուսի գիւղում. ԺԳ. դար.
էր. 56:
38. 39. 40. Գերեզմանական կոթող խողա-
ղուսի մարզը համարում է սուրբի
ստեղծ. Դ. դար. էր. 57. 58. 59. 112.
լուս. Թորամանեանի:
41. Գերեզմանական կոթող խողաղուսի կի-
ն Դ. դարի. էր. 60. 61. 62. 80. 84. Լուս.
Թորամանեանի:
42. Կոպտական մաշաբան Կալիբի թան-
գարան. էր. 61:
43. Գերեզմանական կոթող Թալինում,
թաղուսի պտակ է դնում մկրտուող Յի-
սուսի գլխին. և՝ 2. դար. էրևա 62. 92.
լուս. Թորամանեանի:
- 44ա. էր. 44բ. Արամաներ Ruthwell-ի և Եւ-
castle-ի 740 թ. նանութիւսում Օձուհի
և Բրդաճուրի. էր. 63. 64, տանուած
Strzg.-ի Origin of Christian Church Art.
Oxford. 1923:
45. 46. 47. 48. Գերեզմանական կոթող Բր-
դաճուրում և՝ 2. դարի. էրևա 65. 66:
49. Եկեղեցի Խոժոռնիւմ ԺԱ. դարի. է-
րևա. 67:
- 50-51. 52-53. Քանդակի մնացորդներ և՝
դար Խոժոռնիւմ: էր. 37. 68. 69. 70:
54. Քանդակ Խոժոռնիւմ. էր. 72:
55. Քանդակների մնացորդներ Ղազարի
կողք գիւղում Հելլենիստական դրոշմով
և՝ 2. դար. էր. 23. 73:
56. Գերեզմանական կոթողների մնացորդ-
ներ և՝ 2. դարերի Կողբում: էր. 74.
115:
57. Քանդակների մնացորդներ Հելլենիս-
տական դրոշմով Կողբում. էր. 75. 122:
և՝ 2. դար:
58. Խոյակի Հելլենիստական, Կողբում. էր.
76. 104: և՝ 2. դար:
59. Խոյակների Հելլենիստական նախաբիւ-
ղանդական ձևերով Կողբում և՝ 2.
դարերի. էր. 76. 104:
60. Կոթող չառնածաղիկով և ականթով,
միւս երեսների դար. 31-32, 2. դար.
էրևա 77. 104:
- 61-63. Խոյակի Հելլենիստական և՝ 2. դար
Բրդաճուրում. (Տես և պատկ. 45-48).
էր. 33. 78. 79:
64. Հասկաձև բանդակ Կողբում (Տես և
պատկ. 56-59). էր. 79:
65. Քանդակների մնացորդներ Կողբում.
էր. 80:
66. Գերեզմանական կոթող Թալինում վաղ
բիւզանդական զգեստաւորութեամբ.
և՝ 2. դար: էր. 81. 105. 112: Լուս.
Թորամանեանի:
- 67-69. Խաչաքանդակներ, ուղղահայեաց թե-
ւերը շատ երկար, Թալին (Տես և պտկ.
66), էր. 83. 84. 85. լուս. Թորաման-
եանի:
- 70ա-70բ. Գերեզմանական կոթող սլաքների
շարքով իրար վերայ, սիմֆոնիկ նշանա-
կութեամբ Թալինում. էր. 85. 86. 116.
Դ. և՝ 2. դար. լուս. Թորամանեանի:
71. Կոթող Թալինում Յովնանիկ Մկրտչի
բանդակով. և՝ 2. դար. էր. 87. լուս.
Թորամանեանի:
72. Ննջեցեայի բանդակ, ձևերին ձողարարձ
խաչ. և՝ 2. դար. էր. 88. 89: Լուս.
Թորամանեանի:

73. Կոթող Թալինում, հրեշտակի քանդակով. հր. 89. 123, Ե.—Ձ. դար. լուս. Թորամանեանի:
74. 75. 76 հ. 9 (հր. 16. 93) Եկեղեցականի, ղինուրականի քանդակներ, Թալինում. Ե.—Ձ. դար. հր. 90. 91. 92. լուս. Թորամանեանի:
- 77-78. 79-82. Պատուանդան կոթողի Թալինում, Աստուածածնի եւ այլ քանդակներով. հր. 70. 93. 94. 95. 96. 97. 98 եւ շար. 103. 122. 123. Ե. դար. լուս. Թորամանեանի:
83. Պատուանդան կոթողի շուշանածաղկով Թալինում. Ե. դար. հր. 98. լուս. Թորամանեանի:
84. Պատուանդան հաւասարակող խաչ, անկիւններում եւ կեդրոնում զնդակներով. Ե. դար. հր. 99. 119: լուս. Թորամանեանի:
- 85-86. Պատուանդան կոթողի, ննջեցեալների եւ Իւղարեր կանանց քանդակներով Թալինում. Դ.—Ե. դար. հր. 100. 101. լուս. Թորամանեանի:
87. Գերեզմանական կոթող խաչով եւ պարսկական ականթով Թալինում. Ե.—Ձ. դար. հր. 102. լուս. Թորամանեանի:
- 88-90. Կոթողների եւ քանդակների մնացորդներ Թալինում. Դ.—Ձ. դարերի. հր. 103. 104. 105: լուս. Թորամանեանի:
- 91-93. Կոթող Հաւիճում Դանիէլ առիւծների դրում, Աստուածածին, հր. 106-108 եւ շար. Դ. դար. լուս. Թորամանեանի:
- 94-95. Կոթող Վժանի Խարարավանքում, Աստուածածին, խոզազուլ մարդ. Ե. դար. հր. 61. 109. 110. 122: լուս. Թորամանեանի:
96. Պայտածեւ լուսամուտ Ե. դարի քանդակով. հր. 111. լուս. Թորամանեանի:
- 97-98, 99-100. Կոթող Աղիւսում. Դ.—Ե. դար, Արբաւամի զոհարերութիւնը եւ այլ քանդակ սասանեան-հելլենիստական դրոշմով. հր. 113-117. լուս. Թորամանեանի:
- 101-103. Կոթող Մաստարայում. Դ. դար. հր. 118-121. լուս. Թորամանեանի:
104. Մոնոգրամ Քրիստոսի. Դ. դար. յունարէն արձանագրութեամբ. հր. 122:
105. Մոնոգրամ Քրիստոսի, կոպտական զործուածք. Ե. դար. հր. 123:
106. Աստուածածին, կոպտական զործուածք. Ձ. դար. հր. 124:
107. Քանդակ Աստրեոտանայց. Է. դար Բ. Ա. հր. 125:
108. Յունահռոմէական քանդակ Նարաթիւսում. հր. 126:

ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿԸ

Արաս երէցՓարպիոյ	20	Աղէքսանդր եպիսկոպոս	44
Արբաւամ սրբոյ կաթուղիկէի	20	Աղիւլարդ (Եղուարդ)	20
Արբաւամ Փարպիոյ	20	Աղուտի մահարձան	61
Արարան	22	Աղց, Դ. դարի դամբարան	17, 20
Արդար Թ. քրիստոնեայ	44	Արշակունիների գերեզմանոց	48
Արբաւամի զոհարերութիւնը	73, 113, 115	Աղց եկեղեցի 20-21. ամարանոց արքայական	
Աղաթանդեղոս	43	Ամատունեաց տունը	25 եւ շար. 26
Ազարակ	22	Ամատունեաց կալուածները	30
Ազրակն Կարսի	47	Ամիր Հասան Պոռչեան	120
Աղիւսում	10, 23, 51, 112	Ամման նման Աղիւսումի պայտածեւ	
Աթէնք	44	լուսամուտի քանդակին	112
Ալաման (637 թուի)	7, 79	Անահիտ աստուածուհու քանդակ	65
Ալիւան	50	Անիի Թանգարան	47
Ալիքաձեւ արմաւենիկ	33	Աշակերտների առաջում Սիւրիա եւ	
Ականթ լախատերեւ	27, 93	այլուր	45
Ականթ պարսկական	85	Աշխարհէք	20
Ականթ կոթուր	82	Աշտարակ (բաղրիկայ)	22, 32
Ածուի (Մոփք) բաղրիկայ	23, 32	Աշտարակ կոթող	52

Աշտարակ Կարճբաւ որ Աստուածածին	12	Բաղարան	7, 24
Աջ Տեառն	73	Բաղասան տ. Բաղբեւանդ	7
Աստուածածին օղիկխարխալի ախլի նստած, Օձնունժ (Պատկ. 28)	37	Բաղբեւանդի ս. Յովհաննէս	7
Աստուածածին օղիկխարխալի ախլի կանդնած	25	Բայրուդի բաղիլիկան	32
Աստուածածին գլխին պսակ է դնում	25	Բանա	13
Հրէշտակը	28	Բարդեճան	45
Աստուածածին, քանդակ Թալինում	28	Բարդուղիմէոս Բոլոնիացի	120
Նման Թւրայի Աստուածածին 99 եւ շաբ.	87	Բարսեղ Կեսարացի	44, 45
Այլ ախլի	87	Բավիտի խոյակներ նման Կողբի	77
Աստուածածին Այդեհատի, Իդահատի	91	Բեկորներ դերեղմանական կոթողներ	74
Լոռիում նման Կոպտականի	88, 111	Բիւրակ	22, 49
Աստուածածին Ունանի	123	Բրդաձորի աւերակները 22. կոթող	54, 72
Աստուածածին Եղուարդում կանդ-	109	Բրդաձորի բաղիլիկ եկեղեցի փոքր	69
նած, օղիկխարխալի ախլի	74	Բրդաձորի կոթողի աղբւս Ասորիքի եւ	68 եւ շաբ.
Աստուածածին Հատինում		Եղիպտոսի Հեռ	
Աստուածածին Կողբում		Բրդաձորի նմանութիւնը Օձունի, Խո-	69
Աստուածածին քանդակներ Հայաս-		ժունի, Կողբի Հեռ	
տանում Դ. - 2. դարերի եւ նրանց նշա-			
նակութիւնը	120 եւ շաբ.	Գաղիկ Ա. Բաղարատունու արձան	25
Աստուածընկալ (բաղիլիկայ)	22, 30	Գաղիկ Ա. Վասպուրականի թաղաու-	25
Ատրիշնապ մարդպան	26	րի քանդակ	
Արմաւենի ծառ	15, 27	Գայիանէի վանք 7, 22. Եռանաւ բաղի-	
Արամոյնք Կոտայքի	23	լիկայի եւ դմբթի միացում 31. Ժա-	67
Արաղած	22	մանակը	
Արարատեան երկիր	21	Գառնի	20
Արծափ	24	Գեղարուեստական երկու տարբեր Հո-	27
Արձանագրութիւն Ասանի (Արաղած)	72	սանքներ	
Արշարունեաց դասու	46	Գերեղմանական կոթողները Հնադոյն	46
Արուեստների ծաղումը դերեղմանների	46	արտայայտութիւն արուեստի	
Հեռ կապում	8, 9, 10, 11, 16, 21	Գերեղմանական կոթողները տեղով	
Արուճի ս. Գրիգոր	67	կապում բաղիլիկ եկեղեցիների	
Արուճի ժամանակը	31 եւ շաբ.	Հեռ 46. նրանց տեղագրութիւնը 47 եւ շաբ.	
Արուճի միանաւ բաղիլիկայի եւ դմբ-	29	Գերեղմանական կոթողները տարբեր	
թի միացում	43	ոճով եւ արուեստով քան է. եւ Ժ.	
Արուճի եւ Պողոսյանքի նմանութիւն	29	դարերի քանդակները	46
եւ տարբերութիւն	22	Գերեղմանական կոթող Բաղդատի	
Արտադի կալիսկոպոսութեան ծաղման	43	թանգարանում	126
աւանդութիւնը	43	Գինեւէտ (Ղզըլթամիր)	22
Արտադղ յունարան բանաստեղծ եւ	123	Գլաձոր	121
թատերադիր	24	Գմբեթաւորում Հայ եկեղեցիների 38 եւ շաբ.	
Արտադղայ ապարանք	7, 22, 23, 53	Գմբեթի ծաղումը ըստ Թորմանեանի	40
Ասան Քանաբեռի	32, 50	Գմբեթի ծաղումը ըստ Ստրիկովսկու	39-40
Ասան բաղիլիկայ Արաղածի	98	Գմբեթի իրական մնացորդներ Պողա-	
Աւետարանի քանդակի նիւթ	15, 30, 52	վանքի եւ Ասանի վերայ 40, Օձունի	
Արինայ գիւղ, խոյակ, կոթող	44	մի քանդակի մէջ	41
Բարա Ակկա	20	Գմբեթաւորումը բաղիլիկ եկեղեցիներ-	
Բարիւլաս Յոհանայ վանուց		րի՝ իբրեւ Հեռեւանք երկու գեղար-	
		ուեստական Հոսանքների միաց-	31 եւ շաբ.
		ման	

Գմբեթի զոյուժեան ասացոյց Ե. դարի հայերէնի մէջ 41-43. Լուսաւորչի տետրէլը	42	Էջմիածին գմբեթաւոր Ե. դարում	23, 42
Գմբեթ բառի ծագումը ըստ լեզուաբանների	42-43	Էջմիածնի մատենադարան	20
Gmbat	43	Թալին 7, 8, 47 կոթողներ. — փոքր եկեղեցին եւ մայր եկեղեցին	79.—
Գնթունիք	9	բաղամատեակ կոթողներ	80 եւ շար.
Գնթունեաց կալուածները	30	Թեւալի Աստուածածինը	103
Գորգիս Արճոյ	20	Թեւաւոր Հրեշտակներ նման կոպտա-	
Գրեղոր Անաւարդեցի	121	կանի	86 եւ շար. 89 եւ շար.
Գրեղոր Աստուածարան	44, 45	Բէշոզորոս Գնունեաց եպոս.	116
Գրեղոր Լուսաւորիչ	44	Թալին Ներքին	50
Գրեղոր Մամիկոնեան	9, 21, 30	Բորածանեան 8.— Կարծիքը Հայաս-	
Գրեղոր Նիւսացի	44	տանի բաղիլիքները Քասախի, Տե-	
Գրեղոր Սքանչեւազործ	44	կորի, Օձունի, Երեւոյթի մա-	
Գրեղորիս Արճոյ երէց	20	սին 31.— գմբեթի մասին	40 եւ շար.
Գիւտ եպիսկոպոս	24	Թարգմանչաց Վանք Հոգիսիմէի տե-	
Գուգարաց գաւառ	78	պի	23
Գուրգէն եւ Սմբատ Բագրատունիք քանդակ	25	Բուշուններ ծագիլի երկու կողմից դիպ-	
		տիւնների նմանութիւն	116. Խաչի
		թեւերի վերայ	117
Դատիւոյ պատրիարք Տիգրանի (421-456)	44	Իզահատ, Աստուածածին, նման կոպ-	
Դատուն	24	տականի	54, 123
Դանիէլ աւուծների մէջ	106	Իսահակ	73, 113
Դաւիթ Երեւանայ	20	Իսրայէլ Պողոպանից	19; 20
Դիոնիսիոս Աղէքսանդրացի	43	Իսրայէլ Գառնոյ	20
Դուինի խոյակներ	119	Labarum	112
Եւհարա (415-420) Տիգրանի եպիսկոպոս ասորական	44	Լաւուարի սարը	54
Եդեսա, եկեղեցիներ 201 թ. 313 թ.	44, 45	Լաւալեան Ե.	22
Եդիկ Կողբացի	72	Legio fulminata	43
Եկեղեցիների Լուսաւորչի ժամանակից	43	Լլբիանոս Հետտոր	45
Եղուարդ բաղիլիկաներ եւ գերդմ. կոթող	52	Լմբատաւանք	72
Եղուարդի Ս. Թէոզորոս	8	Լոռի դաւառ	72
Եղիպատուշ (Տամբլու)	30	Լուսամուտների պսակներ Թոնա-	
Երազուարոս	9, 31 եւ շար.	ղարդ, ճակատին հաւասարակող	
Երեւանի Թանգարան	54	խաչ (Բարուլայի աւետարան)	27
Երեւոյթ	12	Խաչ, Թեւերի երկու Թոնուններ իրար	
Եփրեմ Ասորի	44	դիմաց	117
Զաքարիա Սարկաւադ	8	Խաչ հաւասարակող, Թեւերին եւ պոր-	
Զէյլա գիւղ	51	տին գնդակներով	59, 70, 103, 116
Զուարթնոց	7, 13, 22	Խաչաբժան	75
— խոյակներ	119	Խաչաքանդակ ուղղահայեաց Թեւերը	
Հաչի Պոռնեան +1318 թ.	120	երկար, հորիզոնականը կարճ	83 եւ շար.
Էջմիածնի Թանգարան	21	Խաչաքանդակ նման կոպտականի	119
		Խաչիկ Վարդապետ	22
		Խարաբաւանք	110
		Պողգլուխ մարդ	61, 62, 80, 81, 84, 112
		Պողաւուր կին	81, 84
		Պոթոնի 22, 71 բաղիլիկայ եւ կո-	

թող — հին առհարի մնացորդներ նման Օձունի, Բրդաձորի, Կողբի, Տիկորի 71-72. — Կեղրոն Ձաքար- կանց	71	Կողբի աւերակներէ ժամանակը	78
Խոյակ Ախնայ գիւղում նման Tag i Bostan-ի	31, 65	Կոմիտաս կաթուղիէն	22
Խոյակ Բրդաձորում նման Ե. — Ձ. դա- րի ասորականի	70	Կոպտական և. հայ արուեստների ա- ղերս	63
Խոյակներ Կողբում հեղինակական, նախաբնական	75 և շար.	Կոստան Ամատունի	20
Խոյակ Տիկորի, Քասախի տիպի Ա- ղիմանում	112	Կուսիկան Էկարիչ	20
Խոսրով Աղբուլդ	19, 27	Կուրգան (Լոսի) Հոփսիմէի տիպի	23
Խոսրով Լախիզոյս Ամատունեաց	27	Կրօնական-ղեկարուկական պատ- կերացումների փոխանցում աղղե- րի մէջ	126
Խոսրով Լոյս. Ա. չականու	20	Հաղաղ, կայծակի աստուածը	125
Մատայիչէն բաղրիի և Պողոսանքի նման շէնք	9, 22, 30, 31, 53	Հակարեւանդական — Հակունիթո- սական պայքար	121
Միծենապանք բաղրիկայ	22	Համբերդ	49
Մոսի (Ածոսի) բաղրիկայ Դ. դարի 23, 32, կիսախոյակներ ասորա-մի- ջաղական քանդակներով	33, 61	Հայերէն հետոյս արձանադրութիւն- ներ	36, 37 և շար.
Կաթարական իշխանական քանդակ- ներ 638 թուի. 25. — որպէս չինա- րաներ	79	Հայկական արուեստի ծագումը 43. — աղերս սասանեանի, ասորականի, կոպտականի հետ	45, 63, 65
Կայրիքի թանգարան	103	Հաջի Բայրամ կոթող Աստուածանի քանդակով	49
Կապուղովկիա, քրիստոնէական Բ. դա- րից	44	Հաւիճ Գերեզմանական կոթող	52
Կատակոմբաներ միջին օդակ հեթա- նոսական և քրիստ. արուեստների կարբի	45	Հասան Գիթունի	30, 31
Կարէն Ամատունի	48	Հասկածեւ զարդ	71, 75, 77
Կեսարիա Կապուղովկիայի	26	Հեղինակական աղղեցութիւն Տիգ- րան մեծի և Արտուաղի օրով	123
Կերենիայի արձաթէ տախտակները	44	Հիմնադրների քանդակներ Եկեղեցի- ների վերայ	25
Կիւրբանու կարգեղնացի	44	Հոփսիմէի վանք	7, 10, 16, 22, 23
Կիրոսի Գերեզմանի աստիճանների նման Օձունի կոթող	59	Հոփսիմէի տիպի Եկեղեցիներ	23, 51, 112
Կղմինդրի ծածկոյթով կուրաները հին Եկեղեցիների	40	Հոմէական արուեստի մնացորդներ և աղղեցութեան հետքեր	43, 124
Կողմաս Ուրդայ	20	Հրէշտակ սուսանոց, համեմատելի Tag i Bostan-ի ուղիների հետ	28
Կոթողներ Գերեզմանական տես Տեղա- զրութիւն:		Horn	43
Կոթողներ ամրոցական	105, 109	Ձիաղլուի մարդ	63
Կոթողների ձեւը և վարկած ծագման մասին	125	Ձարպետ	54, 72
Կոթողների ծագման ժամանակի ընդհ. տեսութիւն	126-127	Ղաղախ զատու	72
Կողբ, Կողբափոր, տեղադրութիւն և մնացորդներ	23, 55, 72	Ղաղախ Փարպեցի, վկայութիւն Եկե- ղեցիների զոյաթեան Դ. դարի ըս- կրքում	43
		Ղարախաչ կոթող	52
		Ղարափայր	50, 75
		Ղարաքիլիսի Արարանում	31
		Ղարաքիլիսի Գորիսի մօտ. Հոփսիմէի տիպի Եկեղեցի	23
		Ղեւոնդ պատմիչ	8

Ղըզըլթամիր (Գինեւէտ)	22	և. ծանօթ	7
Ժարտարադեհութիւն հայկական, ըն-		Յոհան Մայրաթանցի	127
դօրինակութիւն չէ միայն, այլ ըն-		Յոհան Օձնեցի ընդդէմ Պաղիկեանց	127
դունած ազդեցութիւններէց նոր ըս-		Յոհաննայ Վանք	20
տեղծադործութիւն		Յոհանիկ Արծաթայ	20
Մահմուդճուղ	25	Յոհաննիկ Արտաւազդայ ապարանից	20
Մամակ Մամիկոնեան	26	Յոնիական կիսախոյակ	13
Մայէն միւս Արճոյ	20	Ս. Յովհաննէս Բազըրեանդայ	31
Մանգեւ Ամատունի	26, 27	Յովհաննէս Կաթողիկոս, վկայութիւն	40
Մանուէլ Ամատունի	26	Յովհաննէս Մկրտիչ քանդակ	86, 92
Մանուել Ամատունեաց Տէր	14, 25, 27	Յունանէս Աւանի	20
28 որսորդական տեսարան		Յուշարձան Նարաթիայում յունա-	
Մառ	46, 47	հումէական ձեռով, բովանդակու-	
Մաստարա	7	թեամբ հետկա-առորեստանեան	125
Մաստարայի կոթողի եւ Bavit-ի քան-		Յուստրիանոս կայսր	27
դակներէ նմանութիւն 118, կոպտա-		Նախնական գրութիւններ զժական-	
կանի այլ նմանութիւն	116	կենդանական նշաններով	51
Մար Յակոբ Մծրնում 338 թուի	17, 45	Լեռնալըկէ	44
Մարկոս Աւրելիանոսի ժամանակ քը-		Նեղոս Սինէպցի	127
րտոտնեաներ Մելիտինէում	43	Ներսէս մեծ	45
Մաքսիմիլիւս Դայա	43	Նորավանք	121
Մելիտինէ	43		
Մեծամօրի ակունքներում հին նշանա-		Շապուհ Բ.	44
գրեր	51	Շահխաթունեան	7
Մեհրուժան եպիսկոպոս 251 թուին	43	Շարլ Դիլ, Կերենիայի տախտակներէ	
Մեղրոպոլիտոն Բանգարան Նիւ Սոր-		մասին	77
բի		Շուշանածաղիկ	18, 27, 67, 75, 104
Ս. Մեսրոպ	20		
Միգայէլ Աղայեց	20	Ողկոյի եւ տերեւի դարձ Օձունում	37
Մծրին	44	Ոսկերեան	63
Մծրեթ, Հոբիտիմէի տիպէ 23, Ելիսա-		Ուրոյնի Թադաւորութիւնը Արդար	
նական քանդակ	25	թ. -ի ժամանակ (179-216) քրիս-	
Մկրտութեան քանդակ Օձունում եւ		տոնեայ	44
այլ կոթողներէ վերայ	64 եւ շար.	Որդեակ Փարպիոյ	20
Մուլա Ղասթը (Մառայիչէն)	9	Ուրդայ (Իւրնչալան) եկեղեցին	24
Մորզանի ժողովածու	77	Ուխտանէս Արճոյ	20
Մովսէս Եղուարդեցի	7	Ուխտանէս Դարեւնից	20
Մրեն 7. — Պարթի միաւորում բաղդ-		Ուլալիանոս	44
լիկայի հետ 31. — շինուած 639 թը-		Ուլան (Վիտան)	28-110
ւին	41, 67, 79	Ուսանողներ հայ, Ասորիքում եւ այլ	
Մրծուին	27	տեղերում	44-45
Մօրիկ կայսր	19		
Յակոբ Մծրնացի	127	Չամբուլ, կոթող	50
Յաւիտեան Ալիվարդայ	20	Չուրիհաւվիլի	23, 28
Յիսուսի գլխին պակէ է դնում հրեշ-		Պալմիրաներ սասանեան դրամներէ	
տակը	92	վերայ նման խաչաքանդակներէն	63, 72
Յոհան Կաթողիկոս (Կարնեցի) տես		Պալմիրայի պետութիւնը	44

Պայտանի կամարների շէնքեր	32	Strzygowski — զմբիթի մասին	43
յուսամուտներ	112	Սարչիզավսկի, Արուճի ս. Գրիգորի	
Պատուանդաններ կոթողի	77-78, 97	մասին. Ruthwell-ի և Bewcastle-ի	
Պատուանդաններ կոթողի չափանշանի քանդակով	105	արձանների մասին	66-72
Պատուանդաններ կոթողի ննջեցեալների և խղարեքից քանդակներով	105	Սրահների մասնադրական յիշատակութիւն և. դարում	33
Պերեպոյիս	95	Վահան Ամատունի	26, 119
Պյուտարբուս	123	Վահան Մամիկոնեանի շինարարութիւնը	40
Պարզ և Ամատունի	28	Վարդգատ	63
Պաղատներ 7, 8 — Լուսամուտների քանդակը համեմատելի Բարուլայի խորանների հետ 17 — Արմէրը հայ արուեստի և ճարտարապետութեան համար 27 և շար — սառանդ հրկառակները բնած Յիսուսի մեղալիներ, համեմատելի Tag i Bostan-ի հետ 28 — Արուճի նախատիպն է 29 — նման Մատայիշէնին 30 — զմբիթի մնացորդով, միանալու բաղկիկայի և զմբիթի միացում 31 և շար — ժամանակը 18-19 — զմբիթի ձևը	41	Վարդգատ Շապուհ Ամատունի	26
Պաղրնի, Պաղուք	7	Վարդ-Շապուհ	63
Պրոյեկտիստ Հայկազն	44-45	Վարդ-Տրդատ	63
Ջոջիկ Արամունից	20	Վժան-Ուլան	28, 48
Սաղ զինուորի զինանշանով քանդակ	95	Vendidad	43
Սահակ Բ Մանուկեան	27	Վերական, Խուցուրի արձանագրութիւն Կողբում 77 — Հայաստանում	78
Սահակ Պարթև	45	Վառ Բ.	63
Սահկ (ճարտարապետ)	27	Վրդանէս քերթող 19 — տեղեկութիւն հեթանոսական և քրիստ. պատկերագրութեան մասին	127
Սամաղարովէ	22	Tag i Bostan-ի նման մոտիւնը	28
Սամատ Բաղարանի	20	Տաշեան	127
Սամուէլ Հոխիմիճի	20	Տաթևանոս	45
Սանասարեան վարժարանի աւետարան	64	Տեղուր կաթնակի աստուածը	125
Sarre	45	Տերտուղիան Կարբեղանացի	44
Սերէոս Պատմիչ	27	Տիրքան մեծ	123
Սերաստիա Քառասուն Մանկանց նախապետութիւն	43	Տիրք	12, 20, 21, 22, 51
Սենեքերիմ Տ. Յակոբեան	49, 110	Տէմայի (Քաման) յուշարձանը	125
Սիմէոն Դատուանից	20	Տեղագրութիւն դերեզմանական կոթողների 46-55, Քալին, Կարսի Աղբակ, Կարբի, Փարպի, Վժան, Ուլան, Սարաթայ Վանք, Հաջի Բաշրամ, Ղարաջար, Աղիեման, Մատարա, Հատիճ, Աշտարակ, Ախիայ զիւղ, Մատայիշէն, Դարբանդ, Բրդաձոր, Խոստունի, Իզա-նա, Կողբ:	
Սիմէոն Բար Ջորտա Եղիսկուցու Սե-լեկիայի և Տիրքնի 310 թուին	44	Տիկորի տիպի խոյակ	51
Սերամբղ սիմֆոնիկ	73	Տրդատ Ա. հռոմէական արուեստի ներմուծող	123
Սմբատ Բաղրատունի	19, 27	Տրդատ խողալուի	62
Սմբատ և Գուրգէն Բաղրատունիք, քանդակներ	25	Տրդատայ Թաթար յունահայոց-կան	43, 72, 124
Ստեփանոս շինող Արաղածի Աւանի	22	Տրդատի յունարէն արձանագրութիւն	30
Ստեփանոս Սիւնի	26	Բարուլայի խորանները յիշեցնող քանդակ Պաղատանքում և Աղցում	27

Փարպի	20, 48	32.— Երեք չինքեր Օձունում, հնա-	
Փարպեցի Ղազար	45	դոյնը բերդի մէջ 32.— քանդակ ան-	
Փաւստոս Բիւզանդացի, վկայութիւն		սովոր արեւելեան լուսամուտի զըլ-	
հին եկեղեցիների դոյութեան	43	խին եւ Փրկչի անդրին, հայերէն Ե.	
Փրկիչ՝ քանդակ	107	դարի գրութեան հետ 33.— տաճարը	
		եւ կոթողը ժամանակակից 33.—	
Քասախ 12, 15, 20, 21, 22, 30.— Գըն-		սրահներ եկեղեցու երեք կողմը	
թունեաց կեդրոն	30	պայտածեւ կամարներով, համեմա-	
Քասախի տիպի խոյակ	51	տելի Քասախի, Երեւոյցի, Գառնիի	
Քերաշուի բաղիլիկան	32	եւ Մառաշիչէնի հետ 34.— տաճա-	
Քրիստոս մօրուքաւոր եւ առաքեալնե-		րի եւ յուշարձանի քանդակները 35	
րը քանդակ 14.— նոյնը Լուվրի մի		եւ շար.— Քանդակների մտցրած պա-	
անօթի վերայ	28	տերի մէջ հեղինական-աստանեան	
Քրիստոնէութեան ծագումը Հայաս-		աւելի հին, քան տաճարը 37.— ժա-	
տանում 43 եւ շար.— Միջագետ-		մանակը՝ Ե. դարի վերջերը եւ Զ.—	
քում եւ Պարսկաստանում	44	սկիզբը 33, 68: Միջին օղակ եռանա-	
		բաղիլիկաների եւ Գայիանէի, Մրե-	
		նի 38:	
Օղիգլտրիայի տիպի Աստուածածին-	120, 122	Օձունի կոթող 54, 56 Սմբատի դե-	
ներ	127	րեղմանը չէ.— աղբրսը տաճարի	
Օլիմպիադորուս		հետ 58.— պատկերազրութիւնը 60,	
Օչական Ամատունեաց կեդրոն 20, 30.		64, 72.— աստիճանների նմանու-	
— կոթողը	119	թիւն Կիւրոսի դերեղմանի հետ	59
Օձուն 12.— Սաւառնող հրեշտակներ		Օտայ Ամատունի	26
համեմատելի Պողպանքի եւ Tag i			
Bostan-ի հետ 28.— Եռանաւի եւ			
գմբէթի միացում 31.— Նման Գա-			
յիանէին, Մրենին, բայց բաղիլի-			
կայի տարրը աւելի պահպանուած			
		Ֆիրմիլիանոս եպիսկոպոս Կեսարիա-	
		յում եւ ապա Երուսաղէմի մատենա-	
		դարանի հիմնադիր	44

Archbishop Garekin Hovsepian

•

**MATERIALS FOR THE STUDY OF
ARMENIAN ART AND CULTURE**

•

FASCICLE III

1. The Monastery Church of Budghoons (Budghavank) and the Doming of Ancient Armenian Churches.
2. Sepulchral Steles and their Archaeological Value for the History of Armenian Art.

•

NEW YORK

1944

FOREWORD

This is the Third Fascicle of our work bearing the general title of "Materials for and Studies in the History of Armenian Art and Culture". In the preceding volumes articles previously published in various periodicals, were collected together and reprinted. This Fascicle belongs to the same series, but the material it contains has not been published before, excepting a small section, which appeared in the "Hayasdani Gochnag" under the title of "The Problem of the Domic of Armenian Churches". A work of this size, especially because of the great number of pictures which it includes, could not have appeared in any periodical; nevertheless we have included it in our series of Fascicles for similar reasons, as a sort of preparation for the history of Armenian art and culture, elucidating certain problems or phenomena. As to whether we shall be able to complete our work rests with the will of God, depending on the length of our life and the facilities we may have for pursuing scholarly work, but we are working in that direction. Fascicle IV is in the press, and the Fifth is being prepared.

We would have liked to have made a more thorough study of the subject, considering the newness of the materials, but the numerous and various duties of our office prevented us from doing so, in spite of our desire. However we believe that their publication, even in this condition, will be of some use: these materials will in due time speak for themselves, attracting the attention of scholars and will be subjected to more extensive study and comparisons; we only regret that we do not now have in hand the photographs of the Church of Aghts, of the sepulchral stele of Otsoon, and of the sculptures of the monastery church of Budghoons, which would have enhanced the value of our work for the general history of Christian

art. But if this work should cause such materials to be collected and interest historians of art in the least degree, as a most modest contribution along side of the great works of Strzygowski and Toramanian, we shall consider ourselves fully rewarded. Here in our work is studied only one aspect of ancient Armenian art, its relation to its southwestern neighbors.

Strzygowski's great work² and the publication of the collected works of Toramanian³ proclaim the part played by the Armenian people amongst the civilized nations of Hither Asia. How much and how great and valuable work has been done by the above mentioned scholars, by Marr, Orbelli, Bachman,⁴ Baltrusaitis,⁵ and by others!

But there is yet much to be done, to bring the unknown to light, in order that the picture of the creative activity of our people may be illuminated by large or small rays coming from various quarters and assume its worthy place in the history of nations and of their civilization. For example, what abundant material would be supplied for the elucidation of the relations between the art of the nations of Hither Asia and of Armenia by the collection of Armenian architectural ornamentation in chronological order and with the places indicated! We know that the painter Fetvajian has a large collection of that kind, his own drawings and photographs, of the ornaments on Armenian churches, which, however, after all these years still remain unpublished.

The present work although not of great size has nevertheless exacted from

2. Die Baukunst der Armenier.

3. Toros Toramanian, Materials for the History of Armenian Architecture (in Armenian), Erivan, Armenia, 1942.

4. Bachman, W., Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan, Leipzig, 1913.

5. Etudes sur l'Art médiéval en Georgie et en Arménie, Paris 1929.

1. "Hayasdani Gochnag", 1939, October 14.

us considerable expense, labor and time. But others also have contributed. First of all we shall bless the memory of the late Toramanian who put his negatives at our disposal and even gave us permission to print a copy of each, stating that he is not a specialist in iconography and therefore unable to make use of them personally. We ourselves had previously photographed much of the material but not as successfully as Toramanian. In the list of pictures at the end of this work are indicated the photographs received from him.

We owe thanks also to the photo-engraving establishments of Messrs Haig Kavoukjian, Yervant Mavian, Jim Chankalian, Aramayas Bagradouni, Nerses Bedrosian, and to the Majestic, Atlantic, and

Graphic photo-engraving houses, which through the mediation of the Very Reverend Elisha Vartabed Simonian, prepared the cuts free of charge, without such aid it would have been difficult for us to provide all the costs of publication. We express thanks also to Mr. Armen Hovaspian who assisted us in the technical labors of typography and, to a certain extent, in the reading of the proofs.

Unfortunately we were unable to see the Study recently made by a Russian scholar concerning Budghuni, and also to utilize the above named work of Toramanian which we received only lately as a gift from Mr. A. Andreasian, when our whole work was already set up and under the press.

Archbishop Garekin

THE MONASTERY CHURCH OF BUDGHOONS (BUDGHAVANK) AND THE DOMING OF ANCIENT ARMENIAN CHURCHES

I

History cannot be understood without chronology. That is true with regard to monuments of art as well as to other historical phenomena. We have relatively few dated ancient churches and these are not earlier than the seventh century. To this small group should be added those churches which do not bear dated inscriptions but those general dates are known from historical and literary sources. The most ancient of these is that of Avan, built by the anti-catholics John, the opponent of Catholicos Moses of Yeghvard, in the end of the sixth century;¹ another of these churches is that of St. Hripsimé built in the year 618, according to contemporary sources and inscriptions. During the fourth decade of the same century were built the churches of Gaiané, Bagaran, Masdara, Alaman, Mren, Bagavan or St. John of Bagrevant, and the little church of Talin; in the fifth decade was built the church of Zvartnots; in the seventh decade were built St. Gregory of Arouj and St. Theodore of Yeghvard.

These data are of course of great significance; it may be said that these monuments, because of the wide variety of forms and ornamentation which they display, give us a definite and clear idea of Armenian architecture, of ornamental and figure sculpture. These buildings help us to determine the approximate time of those which are not dated, or rather, to establish the extreme limits between which they must be placed, that is the *postquem* and *antequem* dates;

since they reveal a flourishing period, one can even say a golden age which lasted for a short time during the first half of the seventh century. But this is not sufficient for an understanding of the history of Armenian architecture, the origin and development of which up to the seventh century remain obscure. Those buildings, in their entirety, have not sprung up like mushrooms after a spring rainfall; their splendid artistic perfection presupposes a long period of development up to the time of their actual construction. We only know the flourishing period of Armenian architecture, not its origin and development up to the seventh century. We are intentionally omitting any mention of the churches of the basilican type, because none of them has any date.

But are there actual remains of earlier churches? According to ecclesiastical tradition, the church of Etchmiadzin, the origin of which goes back to the beginning of the fourth century, when Christianity was proclaimed the state religion in Armenia would be such a monument. But even a novice can see that the present structure has undergone so much change that it is impossible to obtain from it an idea of its original condition or form; only a minute and intensive study of it by a specialist, such as has been attempted by Toramanian, can give us an approximate and hypothetic restoration of its original form. Therefore every new discovery, verified of course by historical data, which carries our knowledge of Armenian architecture back to the earlier centuries will be of great value for the understanding of the early history of Armenian art. In our opinion we have such ruins at Budghavank, at present known as Budghuni, which is situated between Kanakerr and the Elarr station, in a valley, north of the gravel road.

1. This work was written many years ago. Now upon finally reviewing it before sending it to press, we see in the paper "L'aper", July 26, 1941, the news item from Soviet Armenia concerning the discovery of part of a Greek inscription by the founder of the church, the anti-catholics John. The discovery occurred probably during excavations made around the ruins.

Modern studies, as a rule, say nothing about this church; only Shahkhatounian gives the following information: "In the village of Budghuni there are the ruins of a large church built of well-squared stones."² In relating the events of the first half of the seventeenth century the Deacon Zacharias writes that the Persians and the Ottomans clashed near a ruined village "which is called Budghoons."³ Finally we have the earliest information about these ruins from Leontius,⁴ who mentions the clashing of the Arabs with the Armenians "in the village of Budghoons and in Talin and in Goghpr," sometime during the decade beginning with the year 730 A.D.

Unfortunately we do not have on hand the plan of the church which the architect Eghiazariants prepared in our presence; but the reader can have an approximate idea of it from our photograph (fig. 1). The plan by itself cannot give us much idea concerning its antiquity; it is a long structure, with a dome resting on piers. The oldest known church of this type is St. Gregory of Arouj, built by the prince-of-princes, Gregory Mamigonian in the year 668, and the second oldest in Yerzavours, built in the latter part of the ninth century by Simpad I. East of Mt. Aracadz in the village of Dzarrayishen of Abaran, now called Mollaghasum, there is a similar church, built by the Cuntooni family about which we shall speak later.

The reader can see from the photograph referred to that not only the dome but also the western and eastern walls have fallen; the only remaining parts are the northern wall (fig. 2), the corners of the eastern and western walls, and about half of the southern wall, only the upper half of which can be studied from the outside, the lower half being covered from the south by the new church. But even this much

is sufficient to give an adequate idea of the form and plan of the church; besides, by summary excavations the foundations and shape of the apse and of the adjoining rooms were brought to light. The apse is circular on the inside; the lateral chambers on the east are also circular, but they are angular on the outside, and only near the apse do they become circular and form niches. By the exterior shape of its apse Budghavank differs from other similar churches, for example Arouj (fig. 3), to which the church of Hripsimè (fig. 4) also is similar in this respect. The lateral chambers were vaulted and above them there was a second room extending lengthwise from west to east, but not very high. Many of the natives had seen these rooms before they fell. This feature is worthy of attention in the study of Armenian architecture. Incidentally let us state there are such double-storied rooms on the south side of a more ancient church of the type of Hripsimè in the village of Adiyaman, on the west slopes of Mt. Aracadz, built by the Gamsaragans. The church of Hripsimè does not have second story rooms.

The western wall was right-angled. Part of its northern end remains; also half of its window on that side (fig. 1). There must have been a similar window at the left, on the southern end, and a third window high up on the façade as can be deduced from the northern wall. Below was the west entrance. In this respect also Budghavank is comparable to the west wall of the church of Arouj (fig. 5), except that the latter has two adjacent windows high up on the façade.

The northern wall is comparatively in the best state of preservation (fig. 2), and it gives us a full idea of the external and internal structure of the church. We can see the north entrance with its large tympanum and its protruding arch. On either side of the entrance there is a window, and two others on the west end, joined by the crowning arches. Only one window corresponds to these on the eastern end; the second window is placed a little lower, and was intended for a room. The asym-

2. Description etc., 1842, p. 162. We first heard about these ruins from the painter Fetvajan.

3. Historiography, 1870, vol. 2, p. 17.

4. The Historian Leontius, publ. Yezian, S. Petersburg, 1887, p. 144.

metry is exactly duplicated on the church of Arouj, except that the latter has an additional window on either end of the same wall, because of the greater size of the building. On the brow of the northern wall, above the entrance, there is another window, while in the same place the church of Arouj naturally has two windows.

The southern wall had exactly the same structure on the outside. From the inside can be seen also the southern entrance, just opposite the northern entrance. On the outside there must have been two windows, the second one lower than the first, but these are destroyed together with the whole wall. On the brow of this wall also there is a window, and on its ruined western end there remains only half of one window.

The remains of the northern wall and of the roof (fig. 2), both exterior and interior, again give us a complete idea of the structure of the whole. The general appearance is that of a three-aisled basilica. The sharp sloping roof of the side aisles about the central nave, the walls of which rise higher up and support the vault which covered the nave as in a three-aisled basilica. On the west end of this north façade there are four small quadrangular openings which, unlike the regular windows, have no ornamentation or crowns. This is of particular significance for the understanding of the artistic trends which appear here.

The roof was covered with tiles (of which we found numerous pieces), as in all our ancient basilicas such as Kassakh, Digor, Yererouyk, Otsoun, except the church of the Red Virgin at Ashdarag, which externally is a cruciform chapel, built no later than the seventh century.

But Budghavank is not a three-aisled basilica. For in the first place the roof was cruciform on the exterior, having received that form because of the dome which genuine basilicas do not have. In the second place, instead of the side aisles there are three arches, resting on the half-capitals of the pilasters (fig. 1). This increases the

interior space both in width and in length. The central arches were joined together at the corners by means of squinches on which rested the dome. Only the northern and eastern squinches have remained, with their radiating conches and a small section of the base of the dome (fig. 6).

There is no doubt that Burghavank was a rectangular, domed building, without free-standing columns, in many ways allied to the basilicas of Mesopotamia. The reader will readily notice the pilaster capitals supporting the arches, decorated with scrolls which are survivals of the volutes of Ionic capitals. (fig. 6). These are one of the evidences of Hellenistic influence by way of Mesopotamia, the latest manifestations of which in Armenian architecture appear at Zevartnotz at Bana. This influence is also seen in the figure and ornamental sculpture of the church. Let us consider the portion of the southern wall still visible, —the remainder is covered by the northern wall of the new church. As has already been pointed out in the above description, two windows remain in the part of the wall which extends eastward from the entrance. The first window, which is closer to the entrance, has a crowning arch, ornamented with most interesting figure sculpture. At the centre of the crown, just above the window, two winged and flying angels are holding a portrait of Jesus enclosed in a medallion. With His left hand Jesus is holding the Gospel pressed against His breast. On either side of the portrait of Christ there are three similar portrait medallions in a row with the portraits of the apostles. They are all nimbed like Christ and the flying angels.

The mantles covering the tunics of Christ and the apostles are arranged in a manner worthy of attention. The stylization is oriental rather than Greco-Roman. Christ and the apostles are bearded and their hair is evenly cut over their foreheads and combed down as it were one by one. The portraits protrude very little from the surface, that is they are in low relief. The upper part of Jesus' face is partly effaced, but

His beard and His hair falling on his shoulders can be seen.

On that horizontal band under the crowning arch, to the left of the observer, there is a carving of a rider, on a running horse, who with his bow drawn aims at a lion or a tiger, it is not clear which. The rider, shown in profile, wears a girdled tunic reaching to his knees; the shape of his hat is not clear because it is broken off at the back. His nose and mouth are also partly broken. The lion has unnatural proportions, partly because of limited space and partly perhaps with the intention of showing him as wounded. On the contrary the running horse is fairly well represented. His tail is knotted in accordance with Sassanian practice. The horse's saddle, bridle and tail-support are ornamented.

Above this composition is written ՄԱՆՈՒԵՂ ԱՄԱՏՈՒՆԵԱՅ ՏԷՐ ("Manuel Lord of the-Amadoonis"). This inscription of three words, not only designates the founder of the church, but it also constitutes one of the most ancient relics of Armenian paleography, belonging to the first half of the sixth century as will be shown in the discussion concerning the date of the founding of the edifice.⁵

On the other horizontal band, to the right of the observer, just under the last medallion there is a peacock, its tail raised but not spread out. On the band itself there is a bearded and curly-haired man kneeling on his left foot and aiming a lance at an attacking lion.

To the left of this window, on the west, we see a palm tree, under which is standing a lion, its jaw a little broken, its tail hanging between its two hind legs. To the west of these and higher up there are the remains of a vine with leaves. This row of alternating grapes and leaves belonged to the crowning arch over the upper window of the south façade. To the east of it there is the following inscription: "«b»

ՅՈՒ(Ն)Խ «a» ԾԱՌԱՅ ԱՅ ԷԱ ԱՆՈՐ խաչին» ("I, John, servant of God and of the Holy Cross"), again in middle right-angled uncials, but not contemporary with the previous inscription. To the east of the window with figure sculpture, there is another window the crown of which is decorated with protruding semiglobes.

The palm tree, the vine with its row of alternating bunches of grapes and leaves, the ornament formed of semiglobes in circles, are all characteristic of our most ancient basilicas, as for example the sculptures on the door—lintels of the basilicas of Kassakh (fig 7, 8 and Apna fig. 20), works of the fifth or sixth century. The horseshoe arches of the whole church of Kassakh (the southern nave has remained intact), the sculptures on the lintels of the southern and especially the western entrances, the globes at the center and on the arms of the cross, the deers and especially the palm trees at either side of the cross, reveal the Mesopotamian relationship of the church and indicate its date to be not later than the fifth century. That the capitals of Kassakh and similar churches indicate Mesopotamian influence is affirmed by Strzygowski who considers them works of the fourth or fifth century⁶.

The northern wall has preserved much more material in ornamental sculpture. The crowning arches of the windows are in part similar to those of the seventh century churches known to us, such as Arouj and Hripsimé, but they are at the same time quite different. The surfaces of the jambs of the door and of the salient arch are covered with rows of consecutive acanthi; this is unusual in the sculpture of seventh century churches of the same type, and may be seen only on the most ancient sepulchral monuments of which we give

^{5a}. In the original the bracketed letter does not appear, there being an open space instead—due, it seems, to a typographical error (or perhaps the letter is missing in the inscription). Without the bracketed letter the inscription would read: "I, Joa, I a servant of God" etc. Translator's note.

⁶. Die Koptische Kunst., p. 65, fig. 85: 7334.

here an example (fig. 9). Furthermore, on the horse-shoe-shaped crowning arches which join the pair of windows to the right there is a row of birds following one another which recalls the canon-arcades with birds of the Syriac gospel of Rabbula or of Armenian tenth-century gospels. They are also comparable to the animal sculptures on the entrance of the fourth century tomb of Aghtz, of which we shall speak later. The church of Mar Jacob at Nisibis, built in the year 338 or 359, has a pair of windows joined together like those of Budghavank, but the sculptures on the crowning arches are different.⁷ Up above the windows there is a frieze with an unusual ornamental sculpture consisting of a row of vases. Finally, the crowning arch of the high window of the northern end of the western wall is composed of lilies, which, as we shall see, is characteristic of the Sasanian-Hellenistic period of Mesopotamian art. This sculpture of lilies is to be considered as one of the last of its kind in Armenian architectural sculpture. We do not see that motif on churches of the seventh century, with the exception of the church of Zevartnotz, where however it is considerably modified and likewise has many Mesopotamian elements.

III

Let us now try to ascertain the date of the founding of Budghavank. A comparison with the churches which are known to belong to the seventh century, immediately shows that it cannot be later than the middle of that century. The external structure of the church, the ornamental sculpture of the windows, the foundation with its three steps surrounding the building — all these, characteristic only of our ancient churches, convince us indubitably of the truth of this statement. But at the same

7. Strzygowski, *L'ancien Art Chrétien de syrie*, fig. 87. Sarre und Herzfeld, *Archaeologische Reise in Euphrat und Tigris-Gebiet*, band II 342-343.

time, the example set before us shows us

how careful we must be in such matters; for the period to which the dated examples belong barely covers half a century, while the number of similar undated churches is very large, and they may be and some of them actually are older than the dated churches.

Fortunately, in regard Budghavank and some monastery churches we have authentic and exact information of the beginning of the seventh century to which sufficient attention has not yet been directed. We are referring to the account and ecclesiastical council records preserved in the Keerk Tughtotz (Book of Letters). As is well known, there had arisen in the last years of the sixth century serious disturbances in the Armenian Church, due to the policy of the Emperor Maurice and to internal dogmatic disputes. Not only had the Georgians seceded from allegiance to the Armenian Catholicos—all but the Albanians, the Armenians of Siunik, some of the bishops of the Byzantine part of Armenia were also showing similar inclinations. To counteract this situation the bishop Vurtanes Kertogh, who was at the time the locum tenens of the catholical see, and Simpad Bagradouni were endeavoring to gather the episcopates and abbotcies around the patriarchal see and effect unity. Such an oath of union has come down to us dated in the seventeenth year of Abrouz Chosroes, which corresponds to the year 606 A.D. Amongst a list of bishops and abbots "Israel of Budghavank" has also signed the oath of union. This document has come down to us in the Keerk Tughtotz and in the history of Oukhdanes, this latter being a tenth century historian. Budghavank was already in existence, therefore, in the beginning of the seventh century and was one of those monasteries whose abbots' signatures were of importance for the preservation of the Patriarchal See. Thus we have the year 606 as definitely the latest date for the founding of Budghavank.

But this document is much more important for the history of Armenian architecture than it appears at first. The abbots who

signed the oath were: "Abraham, abbot of the holy catholic monastery", that is of Etchmiadzin. "Samuel of St. Hripsimè, Babylas (Babelas), abbot of the monastery of St. John, Khosrov of Oshagan, Havidian of Aghivart, David of Yerevan, Ismael of Carni, Hoonanes of Avan, Israel of Budghavank, Tchotchig of Aramouynk (Keerk Tughtotz: "of Yerevan"), Hohanig of the Mansion of Artavazdes, Abas and Vortiag and Abraham of Parbi, Michael of Aghtz,^{7a} Gorgis, Oukdanes, Krikoris of Arouj, Cosmas of Oort, Mayen of the other Arouj, Hohanig of Ardzap, Simeon of Tadavan, Oukhdanes of Daroon, Samod of Bagaran, together with other abbots."⁸

This list puts before us a remarkable fact to which we would like to call the attention of scholars of Armenian architectural art. First, most of the churches mentioned here are basilicas, the ruins of which still exist. The present monastery church of St. John is a work of the XIIIth Century, but to its north there is a one-aisled church, certain features of which make it clear that it was founded before the VIIth century. Although subjected to much renovation it possesses very ancient remains, for example the engaged columns of the entrance (fig. 11)⁹ and, inside, the remains of a horse-shoe arch, which is characteristic of our ancient basilicas. The monastery church of St. John is mentioned in authentic documents of the years 603-606.¹⁰ The tradition that this church was built by St. Gregory the Illuminator, that is in the beginning of the IVth century, is, then, of very ancient origin. The church of Oshagan was likewise a basilica, judging from the remains of the foundations and also from the painting of the artist Gousigian which is now in the Etchmiadzin library. That church is mentioned in the first half of the

Vth century on the occasion of the funeral of St. Mesrob.¹¹

The two basilicas of Aghivart, also known as Yeghvart, were revealed to us by the excavations of Khachig Vartabed. One of them is three-aisled, no later than the middle of the VI century. The other is one-aisled and more ancient. In the old cemetery on the hill there is a third church, a one-aisled chapel; the sculptures on the pilaster capitals resemble those of Kassakh and the Digor. The church of Carni is also a basilica; the northern wall with its buttresses and also other parts have remained. Three abbots from Parbi are mentioned. The ruins of the two basilicas are still in like those of Digor and Kassakh. The other, which is one-aisled, was converted into a fort in the XIIIth century and strengthened with thick walls on the outside; because of this its windows have remained in better condition; its arches are very archaic; the arms of its crosses are of equal length; etc.

The remains of the church of Aghtz show that it is one of our oldest basilicas. Near it there is a subterranean structure, belonging to the IV-Vth century, consisting of two opposite tombs dug in walls like the catacombs, with the flagstone of the sides covered with sculptures. The southern tomb has two slabs: one is a cross with equal arms within a circle (fig. 12). On the horizontal arms of the cross there are two doves facing each other. The surface of the circle is covered with bunches of grapes, buds and leaves.¹² The other sculpture shows a nude human figure who has shot with an arrow the wild boar facing him.

The sculpture on the flagstone of the northern tomb is floral and is quite unique in ancient Armenian sculpture. Unfortunately our attempts to photograph it clearly

7a. From here to the end of the quotation the text in the Keerk Tughtotz reads: "Michael of Aghtz, Gorgis of Arouj, Cosmas of Oort, Mayen of the other Arouj, Hohanig of Ardzap, Simeon of Tadavan, Samod of Bagaran, together with other abbots".—Translator's note.

8. Keerk Tughtotz, p. 151.

9. Compare fig. 11 with the sideposts of the

south-eastern entrance of Yererook: in Strzygowski 413, or better in Irink, p. 133.

10. Keerk Tughtotz, p. 111.

11. Gorium, p. 45, Venice.

12. See our "Havoutz Tarri Amenapurguichiu" ("The Saviour-of-All of Havoutz Tarr"), Jerusalem, 1937, p. 47.

without means of illumination were unsuccessful. The cross in the circle described above was photographed from the estampage (squeeze) of Ashkharbeg. The sculptures on the jambs and the arch over the entrance of the sepulchral chapel representing a row of animals and a cross of equal arms at the center, also bear evidence to the antiquity of the building.¹³ We consider it a work of the IVth century. According to Moses of Khorene, Aghtz was a summer resort and a cemetery for Armenian kings. The church is probably also of the same date. Here again we have remains of sepulchral quadrangular steles with figure sculpture, which was characteristic of the period of the basilicas, as we shall see later.

At Arouj also there was a basilica, older than the large rectangular church built by Gregory Mamigonian in the year 668. We have brought to the museum of Etchmiadzin one of the capitals of this church which in shape and ornamentation resemble those of the churches of Kassakh and Digor.¹⁴

If we add to the list of churches already mentioned the basilicas of the central regions of the province of Ararat known to us, we obtain a vast number of monuments.

At Vagharshabad, besides the five famous churches and the remains of an ancient basilica adjoining the church of Zuvartnotz, brought to light by the excavations of Khachig Vartabed, there was probably another basilica; for, a little to the west of the monastery church of St. Gaianè, were found sculptured remains of a basilica and also a sepulchral stele, which have been brought to the Etchmiadzin Museum. (It is however possible that those remains belonged to a chapel built by the Catholicos Ezra before the present church.) There are

also remains of basilicas at Ashdarag, Ghuztamiir (now called Kineved), Akarag, Piuragan, Apna (on the eastern slopes of Mt. Aracadz in the region of Abaran), in Kassakh (Bash Abaran), in Dzarrayishen (now Molla Ghassum), opposite and to the left of Kassakh, perhaps also in Samatarvesh, the church of which, although renovated in its upper parts, has however stones and sculptures in its walls (fig. 13), characteristic of the same period, with circular engaged columns worthy of attention. On the southern slopes of Mt. Aracadz, at Avan, there was another basilica; we reproduce here one of its capitals (Fig. 14). There was also a basilica in the other Avan, a little to the south of Kanakerr and east of Erivan. On the above mentioned capital there is the following inscription:

Քս ան արքնեւ
այ եւ յաշխեւ
նս յիշէ բս սոէ
ժանսս ի քս թող
արարեթեան

(O Christ God, thou art blessed forever.

Christ, remember Stephen in Thy Kingdom)

This inscription by its simplicity and its wording recalls the inscription of the Catholicos Gomidas on the wall of the eastern apse of the church of St. Hripsimè. This inscription is another relic of Armenian paleography.

There were similar churches in other parts of Armenia. In the province of Siunik there was Dzidzernavank, the largest basilica in our land, with arches resting on six piers and corresponding pilasters,¹⁵ while the churches of Digor, Kassakh, and Yegh-vart have only three piers each. Unfortun-

13. See our article "Daroni S. Ghazari gam Arrakelotz Vankin Tourru" ("The Door of St. Lazarus of Daron or of the Monastery of the Apostles"), in "Zuvartnotz Year-Book" (Palooians'), 1937, p. 148.

14. Strzygowski, Die Baukunst, piets. 439, 440, 441.

15. Perhaps there were only five semi-columns and five buttresses. The church of St. Gregory in Dvin which came to light by the excavations of Khachig Vartabed was a church of the same style, form and size. The ancient church was rebuilt in the time of Simpad Bagradouni and the Catholicos Abraham. Cf. Sebeos, cap. XVIII. For the remains of the basic structure cf. Strzygowski, Die Armenische Baukunst, p. 164, pict. 192.

ately we have not seen this church in person; and Y. Lalayantz, who did see it, does not give any details in his report. In the region of Lorri also we have ancient remains of churches of the same type such as the ruins of the basilicas of Brtatsor and Khozhorny. Especially interesting is the one-aisled basilica (fig. 15) of the ancient site called Dzopk or Adzop. And lastly there is the ruined church in the town of Gogh in Ghazakh near the region of Lorri. Although no excavations have as yet been made to reveal the plan and the details of the church, the sculptures brought to light by chance show clearly that we have here an outstanding example of Mesopotamian-Hellenistic influence (fig. 55), as will be seen later.

The existence of so many basilicas in the VIth century, and probably also in previous centuries, shows the antiquity and the predominance of the basilican style in Armenia. According to Toramanian it was the most ancient, reaching back to the pagan period; according to Strzygowski it was the official style of church architecture during the IVth, Vth and VIth centuries. While we must recognize the predominance of the basilican type until the end of the VIth century, we cannot say that this was the only prevailing style in Armenia. Unfortunately the churches mentioned in the list of the Keerk Tughtotz are not all known to us but there are in that list churches, exhibiting high artistic perfection, which do not belong to the basilican style. Let us point out first of all that Etchmiadzin was most probably domed in the end of the Vth century, although the dome was wooden. The churches of Avan near Kanakerr and of Aramooynk in Godaik, both mentioned in this list, are of the general type of St. Hripsimè, differing in some respects from one another. The church of Hripsimè itself is not far removed from this period, having been built in the year 618. Besides these churches there are others of same type which in our opinion are older than Hripsimè, such as the church of Adi-

yaman on the western flank of Mt. Aracadz, probably a work of the Gamsaragans; the Holy Cross Church of Mtskhet which according to the recent studies of Tchubnashvili was built in the VIth century. To these may be added the ruins of the Monastery of the Holy Translators on the way to Ashagan, the church of Gharakilissè of Zankezoor near Coriss, the church of Gourcan in Lorri near Tsorakiugh.

We have, then, a large number of churches, differing in type from the basilica, which display high artistic perfection and therefore presuppose a period of development extending over centuries. Moreover, as we shall show later, the domed edifice was very common in Armenia in the VIth century. Let us add here that the church of Ardzap is an octagonal building, that is of the type of Hripsimè, judging from the oral information given to us by the late Bishop Kiud. As for the church of Oort (now called Ilanchalan), if it cannot be identified with the ancient domed chapel in the valley, it must have been located on the site of the ruins above the village. We have information concerning the churches of Tadavan, of ancient Bagaran, and of the Mansion of Artavazdes. Thus, the list of the Keerk Tughtotz includes churches of at least two different types, both perfected.

IV

In establishing through documentary evidence that Budghavank existed in the year 606, we have set only the latest date of its founding. We have the right to suppose that it was built earlier, since it is mentioned along with monasteries of an earlier date than the year 606. Fortunately the building itself furnishes the probable clue for determining the time of its erection. When describing the church we saw that there was a sculpture representing a horseman fighting a lion above which was written: «ՄԱՆՈՒԵՂ ԱՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ՏԷՐ» (Mannuel, Lord of the Amadounis). The study of Armenian architecture shows that it was not uncommon for founders of churches

16. Keerk Tughtotz, p. 151.

to have their likenesses carved on the walls. At the western slopes of Mt. Aracadz, in the village called Mahmoudjough, a little to the west of the monastery of Harrij and the town of Ardig, we have a very ancient little church, built, in our opinion, no later than the end of the VIth century or the beginning of the VIIth. Inside, above the western door, there is a sculpture representing the Virgin and a man praying (fig. 16); unfortunately the sculpture is damaged, but the praying figure must be the founder of the church. We shall discuss later the representation of the Virgin. On the church of Mren we have interesting sculptures of the Gamsaragan princes (fig. 17; see also Alishan, "Ayra-rad", 155) dating in the year 638. In neighboring Georgia, in the town of Khozhorny, on the Holy Cross Church of Mtskhet, we have the sculptured figures of a prince and of a bishop. On the church of Aghtamar there is the Xth century sculpture of Cakig, king Vasbouragan (fig. 18); at Ani the portrait of Cakig I. Bagradouni; at Haghpad those of Simpad Bagradouni and Kourken Bagradouni, etc. Manuel, Lord of the Amadounis, represented on our church is none other than its founder. We shall try to find out his time, thus ascertaining also the time when the church was built.

The family of the Amadounis was one of the most prominent among the Armenian nobility, at least in the IVth and Vth centuries. At the time of Tiridates, the great Christian, Oda Amadouni and Vahan Amadouni are mentioned as having attained to the office of royal steward.¹⁷ In the middle of the IVth century, at the time of the Catholicos Nerses the Great, Garen Amadouni was steward, and at the time of the king Arshag III., Barkev Amadouni and his son Manuel held the same office.¹⁸ In the Vth century the royal steward of the Armenians was Vahan Amadouni, who managed the funeral of St. Mesrob and built a church in his name; he participated in the war of the Vartanank, and in the captivity and the return of the nobles. Dur-

ing his stewardship was held the council of Shahabivan in the year 447.¹⁹ At the time of the rebellion of the Vahanank "Varaztad Shabouh of the tribe of the Amadounik" is mentioned; he separated from those nobles who had taken oath to remain faithful to Christianity, and betrayed their alliance to the Persian governor Adrvushnash.²⁰ At the end of the Vth century and the beginning of the VIth the chief of the Amadounis was Manken, who was present at the council held by the Catholicos Pappen in the year 505.²¹ There is no further mention of any Amadouni prince until the end of the VIth century, when we find Godid as lord of the Amadounis. A group of nobles, among them Godid, plan to rebel against the Persians, but dissension amongst them frustrates the plan, and together with Mamag Mamigonian and Stephen Siuni, Godid submits to the Persians. Chosroes Abruez by a special edict summons them to the Porte and treacherously has them killed one by one. Godid was killed while on his way "to Murdzin" where he was being sent as ambassador. We cannot determine the exact date of his death, but judging from the course of the history of Sebeos it ought to be set at approximately the year 600, when Simpad Bagradouni begins to play a part as governor of Virgan and as general of the Persians. The appearance of Godid should then be placed between 590 and 600. Accordingly, the subject of our sculpture, namely Manuel, lord of the Amadounis, must have lived between the years 510 and 590.

From the Keerk Tughtotz, another document of the year 552-553 gives very probable basis for determining Manuel's time. A number of nobles also signed the oath of union of the Catholicos Nerses II, some of them using their tribal name and some unfortunately only their patronymics. Among the latter is "Sahag of Manuelian", who can be considered to be the son of

17. Agathangelos, pp. 163, 164.

18. Faustus Byzant, pp. 28, 31, 49, 81.

19. Arsen Ghuldujian, *Ganonakeerk Hayotz* (Canon Book of the Armenians), p. 59.

20. Lazar of Parb, p. 120 (Etchmiadzin edition).

21. Keerk Tughtotz, p. 42.

the founder of Budghavank. Other circumstances give greater validity to our hypothesis. On the partially destroyed inscription above the northern entrance of Budghavank, can be read the name "Sahag", which judging from the style of lettering is an ancient inscription. The name "Sahag" is also found on the horizontal band under the crowning arch of the western window of the north wall. This spot being inconspicuous, it is difficult to suppose that the name is that of the founder prince or of his son; it was probably the name of the architect and therefore none the less valuable for us. But the "Sahag" mentioned in the inscription above the portal could not have been an inconspicuous person. Neither could it have been the name of the bishop, for he was called "Khosrov". We think it very probable that the Sahag mentioned here is the "Sahag of Manuelian", who participated in the council of Nerses II, that is, the son of the founder of the church. In this connection we should also take into consideration the fact that one of the hunters, in the sculpture, has a bow and is riding on a horse, the other follows on foot and has a lance—they represent two different persons, father and son. —On the basis of these hypotheses and the other data we can assign the second quarter of the VIth century as the time of the building of the church, considering Manuel Amadouni to be the son of Manken, and Godid to be the son of "Sahag of Manuelian". The time we have determined also represents a period which was favorable to building: in order to erect such a magnificent edifice peaceful conditions were necessary; and the time we have indicated was actually a period of peace, following the treaty between the emperor Justinian and the Persian King Chosroes Anoushirvan.

V

Having determined the approximate time of the building of Budghavank, let us now consider its contribution to the history of Armenian art and architecture. We can divide our remarks into two groups,

the one relating to the body of the church, to its plan and ornamentation; the other to the history of the dome.

As in the general structure of the edifice so also in the ornamental sculptures we see two styles side by side: on the one hand it is a rectangular building, with an apse circular inside, and through the disposition of the interior space and the shape of the roof similar to a three-aisled basilica; on the other hand the dome, the exterior aspect of its eastern wall and its niches connect it with buildings of a different style in the same region, such as the churches of St. Hripsimè and of Arouj (fig. 3, 4). The same duality may be observed in its ornamental sculptures. Some are comparable to or identical with the sculptures on our basilicas, the prototypes of which are to be seen in Mesopotamia and Syria. Such are the representations of the palm tree and the lion, the figured low-relief crowning the window of the southern wall, the lilies over the western window, the wide-leafed acanthus of the northern door, the row of birds in horseshoe frames on the crowning arch of the western pair of windows of the same wall, and the cross with arms of equal length at the top, which recall the canon arcades painted in the gospel of Rabbula and in our own ancient gospels, and which bear witness to the relationship between the two arts. To these we should also add the flying angels on the southern window, holding the portrait bust of Jesus in a medallion, and which are very similar to the flying genii on the arches of the Tagi Bostan cave of Chosroes II. We see such flying angels also on the church of Otsoun, and again on the pediment of the Holy Cross church of Mtskhét; except that here the angels are holding an equal-armed cross within a circular disc, while at Budghavank they are holding a portrait of Jesus; but essentially they are the same: In Christian art of the Vth and VIth centuries the cross commonly symbolizes the person of Christ.²²

Near the village of Hatchi Bayram and

22. See our "Havoutz Tarri Amenapurguichu", pp. 39 and 49. Cf. A. Grabar, *L'Art Byzantin*,

a little to the northeast of the village historically known as Vuzhan and now called Ootchian (which is on the southern flank of Mt. Aracadz) there was a sepulchral stele, now in the Etchmiadzin museum, on one side of which is represented the Virgin with the infant Jesus; a flying angel is placing a crown on the head of the Virgin (fig. 31). Strzygowski considers that the sculpture of the cave of Tagi Bostan is influenced by Syro-Egyptian art. The Egyptian art referred to is not that of the ancient Pharaohs but the art resulting from a combination of the latter with Greco-Roman art, with which in turn was also combined Syrian art. These are his words: "Vom syro-egyptischen Kreise abhängig ist auch Tag i Bostan, wo Chosroes II, in der Hirshjagd ähnlich eingeführt ist." (See Rawlinson, *The Seventh Great Oriental Monarchy*, p. 614/5.)²³

The bearded Christ, in a disc, and the apostles at his sides also appear in Syrian art. Thus on the band of a vessel now in the Louvre the bearded Christ and six apostles on either sides are pictured within circular frames, each formed of two parallel ears of corn — a work of the VIth century.²⁴ The silver censers from Kerynia, now in the British Museum, are works of the same period and of quite similar art and style. These collateral indications should be accepted as very important data for determining the time and the artistic affinities of Budghavank.

But we also see at Budghavank ornaments which occur on the churches of Hrip-simé, Acrag of Kars, and other edifices, and which remind us of the Sassanian period of Iranian art. The hunting scene of Manuel, for instance, was the favorite

motif of Sassanian art, to say nothing of the fact that there is also a certain similarity in the manner of fighting.

The union in Armenian architecture of these two styles, that is of the domed square and the long basilica, has been pointed out by Strzygowski in his great work on Armenian art. He considers the church of St. Gregory in Arouj as the most ancient and most glorious exponent of that fusion, so magnificent that it can be compared with the great cathedrals of the west and with Baroque buildings of the Gesù type — "in einer Grossartigkeit, die den vergleich mit den mächtigen kathedralem des Abenlandes und den Barockbauten vom Typus des Gesù im besonderen aushält."²⁵

Although the Armenians adopted the rectangular basilica from Mesopotamia and Syria, and the domed square from Iran, they were not mechanical copyists; they developed the elements they borrowed and created, in particular, the domed long edifice which became the precursor of the Byzantine domed basilicas of the IXth century, that is of the time of the emperors of Armenian descent. Strzygowski admits theoretically that the prototype of the church of Arouj must have originated in the VIth century; he was not aware of the existence of edifices of that type older than the church of Arouj, built in the VIIth century, and the church of Yerazcavors, of the IXth century; but behold, Budghavank, built approximately one and a half centuries before, gives us the proof of this fusion, and with such perfection that a period of development must have preceded it. Between Budghavank and St. Gregory of Arouj however there is a significant difference: while in the church of Arouj

1938, Fig. 21, which is considered to be a work of the year 400.

23. Strzygowski, *L'ancien Art Chrétien de Syrie*, Tables XII and XIII. See also Baroness Ravensdalle, *Old and new in Persia*, in *The National Geographic Magazine*, Sept. 1939, p. 352; also A.U. Pope, *A Survey of Persian Art*, London and New York, 1938, p. 159.

24. Strzygowski, *L'ancien Art Chrétien de Syrie*, plate XX, 2.

25. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier*, p. 188. See also his *L'ancien Art Chrétien de Syrie*, Paris, 1936, p. 32. The arguments of the Georgian scholar Tchubinashvili in favor of assigning a later date for the church of Arouj are not only non-convincing but also entirely unacceptable for one who is acquainted with Armenian art. We turn to his matter at some other time, for we do not have under hand at present our measurements and notes about the Church.

the native Armenian art predominated over the basilica, retaining only the length of the latter, in Budghavank the Mesopotamian tradition with its embellishments is still strong.

The ancient church in the village of Dzarrayishen of Abaran, now called Molla Ghasum, built by the Kuntounik provides us with another example of a building in the style and type of Budghavank, and probably earlier in date. The Kuntounik, like the Amadounik, were an ancient noble family. The lands of the Kuntounik extended over the eastern flank of Mt. Aracadz in the region of the modern Abaran bordering on the estates of the Amadounik whose centers were Oshagan and Budghavank, as we have already seen. The centre of the Kuntounik must have been Kassakh (now called Bash Abaran) with its two very ancient basilicas, one large and the other small. Here we found an inscription in Greek of King Tiridates containing a reference to the Kuntounik. The inscription was taken to the Etchmiadzin Museum. Within the boundaries of the domain of the Kuntounik was the ancient Yeghibadroush, now called Damtchuloun, a few of whose houses have been built over a very ancient castle or fort, where there are also important remains of monuments of the Xth century and of later times. A little to the south of Yeghibadroush, about three miles away is the ancient Dzarrayishen (now called Molla Ghasum) with the remains of a basilica and of an ancient sepulchral stele (fig. 19). The capitals of the church are like those of the churches of Kassakh and Digor, but the church itself is of the type of Budghavank and was built about the same time, perhaps a little before. It is smaller than Budghavank, but judging from the northern wall it had exactly the same construction inside as Budghavank. The other parts of this interesting edifice have unfortunately been destroyed during renovations. On the face of the pier of the right chancel in large and beautiful uncial letters is written «ԳՐԻԳՈՐ ԳԼԺՈՒՆԵԱՏ ՏԷՐ» (Krikor, Lord of the Kuntounik). A Kuntouni prince of this name

is mentioned in the Xth century; he was the brother of Hassan who was the adversary of King Ashod Yergat.²⁶ But this Krikor cannot be the founder of the church. The external buttress—piers of the north wall, similar to the piers of the north walls of the churches of Yererouyk and Karni, prove that the church is a work of the Vth or VIth centuries and not of the Xth century. According to the testimony of aged dwellers of the village the church was domed.

We should also mention two small basilicas, that of Asdvadzungal and particularly the one in the village of Apna. The lintels of the southern entrances of these two churches (fig. 20) have the same sculptures as that of the church of Kassakh. Their capitals are also of the same type and are similar to the capital of the Tagi Bostan cave of Chosroes Abrouez,²⁷ omitting of course the figure sculpture of the goddess Anahid, and replacing it by a cross (fig. 21). There is also a sepulchral stele at Apna, badly defaced, but similar to those connected with basilicas, which will be discussed in the second part of this work. There was another church in the village of Gharakilise on the road to Leninagan; it has been demolished and a new church built in its place. Here there was also the cradle-shaped grave-stone of Hassan Kuntouni, characteristic of the Arabian period of the Xth and XIth centuries. It had been laid upon the grove of a deceased villager, but we transferred it to the Etchmiadzin museum. As for the church we are unable to say to what century and type it belonged.

VI

But by means of Budghavank another matter is made clear: that the same process of development has taken place in the case of the rectangular church, with a dome resting on free-standing supports. In his

26. History of Catholicos John, pp. 179, 180.

27. Sarre, Die Kunst des alten Persien, 1922; or F. Sarre u. Herzfeld, Iranische Felsreliefs, p. 211, Fig. 110.

work devoted to the church of Digor Toramanian expresses the opinion that the small number of Armenian churches of this type, such as of Digor, Yererouyk, Mren, Kassakh, Otsoun, were originally pagan temples and were later converted into Christian churches, at which time the dome was added. We do not object to the first part of this thesis, concerning the basilicas, but we should like to add that square domed buildings or temples could have existed in Armenia before the establishment of Christianity. The earliest examples of the extant buildings of this category, presuppose a period of development of hundreds of years, and, moreover, the doming did not result from any immediate needs of the Christian cult. There were magnificent churches, without domes, in Syria, and this was no hindrance for the cult. The doming was the result, as we saw in the case of Budghavank, of mutual influences upon one another and the fusion of two styles of art, which culminated in the three-aisled domed basilicas and in the triumph of the local-Iranian style. This process takes place along two lines: the one in the three-aisled basilicas—Otsoun, Gaianè, St. John of Bagrevant, Mren; the other in one-aisled basilicas—Dzarrayishen, Budghavank, Arouj, Yerazcavors. The last church mentioned is a work of the renaissance period of the Bagradounik.

The church of Otsoun with its dome resting on free-standing pillars and in its general plan is similar to St. Gaianè and Mren. There is however an important difference. St. Gaianè has retained only the pillars and the rectangular shape of the basilican style: its ornamentation reminds us of Sassanian art. The same can be said in general of the church of Mren.²⁸ The local-Iranian art has again dominated here, as we saw in the case of the church of Arouj in comparison with Budghavank. On the contrary in the church of Otsoun the basilican style has been maintained to a very large extent—in the selection of material, in its preservation of rooms, in its figure ornamental

sculpture, which unfortunately have been badly damaged.

At Otsoun there are three edifices, which mutually contribute towards the determination of their antiquity. The oldest is the church of the fort; although renovated it retains nevertheless archaic features which indicate great antiquity. Those features are its exactly horseshoe-shaped arches and the figure sculptures in the crowns of its windows; (of those sculptures only a few have remained). In our opinion this church is older than the large church and the monument called "the belfry", which in reality is a magnificent sepulchral stele and is called "the belfry" by the present village dwellers because the church bells have been hung there (fig. 25). However the stone of the three edifices, their structure and sculpture show that they are not far removed in date from one another. Horseshoe vaults and arches are also found elsewhere, for instance in the basilica of Ashdarag, in that of Avan at Mt. Aracadz, or in the apse of the one-aisled basilica of Kirashlou in the valley of the Teghenik; also at Baibourd not distant from Karni, on the left stream of the river Azad. But nowhere are they as clearly defined as in the church of Kassakh, the southern nave of which as well as the eastern room adjoining the north wall have remained intact. The same may be said of the one-aisled basilica (fig. 15) of Dzopk or Adzop (to the north-east of the villages of Burtator and Khozhorn in the middle valley of the river Sataklou at the northern border of Lorri) and of its narthex at the west. All the arches are horseshoe-shaped, resembling in this respect the fort church of Otsoun. That the church of Dzopk is one of the most ancient basilicas is evidenced not only by the grape vine carving on the south wall (which may not be in its proper place, but transferred from another part of the building to its present position (fig. 22), but also and especially by the rare vegetable and animal carvings on its pilaster capitals, representing a palm tree with a little hind on either side and

28. Strzygowski, *Die Baukunst*, Fig. 182, 507.

behind each of these a lion. The deer on both sides of the palm tree (fig. 23) are comparable to the carving on the western entrance of the church of Kassakh (fig. 7); the wave-like palmette motif forming a frieze is comparable to the similar ornaments on the capitals of the churches of Kassakh, Digor and other basilicas (e.g. fig. 63). The other western pilaster capital has at its center a cross of equal arms under which is a small tree; on either of the horizontal arms of the cross there is a bird (a dove); under each of these arms there is a small tree, and at its side a larger tree, which looks like an olive-tree. The wave-like palmette forming a frieze is a Hellenistic motif, which we find on other buildings of the same style. There was a capital with animal carvings belonging to the small church of Kassakh, in the western part of the village; (this church is different from the large church;) on one side of the capital there is a human figure with the head of a dog; we have transferred this capital to the Etchmiadzin museum.

The sculpture of the fort-church of Otsoun, which we consider as the oldest, displays definite artistic similarities with that of the sepulchral stele. The materials used and the method of construction leave no doubts as to the origin of the sepulchral stele and of the church of Otsoun (fig. 25, 25a). Their reddish stones and the art they represent show them to belong to the period of the churches of Digor and Yererouyk which are works of the Vth-VIth centuries; they are representative of the same artistic trend, and are similar to these last named churches both in building material and in many of their forms and sculptures. One of the particular points of similarity appears in the presence of halls on the south, the west, and north façades, only remnants of these exist at Kassakh Yererouyk, Dzarrayishen (Molla Ghassum), and Karrni; while at Otsoun the remains are more complete (fig. 26, 27): Fig. 26 shows the western view of the church; fig. 27 the southwestern view.²⁹ On the north and south halls, the vaults in the longitudinal

axis are connected with one another by means of five arches resting on five square, smooth-faced pillars. The halls end, on the east side, in oratories; the south oratory is entirely preserved but only three pillars of the north oratory remain. The semi-circular eastern apse is also preserved. From the south and north halls, one gained access to the church through an opening with a double arch resting on piers. The western wall had rectangular openings at the north and south ends, and, facing the central door, an opening with a horse-show arch. On the cornices of the halls, of the church proper, and of the "belfry" there is again the same row of horseshoe-shaped high reliefs as ornament, which we find only on the most ancient domed chapels or churches, such as the church of Acrag in Kars, or the church of Gharanloukh in Abaran, in a forest, as well as on the upper cornice of the north wall of Etchmiadzin. Simpler forms of this ornament are found in the crowning arches of the windows of churches of the VIIth century, such as the Church of Hripsimé (fig. 4).

We have an authoritative literary reference to church halls at the end of the Vth century in the History of Lazar of Parb: When Vahan Mamigonian became governor of Armenia the people thronged the church and also, because the multitude was so great, the halls and the streets and the public places: "And because the house of God was not sufficient to contain all, the external halls of the church and the streets and all the public places round about were filled."³⁰

VII

Coming now to the figured representations, we can state that none of our oldest churches has retained as much figure sculpture as the church of Otsoun, especially if we also include the sepulchral stele, for the faces and sides of two of its columns

29. See also Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier*, p. 175.

30. Lazar of Parb, p. 178, Etchmiadzin edition.

are decorated with figure and ornamental sculpture. Through its characteristics, building material, structure and sculptures this monument is inseparable from the church. Similar figure and ornamental sculptures appear on our most ancient churches, such as Kassakh, Digor, Budghavank, Acrag of Kars and others (which we have indicated in chapter V, p. 25), and also on ancient sepulchral steles. The latter are the oldest remains of Armenian iconography and are related to eastern Christian art.³¹

On the church of Otsoun, on either side of the upper window of the south façade, we see the same flying angels, clothed similarly and with bare arms, as on the south wall of Budghavank, except that here the angels are flying in opposite directions and the carvings are in higher relief; the left angel is quite effaced, the right one only partly; but the entire composition is recognizable. Above the window, on a separate stone, there was a standing figure, now effaced, perhaps the Pantocrator. It should be noted that here the sculpture is of a higher artistic quality than that of Budghavank. The lilies on the monument of Otsoun are also finer than those of the western window of Budghavank.

There were figure sculpture also on the north, east and west façades. The sculpture of the crowning arch of the east window is partly preserved. The arch itself is formed of pearls framed by a protruding thin line (wulst). On the horizontal bands at the sides of the arch can be seen the busts of two winged angels, one on each side, who with one hand seem to be holding the neck of a snake and with the other hand its body. The bodies of the snakes extend left and right following the curve of the arch, then, rising up, are entwined with each other, forming a knot above the crown of the arch, then, continuing left and right, rise up again and terminate in a palmette, with a ring at its base.

Between these palmettes and their

stems, exactly above the crown of the window, there is the bust of Jesus holding in His left hand an open Gospel from the bottom. On the pages of the Gospel are written in middle uncials the first words of John's gospel: «ԲՈԿ ՉԲԼԸ Է ԷՐԲ ԱՆԷ ԷՒ — on the other page — ԲԼԸ ԷՐ ԱՐ ԱՐ ԷՒ ԱՐ ԷՐ ԲԼԸ» (From the beginning was the Word and — the Word was with God and the Word was God).³² On Jesus' breast, right under His neck there appears the square opening of His tunic, bordered with a double-lined ornament. Over His undergarment He wears a pleated mantle dropped over His left shoulder and slightly visible over His right shoulder blade. The sleeves of the undergarment also have folds and near the wrists they have circular ornaments like a maniple. The right hand is broken, and also the head, but the two tresses hanging down on the shoulders have remained.

The crown of the window at the top of the northern wall consists of a vine, but only one large leaf has remained, the rest is broken off. At the top of the crown there was human figure, perhaps the Virgin sitting on a throne.

Of the ornamental sculpture at the head of the western wall nothing has remained and in general that part of the building has been greatly restored. Perhaps this was the original location of an important sculpture of the Virgin with the Child Jesus in her arms, which is now inside the church placed in the recess of the arch above the baptismal font (fig. 28); at least that is what the aged villagers said. At any rate this sculpture was con-

32. Unfortunately we do not have on hand our own photograph; therefore we shall refer the reader to Strzygowski, *Die Baukunst*, pict. 205. The picture of the snakes here we consider doubtful and foreign, as the reader also will agree. But the late Khachiğ Vartabed has told us about another foreign feature connected with a sculpture of the Cross (see our *Havoutz Tarri Amenapurguichu*, p. 47, note).—If our conclusion is correct that the church of Otsoun was built at the end of the Vth century or the beginning of the VIth, we have here then the oldest relic of Armenian writing.

31. We shall discuss in greater detail the iconal sculptures on the monument in the second part of our work, dealing with sepulchral monuments.

nected with some part of the church, and it gives us an idea of its Syrian affinity. Its size is 92x60 centimeters. Unfortunately the photograph, done by natural light, did not bring out the upper part of Mary's head as clearly as the other parts. This figure of the Virgin and the extant sculptures on ancient sepulchral steles are the oldest remains of their kind in the east, and we shall have occasion to speak of them later.

One would have expected to see sculptures on the large lintels of the three entrances of the church, but they have been obliterated, and in places inscriptions have been substituted. At the head of the southern entrance there has remained a simple cross with little balls at its extremities, which is the evidence for its antiquity; from its base rise up palmettes.

From the inscription engraved there, only the word *ՔՈՐԱՍ* (Thomas) has remained; it is in large letters but in very low relief, like the remains of another inscription to be mentioned later. The epigraphic remains on the sides of the entrance belong to the XIIIth century. The sculpture on the lintel of the western entrance is also obliterated, an inscription of the year 824=1241 having been written instead. As for the piece of stone which has been placed over the lintel and on which there is a fine group-sculpture it does not belong to the church, but has been placed there during an earlier renovation. This and the Sassanian-Hellenistic ornaments fitted in the pillar in the left chancel remind us of the sculptures of Khozhorrni (see fig. 51). It is possible that they have been brought there from the church of the fort, which would strengthen our opinion concerning the chronology of the three edifices of Otsoun.

The frame of the doorway is ornamented with a very well preserved row of alternating grape bunches and grape leaves; each bunch of grapes consists of three large clusters; and the leaves have three, four, and five lobes, which is unusual.

On the eastern wall there are the re-

mains of an inscription in large letters which, like a belt, extended across the southern and eastern walls. We have a similar instance on the south wall of the great basilica of Yeghvard and on the north wall of the basilica of Nakhjavan.

On the basis of all these observations it is our opinion that the building of the greater church and of the stele of Otsoun should be assigned to the end of the Vth century or the beginning of the VIth.

VIII

In the last chapter we saw that many features of the church of Otsoun show it to be a connecting link between the basilicas, particularly the three-aisled basilicas, on the one hand, and churches of the type of Gaianè and Mren on the other hand. It resembles the former in its building material, its sculptures, its pilastered halls resting on buttresses, and its rectangular shape; it is similar to the latter through its longitudinal vaults resting on piers and its internal disposition. But to a certain extent it is also related to Budghavank, whose time we have already ascertained. There remains one more important question to settle in order to determine its place in the history of our architecture—the question of its dome.

Toramanian was the first to devote attention to this important question in his work on the church of Digor. He considered the dome of the church of Digor to be the oldest of all the domes of existing Armenian Churches. At the same time he maintained that the dome of Digor is not as old as the church itself but was added to it later. According to Toramanian (p. 60), in the Vth century the Armenians possessed the taste for constructing domes, "but not knowing how to build domes, they built wooden domes". The church of Digor, built in the Vth century by Sahag Gamsaragan, is one of our most ancient churches, possessing characteristic features of the basilicas and also inscriptions in Syriac. The Gamsaragans have played an important part as art patrons; besides this

church they erected the church of Talin, other famous churches, and were also responsible for other artistic activities.

After Toramanian, Strzygowski in his great work on Armenian architecture discussed the dome at greater length, arriving at an entirely different conclusion: the origin of the dome and its introduction into Armenia are connected by him with the Parthians and he considers that the dome was at first built on square buildings. He expresses the same opinion in another of his works, where he maintains that the Armenian dome was taken from eastern Iran.³³ Some of the details in his theory concerning the introduction of the dome into Mesopotamia and Armenia from central Asia by way of eastern Persia can be disputed, since we have no evidence of that transition at the time of the Arsacidae; but we are convinced of the fundamental fact, namely that the dome came to Armenia from Persia and was already employed in Armenia in the IVth and Vth centuries. We hope that the evidences and explanations we have submitted will help to strengthen that theory.

Toramanian based his conclusion to a great extent on the archaic forms of the dome of Digor as well as on these words of the Xth century writer, John the Catholicos: "After which (that is, after the Catholicos Gomidas built the church of St. Hripsimè, and therefore after the year 618 at which time this lovely church was erected) he took down the wooden dome of the holy cathedral, which is in the city of Vagharshabed, and built it anew of smooth stones beautifully and charmingly".³⁴ The building of the wooden dome of the cathedral, that is of Etchmiadzin, is connected with the building activity of Vahan Mamigonian in the Vth century. Sebeos relates concerning Vahan that "he rebuilt great churches which had been ruined by the Persians in the city of Vagharshabad and in Dvin and in Muzrays

and in many places of Armenia".³⁵ And we know from the preface of the letter of Lazar of Parb that the Catholicos, as Etchmiadzin was called in ancient times had a wooden part which burned but we do not know what part was and whether it was rebuilt in wood. The Catholicos John is our only authority for saying that the dome of Etchmiadzin was of wood until the time of the Catholicos Gomidas.

The study of ancient churches shows that up to the VIIth century it was not the general custom to cover the roof with stones. We know that many basilicas and domed churches were covered with tiles, judging from the remains brought to light by excavations. Of such basilicas we can mention Kassakh, built no later than the Vth century, Yererouyk of the VIth century among the domed churches, may be mentioned Budghavank of the first half of the VIth century, Otsoun of the end of the Vth century, the church of the Red Virgin at Ashdarag, no later than the first quarter of the VIIth century, which is domed and cruciform on the outside³⁶ and has retained that form down to the present time. There is a very valuable literary reference in Moses of Gaghangaydouk from which we can infer that domes were also built of brick: "and he (Varaz Perozh prince of Arranshahig) was unable to pull down the brick-laid crown of the dome, for the dominical cross and relics of the martyrs were there."³⁷

But let us accept the historically accurate statement of the Catholicos John: would it not be contrary to the demands of methodical study to draw a conclusion from only one instance? Was the dome of Etchmiadzin built of wood because of ignorance? Could there not have been another reason? In 1915 an earthquake completely injured the small southern dome of the same church, built by the Catholicos Eleazar; the architect Tamaniantz wanted

33. Altai—Iran, p. 197.

34. John the Catholicos, p. 75, Tiflis edition.

35. Sebeos, p. 46, Constantinople edition.

36. See its picture in Die Baukunst, p. 11.

37. Moses of Gaghangaydouk, p. 192, ed. Shahnazariantz.

to replace it with a wooden dome, fearing that the anciently split wall might not be able to carry the weight of the stone dome. If he had carried out his intention would it have been justifiable in the future to think that the Armenians did not know how to build domes?

Toramanian would not of course have written the above lines if he had seen the domed church of Avan near Kanakerr, built towards the end of the VIth century or in the beginning of the VIIth by the anticatholicos John of Garin^{37a} (the opponent of the Catholicos Moses II of Yeghvard), and especially Budghavank which is older. Perhaps it is because of that same idea that he considers the dome of the church of Digor to have been added later to the building, even though he considers it as the oldest extant Armenian dome. Unfortunately very little has remained of the dome of Budghavank (fig. 6), but even that small part brings us such positive evidence, that it is of greater importance for the elucidation of our problem than a large volume of theoretical analysis. It is difficult to determine from the remains the exact shape of the dome of Budghavank; the remaining parts show in any case, that it had a square base on the outside. If excavations should show that its drum was also square, we would not only have a second replica of the dome of Digor but also another important proof that the dome of the Mausoleum of Galla Placidia in Ravenna is eastern in origin, as Strzygowski is willing to admit.³⁸ But it is not probable that the drum of the dome of Budghavank was square. In our opinion it must have been octagonal. The octagonal drum was common in Armenia in the VIIth century, as may be seen by the small church of Talin erected by Nerses Gamsaragan, and by Alaman,³⁹ built in the 27th year of the emperor Heraclius, that is in 637.

We can find evidences of the earlier existence of the dome in Armenia, in the remains of monumental art, and also through philological considerations. An example of such remains is, in our opinion, the church of Otsoun itself, and also a figure sculpture on the sepulchral stele. It may be objected that the dome is not contemporaneous with the church. It is true that the cone and the drum of the dome have been restored, but its foundations are an integral part of the church, with respect to building material and structure, both externally and internally, so that the dome cannot be considered separately from the body of the church. Churches of the type of Otsoun have resulted from the fusion of various artistic trends and not from the addition of a new dome to an old pagan temple, as Toramanian considers as an example of such a combination of old temple and new dome, was on the contrary built in the year 639 according to an inscription, the original of which we have published in our catalogue of Armenian Paleography.⁴⁰ Our genuine basilicas, such as those of Yererouyk, Kasakh, Avan of Aracadz, and Dzopk, had no domes.

We have already referred to the figure and ornamental sculpture covering the eastern and western faces of the sepulchral stele of Otsoun. On the eastern side of the south pillar we see, among other sculptures, a tall building with a dome decorated with crosses. When giving a report of our work to the Academy of the History of Material Culture at Leningrad, we also submitted a photograph and an engraving of this sculpture, requesting the academicians to state whether they considered as correct our observation that a dome had been figured or whether they thought it represented a tympanum. It was admitted that our observation was correct.

But the most eloquent proofs for the ancient use of domes in Armenia are the testimonies of the Armenian language. In

37a. Should be John of Bagaran.—Translator's note.

38. Die Baukunst, 371.

39. See the figures in Die Baukunst, 184, 187, 190.

40. See also Strzygowski, Die Baukunst, p. 43.

the translations and in the original literature of the Vth century the word **gmbet** (dome) is used so frequently and in such declensions and compound forms that it is evident that the idea of the dome was one of the most common for the writers and translators of that day.

In the translation of the Hexameron homilies of St. Basil of Caesarea, which is recognized with certainty to be a work of the Vth century, we find very interesting evidences in respect to the word and its idea:—

"The bubbles, which are blown and become round with air, like domes": —
 "Ὡν τὴν ἰσχὺν καὶ τὸ μέγεθος οὐδὲν ἡγοῦμεθα διαφέρειν τῆς κοίτης νοτιάδος τῆς ἐπερὶ λυσσώμενης ἐν τοῖς χρόνοις."⁴¹

"How does the water stay on the top of the dome-shaped head of the heavens?"
 Πῶς ἂν ἰδονήβῃ ἐπὶ τῆς κορυφῆς περιφερείας τοῦ σφαιρώματος ἰδρονήβῃ.⁴²

"We see in the baths, . . . that inside, the concavity is dome-shaped": —
 ὅπου γὰρ ὁρώμεν τῶν τε λουτροῶν τοὺς λιθίνους ὁμορφούς . . . ἃ κατὰ τὸν ἔνδον ὕψος εἰς ἡμισφαιρικὸν σχῆμα περιγυμένα . . .⁴³

We see here that the translator has expressed the word *κοίτης*, τὸ *κοῖλον*, ἡ *κοιλία*, which means empty spherical space, depth-Hülung, Vertiefung-, with the word "gmbet" (=dome). The word for the external form of this empty spherical is *κορυφή*, which means convex, arched, bowed on the outside; the translator has expressed it with the word "gmbetahart" (=dome-shaped) instead of the word "gorntart" (=convex). In the third quotation also the word *ἡμισφαιρικόν*, which means semi-spherical, he has again translated with the word *gmbetahart*. It is very important for us that the Armenian translator likens the water bubble, the spherical vault of a bath, and the spherict convexity of the heavens to a dome, because the top of the inside

of a dome has indeed the form of the heavens, that is it is spherical, whence from ancient times it has often been ornamented with stars, together with pictures of the Lord's throne, the heavenly hosts and saints.

The matter will be even more clear when we consider the word "gmbet" (dome) or "gmbetya" (domed) as it is used in the Armenian translation of the Holy Bible. Haggai 1:4 reads in the Armenian "Is it a time for you only to dwell in domed houses, and my house there is in ruins?" In the same place the Septuagint Greek version has:

Εἰ καιρὸς μὲν ὑμῖν ἐστὶν τοῦ οἰκεῖν ἐν οἰκοῖς ὑμῶν κοίλοστέτοις, ὁ δὲ οἶκος ὑμῶν ἐξηρημαῖται.

Where the Armenian has "in domed houses" the Greek has ἐν οἰκοῖς κοίλοστέτοις, which means "in houses with ceilings covered with wood." The Hebrew text has the same meaning:

העת לכל אדם לשבת בבתיכם ספונים
 והבית הזה חרב:

"Bubadeguem sipounim". 43a "Sifoun" means primarily the inside covering or ceiling of a temple, according to Kautsch's dictionary. Here the Armenian translator has not translated literally: his understanding is that magnificent houses are domed and the Temple also should be domed, while to the contrary it is in ruins. In III Kings 1:15, 16 the same word ἐκοίλοστέτοις is translated literally and exactly: "and he covered (them) round about" But here also the idea of sphericity is not excluded.

The vision of St. Gregory the Illuminator gives us a description of an architectural building with a dome resting on four columns: "and from the four columns over the crosses arches wondrous to behold were joined to each other, and over that I beheld a dome-shaped tabernacle-like structure of clouds fashioned wonderfully

41. Migne, Patol. Greca. XXIX., 'Ουιλία Γ' p. 60, 96.

42. 'Ουιλία Γ. p. 57, 89

43. 'Ουιλία Γ. p. 98

43a. Only this much of the Hebrew text is transliterated in the Armenian edition. The omission of the rest seems to be a typographical error.—Translator's note.

by God".⁴⁴ Special attention should be given to the expression "dome-shaped cube",^{44a} which indicates the ancient form of the dome, therefore approximately that of the dome of our church of Digor. This vision-story, the oldest of its kind in our literature, is in our opinion no later than the VIIIth century, when the hymns devoted to the Cross and the Church were being written. Among these is the hymn "Etch Miadzin ee Horè", the author of which (considered to be the Catholicos Sahag of Tsoropor) is very well acquainted with the contents of the story. But the story is probably earlier than the VIIth century. In any case it refers to the church of Etchmiadzin which it is not necessary to connect with the renovations made by the Catholicos Gomidas.

Let us add here that the word *gmbet*, although common in our classic language of the Vth century, is not Armenian in origin. Hubschman in his "Armenian Grammar"⁴⁵ identifies the word *gmbet* with the Pehlevi word *gunbad*, while Nöldecke considers it to have been derived from the Syriac word *goubda*. But Horn⁴⁶ explains it with the Phelevi word *gmbat* which sounds very similar to the Armenian word and therefore probably passed over from Persia to the Armenians, especially since the IVth and VIth centuries palaces of Servisdan and Ctesiphon were domed. The Pehlevi word *gmbat* is taken from the *Vendidad* which, although not one of the oldest parts of the *Zend-Avesta*, is in any case no later than the IVth century.

We thus consider it proven that there were domed churches in Armenia even

earlier than the middle of the Vth century, that is as early as the IVth century, a conclusion which Strzygowski has based on other data in his great work on Armenian art, and in his "Origins of Christian Art".

IX

In the history of the Armenian language we see an amazing phenomenon: up to the Vth century we have no alphabet, no literature, but suddenly there springs up a complete literature, translations and original writings, in a unified language, forming the Golden Age of the Armenian language. We see a similar phenomenon in the history of Armenian Art. Such phenomena are unintelligible in themselves; historical phenomena are linked to one another and form parts of a whole: considered apart from that whole they can be considered apart from that whole they cannot be understood. Thus in the case of the history of our language and art the phenomenon referred to above becomes intelligible only with the classification of questions relating to the origin of Christianity in Armenia and also in neighboring countries with which she had close political, economic, religious, and cultural relations.

Unfortunately we do not have firsthand records, dating earlier than the IVth century, concerning Armenia generally, nor in particular concerning architectural monuments or the existence of churches and their characteristics. The few remaining Greek and Latin inscriptions of the Armenian Arsacidæ or of the Roman legions are of no assistance for architecture, and the so-called "throne of Tiridates" at Carrny is of Greco-Roman character. However from the testimonies of Agathangelos and especially Faustus of Byzantium it is certain that there were many churches in Armenia in the time of St. Gregory the Illuminator. This is indirectly confirmed by Lazar of Parb who states in his letter to Vahan Mamigonian that in his time, that is at the end of the Vth century, there were monastery churches "Built two hun-

44. Agathangelos, publ. Ghoogasian, p. 374.

44a. The Armenian word "khoranart", which we have here translated as an adjective meaning "tabernacle-like", seems to be understood by the author here to be a noun and therefore meaning "cube"; or if he understands it adjectivally he seems to ascribe to it the meaning "cubic". (Translator's note.)

45. Armenische Grammatik, Strasburg, 1895, p. 127.

46. Neupersische Philologie, in "Grundriss der indischen Philologie" series, p. 6.

dred years ago", that is at the time of St. Gregory the Illuminator.⁴⁷

But it is not altogether impossible that there were churches and oratories, although few in number, even before the time of the Illuminator, since it is a fact that there were Christians in Armenia before the Illuminator. Leaving aside the tradition of apostolic preaching in Armenia, there were at the end of the second century, in the time of Marcus Aurelius, Christians in Melitina in the Legio Fulminata, some of whom were natives. The martyrdom of the Forty Young Men at Sebastia, where Armenians had been established from early times, is proof of the existence of Christianity in that region. In the middle of the third century there already was an organized episcopacy among the Armenians; Dionysius of Alexandria corresponded with one of these Armenian bishops, namely Mithrozanus in the year 251.⁴⁸ In the year 311 Maximinus Daia waged war against the Armenians as a Christian people.⁴⁹ The existence of the episcopacy of Ardz before the time of the Illuminator is not altogether without foundation and historical possibility.⁵⁰ The work of the Illuminator began in the year 287, and already at the beginning of the IVth century Christianity was promulgated as the state religion in Armenia by Tiridates the Great.

But even earlier than in Armenia, Christianity had become the state religion for a short while in the little neighboring Syrian kingdom of Osroene at the time of Abgar IX (179-216), whose capital was Edessa. The kingdom of Palmyra must also have been fertile soil for the spread of Christianity in the second half of the IIIrd century, at the time of Queen Zenobia. A third great center of Syrian Christianity was Nisibin before the year 325: it is sufficient to remember that Ephraim the

Syrian was born in that city of Christian parents in the beginning of the IVth century, which means that already in the IIIrd century there were Christians there. Also significant is the tradition of the kinship between our Illuminator and St. James, Patriarch of Nisibin, who was a noted writer and whose works, as well as those of Ephraim, have been translated into Armenian.

Christianity had spread also in Mesopotamia and Persia as far as the Parthian regions, where there were many Christian communities, fruits of Syrian missions. According to Nöldeke, in the middle of the IVth century Christianity was flourishing in the Tigris regions, with an organized episcopacy and clergy. In the year 310 the bishop of Seleucia and Ctesiphon was Simeon Bar Zabdan. His predecessor, Baba Aggai, had attempted to subject to his authority all the bishoprics of Persia, but without success.⁵¹ In Persia persecution against Christians began only in the reign of Sapor II; up to that time Christianity had progressed unhindered. In the Vth century the Syrian patriarchs of Ctesiphon were Yahbalaha 415-420) and Datisha (421-456).

From among the countries neighboring Armenia, mention should be made of Cappadocia with Caesarea as its capital, where Christianity entered as early as the first century. Tertullian, the famous presbyter of Carthage, knew of the persecutions going on there at the end of the IInd century. In the first half of the IIIrd century the bishops Alexander and Firmilian (bp. in 233) were active there. Alexander during his last days founded the Christian library of Jerusalem; Firmilian held correspondence with all the renowned bishops of his time, among them Cyprian of Carthage. It was at this time that the theological school of Caesarea came into being, the great exponents of which in the IVth century were Basil of Caesarea, Gregory the Theologian, and Gregory of Nyssa, whose works were translated into Armenian in

47. Lazar of Parb, p. 196, Etchmiadzin edition.

48. Eusebius of Caesarea, Church History, pp. 8, 9.

49. Müller, Kirchengeschichte, 1892, p. 56. Harnack, Die Mission, 1902, p. 441 seq., 471.

50. Ararat (periodical), ann. 1868, p. 102.

51. Nöldeke, Die Aufsätze, I. Labourt, Le Christianisme dans l'empire Perse, Paris, 1904.

the Vth century. — Mention should also be made of the mission of Gregory Thaumaturgus in Pontus, whose activity served as an example for our Gregory the Illuminator.

Finally, if we are to understand the great spiritual-cultural (including also architectural) movement which began in the IVth century and culminated in the Vth century, we must take into consideration the further fact that in the end of the IIIrd century Armenian students had begun to go to Syrian and Greek schools of higher learning, their numbers increasing in the IVth century. (Incidentally, this was one sign that the Armenian people were not lagging far behind in civilization.) It is sufficient to mention Broyerosius, an Armenian student at Antioch, studying under Ulpianus. He became a renowned rhetorician and philosopher and a learned lecturer at Athens and Rome. At the latter place he won such renown by his eulogy addressed to the city that his statue was erected bearing this inscription: "Regina regum Roma regi eloquentiae".⁵² Among his pupils were Basil of Caesarea and Gregory the Theologian, together with many Armenian young men who are mentioned both by Basil and Gregory. The Greek rhetorician Libianus also mentions Armenians among his pupils.⁵³ It is well known that Gregory the Illuminator and his sons, Nerses the Great, and Sahag Barteved received Greek education at Cappadocia. Lazar of Parb writes that before the invention of our alphabet Armenian young men, in order to be able to read and understand the church services in Syriac had to acquire the knowledge of Syriac "at great expense and by traveling great distances and after long delays". During the entire fourth century, from the time of the Illuminator to the invention of the alphabet, many students must have gone to Syrian and Greek schools to master the Syrian and Greek languages. The sending

of students by St. Sahag and St. Mesrob to Greek and Syrian schools was not something new but the continuation of a practice that had been going on for over a century.

The purpose of this short study has been to show that the appearance of ecclesiastical architecture in Armenia at the end of the IIIrd century or at the beginning of the IVth century is both a fact and an understandable phenomenon. It is not surprising that in the Christian states of Edessa and Armenia, Christian literature and Christian art sprung with its requirements. A contemporary and friend of Abgar IX was the famous writer and poet Bardaisan whom Hyppolitus calls "Armenian". His spiritual songs of psalms were widely known, and Christians sang them until the time of Ephraim. Another famous writer was Tatian, of the latter part of the second century, whose *Diatessaron* was translated into Armenian in the Vth century.⁵⁴ As for Christian architecture the first church of Edessa was built in the year 201; a larger church was built in 313, that is before Christianity became the state religion in the Roman Empire. In Syria there are churches with certain dates built in the IVth and especially the Vth centuries; one of them is the church of Mar Yacoub in Nisibin, built in the year 338, according to Sarre and Herzfeld.⁵⁵

South-eastern Armenia was also in early times subject to Syrian missions. This is indicated by our early traditions concerning the origin and establishment of Christianity in Armenia. Even after Christianity became the state religion through the labors of the Illuminator, while his eyes and those of his house were directed toward the West there was nevertheless a strong group of Syrian preachers in Armenia, who even aspired to occupy the patriarchal throne of Armenia. Not only did Armenian students go to study at Syrian

52. Eunapii Vitae Sophistorum, Boissonade, p. 485 seq.

53. Funebris oratio in laudem Basilii Magni.

54. Harnack, *Christliche Litteratur*, Leipzig, pp. 184, 485.

55. *Archaeologische Reise in Euphrat und Tigris Gebiet*, Band II., 342-343.

(as well as Greek) centers of learning in the fourth and fifth centuries, but also the first attempts to invent an Armenian alphabet were made in connection with Syrian centers of learning, and even after the invention of the alphabet the first attempt at translation is connected with the Syriac literature.

These spiritual affinities should be kept in mind to understand the origin of Armenian Christian architecture and its similarities to the art subjected to Syro-Mesopotamian Hellenism. This affinity is made even clearer by the Armenian sepulchral steles of the IV-VIth centuries, which we shall study in the following part.

ANCIENT SEPULCHRAL STELES AND THEIR ARCHEOLOGICAL VALUE FOR THE HISTORY OF ARMENIAN ART

I

The origin and development of the civilization and art of a country are closely connected with its religion and beliefs. Kraus, the noted historian of Christian art, has said that the art of nations begins with their tombs: this is true not only for primitive peoples whose buildings and art are indeed connected with their tombs, but also in succeeding centuries when the appearance of new religious ideas gives birth to a new art and culture, resulting from the gradual transformation of the old forms. If the art and culture of Egypt in their many manifestations have been the expression of the idea of the immortality of the soul; if Greek art and literature in all their branches are connected with and comprehensible only by reference to the religious conceptions of the Greek people; similarly Christianity brought about a new art and culture in those nations who embraced it, and that art also had its development through the centuries. The art of the catacombs is the connecting link between pagan art and the origin and development of Christian art in the west. A similar phenomenon may be seen in Armenia.

The remains of sepulchral steles scattered throughout our country which have not yet received the attention they deserve, bring valuable assistance to an understanding of the early periods of Armenian art. Unfortunately very few of them are preserved in their entirety; most of them are in a damaged condition, partly or wholly defaced, broken to pieces, but they are so numerous that it is possible to form an opinion about them. We still lack complete and detailed information, but the steles which, within the last decades Prof. Marr, Toramanian, and myself were able to see and collect form a vast group worthy of extensive and thorough study.

We shall again follow the same meth-

od of scientific research that we attempted to use in part in our previous study, devoted to the elucidation of specific architectural problems. Even a cursory study of these steles shows that they do not belong to the golden age, of Armeian architecture, which as we have already seen, is the seventh century. The pictorial and ornamental carvings of these monuments are different in style, form, and motifs, from those which occur on our seventh century buildings. Nor do they appear during the Bagradite (Pakradooni) period, or the Renaissance of the 13th century. Hence, we conclude that they must belong to an earlier period, to that different trend in art which had already begun to die in the seventh century.

And indeed, from the point of view of their origin and place, they reveal the closest relationship to the origin, place and style of our basilicas. This phenomenon in itself indicates how they must be considered, and their place in the history of Armenian art. We hardly know of any other sepulchral steles of this type which are not connected with basilicas. These monuments reveal the same interchange of influence between Hellenistic, Syro-Mesopotamian and local Sasanian arts that we saw in architecture.

A considerable number of these steles are still extant in Talin, the great town and capital of the Gamsaragans, but by their origin and place they have no connection with the Cathedral or the church erected by Nerses Gamsaragan, but they are connected with another, ruined church, and were carried and used by the peasants as tombstones for their dead.

The late Prof. Marr had also brought a few similar monuments from the village of Akrag in the province of Gars to the museum of Ani (fig. 29). At Akrag near the extant chapel supposed to belong to

the seventh century, are the ruined remains of an older basilica.

In the village of Garpi, in the country of Aracadzoda, which was one of the oldest centers of Christianity, we find the ruins of a basilican church, and similar sepulchral steles decorated with equi-armed crosses formed by circles. (fig. 30). The cross with arms of equal length on top is not part of the monument, but a fragment.

Between the villages of Garpi and Parbi, which are not very far apart, there is the site of a village in ruins, with the remains of a basilica and next to it a sepulchral stele.

Slightly west of Parbi, at the ancient historic Aghts in the county of Aracadzoda, there is not only a vaulted underground building, with tombs in the wall like the Roman catacombs, and with sculptures—as we have mentioned in the preceding section (page 15), — but also remains of a basilica with its sepulchral stele. According to Moses of Khoren, Aghts was the royal cemetery of the Arsacid (Arshagooni) kings of the Fourth century.

Somewhat west of Aghts, in the ancient village of Vzhn, or Ouchan as it is called now—a royal summer resort during the 4th century—are numerous remains of sepulchral steles. The church is in complete ruin, but in the vicinity, at the place called the Convent of Kharab, are the remains of a basilica. Senekerim Der Hagopian brought from there to the museum of Echmiadzin a well-preserved stele which has now been transferred to the museum of Erivan.

Not far from Otsoin, toward the mountain, at the place called Haji Bayram, there was a stele with the carved image of the Holy Virgin, and an angel flying down to place a crown on her head. There must have been a very small chapel there. The stele had been transferred to the former museum of Etchmiadzin.

In other places also we have found similar sepulchral steles, without a church; for instance one on the road between Pura-

gan and Hampert, another at Aparan on the highway to Chamurlu, which Alishan considers to be a pagan monument, following his informant.* The stele of Gharachalar (fig. 31a-32) may also have been an isolated monument, we found no trace of a basilica in its immediate vicinity, although there were other ruins. It is possible that this stele was brought from Avan of Aracadz which is about three miles eastward, and has a basilica with one nave.

Avan and Gharachalar are both situated on Mount Aracadz, north of the historic town of Goch, or Gouash.

On the northern slopes of the same mountain is situated the town of Talin; it has by far the largest number of sepulchral steles, as we have already mentioned. In the inner section of Talin there is a rather complex stele, with a figure holding a cross in his hand (fig. 33). Then a few miles north-east of Talin, in Adiyaman with its church of the type of St. Hripsimé, but in our opinion older than 618 A.D. This place deserves special study. Here on the stones are old inscriptions with symbols of animals and other drawings, the like of which are to be found at Aracadz and other places, as also on the rock at the source of the river Medsamor, or Sev Choor (Black Water) as it is called today, not far from the village of Zeyva.

South of Adiyaman, in a valley, are the remains of ruins where there was once a basilica, and near by, an interesting sepulchral stele. In the picture is seen a capital of the type of Kassakh or Tigor.

Not far from Talin and Adiyaman, in the ancient town of Masdara, are two steles, though no trace of a basilica could be found. But considering that it has remained standing to this day since before the 7th century church, there must have been a basilica to which the stele belonged.

Farther north, on the west-north corner of Aracadz, at Harij and Gharakhach, is a similar stele, but we have no remains of a basilica.

*Ararat, 254.

Now to come to the south-east regions of Mt. Aracadz. At Ashdarag we have a basilica, and on the opposite bank of the river, a sepulchral stele. In the village of Yeghvard, at the foot of Mount Ara, we have three basilicas of various sizes, and the remains of two sepulchral steles of the same type; one of them with a sculpture of the Holy Virgin (fig. 34) in whose name the statue has been dedicated as a shrine. Mention has already been made of Garpi.

In the Aparan region, at the village of Apn, are two small basilicas; the sculptured lintels of the south doors and the fragment of a capital recall the sculpture of Kassakh (fig. 20 and 21). The sepulchral stele is in poor condition. At the last mentioned place, Kassakh, the source of the river of the same name, there are two ancient basilicas, one large, the other small. Although no steles have been found here, one of the capitals of the smaller basilica, which we took to the Etchmiadzin Museum, was decorated with figure sculpture. Finally, on the left bank of Kassakh, at Dzarrayishen village, in the cemetery near the smaller basilica, we found another stele.. (Fig 19).

Before we leave the land of Ararat, we wish to mention another memorial. Here, at Godayk, near Kanakerr is a stele of the same type near the smaller basilica. It is Avan, also noted for its temple of the Hripsimè type, but built about twenty years earlier.

And now, outside the region of Mt. Ararat, to the north, not far from Lenagan, there are ancient steles at Tarpand village, one of which has been brought to the museum of Erivan. Whether or not there are remains of basilicas, we are unable to say. We have received the photographs from Toramanian, but we have not been there ourselves. These pictures are interesting from an ethnological standpoint, possibly dating back to the pagan period (Fig. 35, and 36). There are also other steles, but in a completely marred

condition. Passing northward along the banks of Tzoraged, we come to the famous monument of Otsooun. A few miles farther north, behind Lalouvar, are the remains of the tiny basilica of Prtatzor, with a very magnificent and valuable stele of the Sasanian period, still standing. Near by is also Khozhorni with its ruined basilica and stele. In the village of Igahad of Lorri County are also the remains of a basilica, now completely ruined, and which had already been remodeled in the past. A sepulchral stele has been built into the right wall of its apse; the surface which remains visible shows the Virgin, holding Jesus in her arms, her right hand uplifted, with the palm turned outward, as in Coptic art. Finally, to the right of Tzoraged, south of the railway station of Akhdala, are the ancient ruins of the town of Goghyp. Though no excavations have yet been made here, whereby the outline of the buried church and its architectural style might be determined, the sculptures accidentally brought to light indicate Hellenistic influence. Here, too there is a stele, unfortunately in a badly damaged condition. We shall speak of the others later.

Here then is the list of the sepulchral steles known to us with the remains of near-by basilican buildings. But we believe that there must be a far greater number in Armenia; wherever there are basilicas, or their remains, it will be possible to find remnants of similar monuments, if destructive time and human vandalism have not completely obliterated them. The figure and ornamental sculpture of these steles open up a new chapter of Armenian art, showing what were the artistic trends during the fourth century when Christianity became the state religion of Armenia, and, also, in the succeeding fifth and sixth centuries. But let us pass to a closer and more detailed study; we shall not pursue this chronologically, for that is impossible, but according to the sites, pointing out each time specific characteristics of the stele, leaving to the end the general considerations.

Let us begin with Otsoun, not because we consider it to be the oldest monument, but because the characteristic features of the church will be of help in determining the date of the memorial.

We think that the discussions in chapters 6 to 8 of the preceding Section, completely refute the generally accepted theory that the church of Otsoun was built by John of Otsoun during the first half of the 8th century while the near-by memorial was the tomb of Sumpad First of the Bagradite (Pakradouni) dynasty, hence of the beginning of the Tenth century. True, the memorial is a sepulchral stele (Fig. 25)*, but not of the 10th century, rather of the late Fifth or early Sixth century. It is one of those numerous steles, listed in the preceding chapter, scattered in various parts of Armenia, varying more or less in shape, and yet closely related to one another through the motifs and style of their sculpture.

We have repeatedly referred in the preceding Section to the close relationship between the church and sepulchral stele of Otsoun, built with the same reddish stone and in the same manner, with a similar cornice decoration consisting of horse-shoe arches, as well as similar sculptured crosses and a rich figure sculpture. Just as the church is a combination of the basilica and a dome on four free standing piers, so also the stele is a combination of local-Iranian and basilican art, and our native architecture. The three smooth-faced piers connected with each other by means of horse-shoe arches, characteristic of the oldest basilicas, stand on six steps on the western side, recalling the steps of Cyrus' tomb. The three large, and three small crosses of equal arms, enclosed in circles, carved on the steps, occur in the oldest basilicas in Armenia, and, also on the buildings or steles bearing Hellenistic influence.

As to the pictorial decoration, it too

opens up new vistas for the understanding of the richness of the early Armenian art. This stele of Otsoun is a unique example in Armenia, and no less valuable for the origin of the pictorial art of the Early Christian period in general. But this stele had not always been a unique example; the broken heads of two similar steles, that is, the upper part of true obelisks, were also found at Otsoun, and are now kept in the church. A similar monumental structure, but a product of the 13th century, is found in the village of Aghood in the distant province of Sunik (Fig. 37), it probably copied the near-by memorials, now extinct, of Dzidzernavank, or a similar basilican building, rather than the stele of Otsoun.

The eastern and western faces of the two columns of the memorial placed under the arches are covered with pictures enclosed in squares, while the southern and northern faces (*) together with corner pieces have been unfortunately scraped off by the villager to be used as cure for the sick. Today the Government of Armenia exercises most rigid vigilance against such superstitious practices.

Unfortunately we have at our disposal neither our notebook of descriptions, nor our photographs and "squeezes" (estampages). We are, therefore, unable to give a systematic description, or reproductions, but we are availing ourselves of the summary notes made for lecture. We have already mentioned in Chapter 7 the picture of the architectural building of the eastern face of one of these obelisks, like columns and explained its value as a documentary evidence of the existence of Armenian domes in the 5th and 6th centuries (Page 11, Armenian text). One of the most important and significant motifs is the picture of a man with a pig's head; not the only existing example, for we have several others, on the sepulchral monuments of Talin and elsewhere; a few are reproduced here to give an idea about this interesting

* See also Strzygowski's *Die Baukunst*, Fig. 665, 666, 667.

* Fig. 25 and 25a; See for further details Strzygowski's *Die Baukunst*, Fig. 665, 666, 667.

feature (Fig. 38, 39, 40, 41, 95). The native girdled garment, made of broadcloth and reaching to the knees, and the narrow trousers, indicate the place of its origin. But we also see human figures with animal heads carved on the capitals of basilican buildings; we took one of these from Kassakh to the Etchmiadzin Museum. On this capital the head was not that of a hog but of another animal, perhaps a dog. Of course the origin of this motif in Armenia goes far back to an earlier date, but Armenian Christianity has used that tradition in its early history,—for instance—in the legend of King Tiridates who took the appearance of a pig, according to Agathangelos. This motif was also used in art. It has been repeated three times in the sepulchral monuments of Talin; a fourth example also with a pig's head, represents a woman and not a man. (Fig 41). The fifth is on a monument brought from the village of Vzhan to the museum of Ethmiadzin. A similar feature appears, though rarely, in Sasanian art. Behind the royal picture, supposed to be that of Vram Second (227-294 A. D.), stands a human figure with a horse's head (*). Proper names such as Varaz-Tirdat, Varaz-Shabooh, Varaz-Vaghan, Varaz-tad,** are no doubt related to similar pagan legends. It may be that the stories in the Gospel, by their implied association of demons with swine, and by the interpretation of early church fathers, have in part given birth to such conceptions. In his commentary on Matthew 8, 41, Chrysostom says; "We must remember that people changed into pigs are easily subjected to the authority of the devils"*** "Men turned into Pigs", of course in spiritual sense. But the spiritual meaning can be converted to a material or physical one, when there is a basis for such a belief. Armenian pagan gods or idols were converted to devils, similarly Tirdat took the appearance of a pig because he became a tool in

the hands of demons or idols by persecuting Christianity.

On the monument of Otsoun there are also male and female figures, possibly representing the deceased couples, whose garments resemble the costumes of the Sasanian princes, as seen on the fifth century coins of the Hermitage Museum in Leningrad; only at Otsoun they hold in one hand a scepter cross, as we see on the oldest sepulchral sculptures of Coptic art, an example of which we give here as an illustration (Fig. 42) (*) On the upper part of one of the obelisks, we find sculptures of the apostles. In dress and style they resemble the sculptured figure of Gregory the Illuminator (Fig 38), a similar garment is worn by the angel of the Annunciation represented on the palimpsest fragment with the Syriac version kept in a 10th century Gospel of the Sanasarian School. This means that the lay attires are local, while those of the saints are Syrian or East-Christian, a feature worthy of consideration in determining the character and origin of the monument.

Let us now consider the Baptism, with the Holy Spirit descending in the form of a dove, we have here one of the earliest eastern examples of a scene, which appears in Christian art on the dyptichs and sarcophagi of the 4th and 5th centuries. The same composition is carved on the ivory binding of the Gospel at Etchmiadzin, with this difference only that there it bears to a certain extent the stamp of the art of Rome and Ravenna but it does not here. Simpler representations of the Baptism, but with a deep impress of antiquity, appear on other sepulchral steles. Among these we can mention that of Talin where the Holy Spirit in the form of a dove holds in its beak a crown which he is to place on Jesus' head (Fig 43), a motif for which

Vertanes Kertogh in his letter addressed to the Albanians denounces such an interpretation as Nestorian, and hence incompatible with the doctrine of the divinity of Christ. (**)

* Coptic Museum of Cairo, No. 239.

** Ararat, 1896, 481. See also our "Havoots Tarri Amenapurgichu", 1937, Jerusalem, page 49.

* Spiegel Iranische Alterthumer, page

** 'Varaz' means a wild boar.

*** John Chrysostom, Commentary on St. Matthew, page 445, p.g. Col. 335. Article by Atontz, See Sion, 1938, November issue, page 336.

we have documentary evidence in the literature of the latter part of the 6th century, or the early part of the 7th. A similar artistic motif may be seen in Sasanian art where a genius is placing a crown on the king's head, for instance at Tag i Bostan, where the goddess Anahid is placing a crown on the king's head. We have already pointed out the formal similarity between these capitals and those of our own basilicas, where the figure of Anahid has been replaced by the cross symbolizing Christ or Christianity. A similar idea is expressed in the carvings on the arch of the cave where the goddess, or the spirit, holds a crown in her right hand, and a vessel full of pearls in her left hand (*). Here is another example which shows the Syro-Mesopotamian connections of the art of Otsoun. We find a similar motif also in Coptic art where the eagle holds a crown in its beak.

If we leave aside the steps and the arches resting on piers, the sepulchral steles of Otsoun, as well as that of Prtatzor which we shall see later on, show great similarity to the cross of Akka, and to the steles of Ruthwell (Fig. 44a), and Newcastle (Fig. 34b), with respect to form and, in part, to content. In the opinion of Strzygowski, it is not improbable that such art which he considers as belonging to the 8th century, should have passed through Armenia and Syria (**).

In the ornamental sculpture of Otsoun, the geometrical figures and particularly the lily deserve special attention. The lily appears repeatedly, we have already seen it on the crowning arch of one of the windows at Budghavank and we shall see it again elsewhere.

From all that has been said above, we can conclude, without any hesitation that the stele and the church belong to the same period and the same artistic trend, they were built at a time when the basilican and local-Iranian styles were beginning

to merge, but when the basilican style was still the dominant factor, hence at an earlier period than Budghavank erected in the first half of the 6th century, or St. Gaianè built around 630 A.D., or Mren, of about 640 A.D., or Arooj dating about 660 A.D.

III

From the standpoint of the sculptural style as well as the setting of the scenes in squares, the sepulchral stele of Prtatzor is very much like the memorial of Otsoun. The earliest mention of Prtatzor known to us dates in the year 1273 A.D. when one of the noted bishops of Hagpad, Hovhannes Topian, states in the inscription of a magnificent cross-stone known as the "Saviour of All" (Amenapurgich): "I ordered the costly reliquary of the Holy Cross of Prtatzor". The church of Prtatzor, therefore, existed in the 13th century, but judging from the ruins and remains of the small basilica, it was much older and had been in existence many centuries before. Fortunately the sepulchral stele erected next to it is still in a good state of preservation; it is related, in style, to the sepulchral steles built near basilican churches, to the stele of Otsoun, already discussed, and to many others we shall mention later. The head or crown of this quadrangular stele is unfortunately partly broken. The side shown in the first picture is decorated with a stylized design of ears of corn (Fig. 45), a characteristic motif of Sasanian art as may be seen on the silver plates (**). The frieze of the pedestal consisting in a row of vertical grooves, also appears in the sculptured fragments of Goghyp as we shall see later on, and cannot be later than 6th century. Farther down are spirals symbolizing eternity. On the second face (Fig. 46) we see a vine scroll with alternating

* See our *Havoots Tarri Amenapurgiche*, 1937, Jerusalem, page 61.

** Smirnov *Bestochnoe Serebro* Taf. CXX. St. Peters, — Orbeli et Trever, *Sasanidsky Metall*. Moskwa-Leningrad, 1935, 51, see also here Fig. 53, 57, 59.

* Sarre, *Die Kunst des Alten Persien*, page 44, 45, Fig 12 and 91.

** *Origin of Christian Art*, Oxford, 1923, p. 239.

leaves and clusters of grapes, while on the pedestal is a geometric ornament peculiar to Armenian and Sasanian art of this period. (See Fig. 51 at Khozhorni). The third face (Fig. 47) has a palmette scroll similar to the one over the west door of the 5th century church of Digor, as well as to the ornaments on the fragments of memorials belonging to the same period, such as Khozhorni (Fig. 50 and 51). The same motif (Fig. 47) appears on the lintel of Deir el Benat, which is considered a work of the 5th century (*). The ornament shown on figure 51 occurs in Egypt and more often in Syria, and belongs to the 5-6th century, according to Strzygowski (***).

The fourth face of the stele is the most interesting of all (Fig. 48). As on the stele of Otsoun, human and animal figures, ornamental motifs, crosses having the shape typical of those represented on the old basilicas, are all inscribed in square frames. The first two squares beginning from the bottom are entirely effaced. In the third is a cross of equal arms, with a ball on the tips of each arm, a characteristic feature of the 5th and 6th centuries, which we shall explain later. Each angle of the cross is filled with an acanthus leaf, having a long stem; similar examples often occur on the other sepulchral monuments. The fifth square frames a geometric motif, a three-stranded interlace, repeated in the tenth square, and which will be discussed in the chapter devoted to Talin (Pictures 78-81). The sixth square has a horse-like animal with three plants (trees? or flowers?); such a composition, but with different animals, appears in Sasanian art or on monuments which show Sasanian influence. (***) The seventh square has two figures, a man and a woman, probably a deceased couple, holding the long stem of a cross as we saw on the Otsoun stele. The eleventh, represents the Nativity (?) It is

badly effaced; four horse-shoe arches figure the cave, above it was a figure, now defaced. The fourteenth square, with a cross of a different shape, is also defaced. The rest is broken off. It is difficult to determine the original height of the stele, perhaps it was not much higher. On this face the pedestal is decorated with an equal-armed scepter cross inclosed in a double circle.

Indicative of the antiquity of the church and the site is still another remnant, probably the fragment of a sepulchral stele of a different type, ending in a broken capital placed on a free-standing column. Judging from the treatment of the surface, there must have been something on the capital, perhaps a cross. We shall discuss later the shapes of these steles. For the present what interests us is their sculpture which also appears in the Syrian art of the fifth and sixth centuries, motifs, such as the six-armed crosses set in round circles (*) the palmette scroll and the lilies we saw on the church of Digor and the stele of Otsoun.

IV

Not far from Prtatzor, in the same valley, slightly northward, is the town of Khozhorni which, according to Vartan, was the native town of the Zakarians who must have settled there in the 11th century. We find there, their inscribed memorials in the 13th century, for instance the inscription of Shahinshah, son of Zakaré the Great, in a forest, which has not yet been published. But long before the reign of the Zakarians, cultural and artistic life had flourished there. There is a small basilica with one nave in the village of Khozhorni, on a hill, already mentioned where was the residence of the Melikofs, Georgian princes, later bought by the wealthy Aramian, and now a state property. Near the church is the sepulchral stele we mentioned before.

* Deir el Benat is between Aleppo and Antioch.

** Die Koptische Kunst, 189: 8792. For Egypt, Crum, Die Grabstelle, 8633, Pl.X.

*** See Pope, 204, 208, 232 figures.

* Strzygowski, "L'Ancien art Chrétien", Paris, 1938, page 87-88.

But there had been another church there, far more magnificent, judging from the ruined remains; on this site was erected in the 11th century, the building shown in Fig. 49. Its walls are studded with many ancient sculptures, while inside is a collection of fragments of sculpture, one of which is a beautiful cross of equal arms in high-relief, inscribed in a crown. This type of high-relief, was no longer used in Armenian art after the 7th century.

We shall postpone to a later occasion the special study of the church and of the inscriptions belonging to the period of the Zakarians; we shall only consider now a few sculptured fragments from the ancient church which prove, beyond doubt, that it belongs to the same period as that of Otsoun and its sepulchral stele. Here we have the wave-like palmette (Fig. 50), already seen on the Prtatzor stele and on the lintel over the east door of the fifth-century church of Digor. The second fragment (Fig. 51) is decorated with a motif which we also saw on the pedestal of the Prtatzor stele. Strzygowski considers it to be of Syrian origin and characteristic of the 5-6th century. (*).

The fourth fragment (Fig. 52), figuring a cross and with a Sasanian ornament in the form of an ear of corn on the upper frieze, reveals a close relationship, with respect to style and motif, to Prtatzor, Otsoun and Gogh. Of the latter we shall speak in the next chapter. The palmettes of the central cross occur on the oldest Sasanian coins. (**). On another fragment of a sepulchral stele, the scepter cross, with arms of equal length, is enclosed in a circle and raised on a perforated, three-stepped pedestal. The triangular grooves of the circle, and the circle itself, which we find also at Gogh, were no longer used in the later periods of Armenian sculpture (Fig. 53). As to the sculpture set above the eastern window—a bishop and a prince holding in their hands the model of the church

—we are doubtful of its being part of an old church. It probably belongs to the present church. (Fig. 54).

We must mention another motif imbedded in the wall of the left vestry: the Almighty seated on a throne, which unfortunately we were unable to photograph for lack of space and other inconveniences. This must be the oldest of its kind, unless what we took to be Jesus' picture over the eastern window of Otsoun was meant to represent the Almighty.

V

In the preceding chapter we mentioned the ruins of Gogh. Let us first determine the location. This place must not be confused with an old town of the same name near the salt mines of the County of the Arsharoonis, the birthplace of Yeznig of Gogh. This one is situated on the right of Tzoraked, near the border line of Ghazakh and Lorri Counties, approximately in the Akhdala region named Goghapor in the olden times. That territory is rich in remains of ancient churches. But on the north-east of the village one of the villagers desiring to build a barn on property owned by him, found a large number of sculptures and the foundation walls of a church. The government of Armenia at once ordered cessation of the work, leaving for the future the excavation of this ancient site by specialists. We are, therefore, unable to discuss the architectural form of the church, although judging from the remnants brought to light, it must be one of the oldest and most interesting.

First of all, let us note that we find here a fragmentary sepulchral stele, similar in shape to the steles found in Central Armenia, particularly around Mt. Aracadz, which we shall discuss in detail in the following sections. Even the small remnants are sufficient to indicate that here was a building which through its sculptured decorations was related to the Sasanian-Mesopotamian, and early Byzantine periods, as well as to the art of Otsoun, Prtatzor, and

* Die Koptische Kunst, Fig. 189, 8792. Compare with Crum Die Grabstelle, 8633, PL. X.

** Friedrich Sarre. Die Kunst des Alten Persien, 1925. Taf. 142, No. 4 coin.

Khozhorni, and to the sepulchral steles of Central Armenia. (Fig. 55).

Let us now study Picture 56, from right to left, a, b, c, these appear to be fragments of sepulchral steles. The first of these (a) has a vine scroll in its lower part, with a grape cluster and a leaf. A man stands on the vine scroll, holding in his left hand a scepter cross fixed in a rosette. The upper part is covered with oblique grooves forming parallelograms; the crowning frieze consists in the ornament in the form of an ear of wheat, already seen on the sculptures of Prtatzor and Khozhorni. We have approximately the same composition at Lumpadavank in Eastern Shirag, on a monument which at the latest must be a work of the early part of the 7th century. According to Strzygowski, the sculptured stone came from an older building (*) and was reused here as the upper part of a door. This means that it antedates the 7th century; we thus have an indirect proof of its antiquity. Of special interest is the man's attire, with skirts of ornamented broadcloth, while underneath he has a long tunic, narrow trousers, and shoes. The clusters of grape hanging on the vine scroll resemble the bas-relief ornament of Dirdad's Throne at Karni, as Strzygowski has justly remarked. (*)

The second fragment is also part of a sepulchral stele; the carving represents the sacrifice of Abraham, which we shall see on the memorials of Talin and Adiyaman, but with a slightly different and a simplified composition. The central figure, who is Abraham, holds Isaac's head with one hand and with the other a sword pointing to Isaac's neck. Isaac is seated cross-legged on the altar (perhaps tied to it?) which rests on a column rising from a square base. Behind Abraham is the ram, hanging from the upper corner. The Lord's hand, blessing, comes out of the arch figuring heaven. Above that a peacock is pecking at something disfigured, probably a cluster of grapes. All this is set

in a rectangular frame. The hand symbolizing God's presence also appears on the mosaics of San Vitale in Ravenna, where the offerings of Abel and Melchisedec are represented.

The third fragment has preserved only a sculpture of a cross set on a pedestal with two steps (the photograph is reversed). Above the pedestal on either side of the stem of the cross, are two clusters attached to the frame, and two others hanging from the sides of the upper arm; their surface is covered with intersecting diagonal grooves, similar to the upper band of piece a. From each end of the lower arm rises a palmette similar to the palmettes on the cross of Khozhorni and on the Sasanian coins of the 5th century. (See chapter 4, Fig. 52). Under the pedestal can be noticed a small part of an ornament, already seen at Prtatzor and Khozhorni; on these monuments we also find the oblique intersecting lines. These are comparable to Coptic motifs which, according to Strzygowski, reveal Syrian connection, and belong to the fifth or sixth century. (*)

We shall speak later of the shapes of these steles.

The fragments *d* and *e* amply prove the high quality and the delicacy of the carving, and especially the Hellenistic influence (Fig. 57). The first fragment—the one on the right—formed assuredly the pedestal of a stele. The stem differs from the usual shape; it is circular instead of being square, indicating thus Hellenistic connections, as also does the style of carving in general. In the centre of the pedestal is seated the Holy Virgin with Jesus in her arms; the faces of both are broken off. Jesus holds the Gospel in His left hand, and blesses with the right. Mary is embracing her son with both hands, do not touch one another, the right hand is on his belly, the left on his feet, which are hidden under the Mother's dress. Mary is seated on a chair. There must have been a footstool under her feet, but it is broken. Despite the small size of the

* Die Baukunst, p. 406.

* Die Baukunst, p. 406.

* Strzygowski, Die Koptische Kunst. Fig. 189, 8792.

sculpture, the shape of the garments and the details of the folds, peculiar to Syro-Mesopotamian art, are clearly visible. On each side of the chair rise up two beautiful palmettes, a simpler and better example of which is seen on a capital (Fig. 59). To the right of Mary's head can be noticed a round wheel, symbol of eternity, while the decoration of the abacus consists of the ornament in the form of an ear of corn which we have met before and shall meet again, characteristic of Sasanian art. Fragment **e** in the same picture must be part of a pedestale, judging from the cavity at the top. The carvings of the face represent plants; the upper band is decorated with three equal-armed crosses set in circles formed by double lines like the sculptures of Otoun, Prtatzor, Khozhorni and Armenian basilicas, and which we shall often see later on. Fragment **f** is simply the upper part of a sepulchral stele. The cross rests on a medallion, decorated with the ear-of-corn motif and framing a rosette. Above the cross is another smaller cross, with arms of equal length, enclosed in a circle. Grape clusters hang from the top and lateral arms of the central cross; their surfaces are covered with intersecting diagonal lines, which we have already seen. This form of cross-stone becomes the current type for similar memorials, of the later periods, wide-spread throughout Armenia, highly developed and offering a variety of designs. These monuments are a direct result of the belief of the Armenian church which in contrast to the worship of pictures, attached particular significance to the worship of the cross. (*)

The fragments **g, h, i, j** (Fig. 58, 59) are the most interesting and characteristic in shape and ornamentation. They are our earliest examples of Syro-Mesopotamian art, with a Greek spirit, and are not duplicated in Armenian architecture and on the sepulchral steles of the later periods. The first fragment, a capital obviously belonging to a building (Fig. 58) displays on its

two sides (the only ones to have been photographed) a lily between palmettes, and an equal-armed cross, also between acanthuses or palmettes, and has a rosette at the intersection of the arms. This is often repeated in Sasanian and Armenian art of this period; also the decoration of the abacus in the form of ears of corn. The lily and the manner of representing the acanthus may be compared to the capital No. 100, 7343 in the museum of Cairo. The lily and the scepter cross appear with a somewhat different form on capital **h**, shown on the right (Fig. 58). The lily with leaves occurs again on the stele of Gharachalar on the southern slopes of Mount Aracadz (Fig. 60). The two sides on the ninth fragment (**i**) seen on the photograph, represent the scene of the Annunciation, unfortunately in a badly damaged condition. The tenth (**j**) piece is probably the base of a stele; the stele itself must have been circular judging from the slight remains above the base. The shape of the base consisting of two rectangular blocks set one above the other, and the ornaments, namely the radiating rosette; the frame of alternately reversed triangles; the wave-like decorations, and the vertical lines, all indicate the same artistic trend. By their form, these capitals recall those of Prtatzor, the prototypes of Byzantine capitals (Fig. 61, 62, 63). The diversity and antiquity of these capitals and their obvious similarity to the Byzantine furnish tangible proof of the interrelation existing between Armenian and Byzantine art. Moreover, they give support to Strzygowski's theory that they may be of Syro-Egyptian origin; but we should add perhaps of Armenian origin, since the same artistic trend is noticeable in Syria, Egypt, and Armenia (*). These Armenian capitals are comparable to those of Bawit, which Crum regards as Byzantine, while Strzygowski thinks they are older, of the 4th-5th centuries. They are particularly close to the capital, No. 7344, while No. 7345 is similar to Zevartnotz.

* See our "Havoots Tarri Amenapergichu", Jerusalem 1937, 41, 51, and continue.

* Strzygowski, *Die Koptische Kunst*, page 69.

The sculptural ornamentation of Fig. 64, also related to Sasanian art, is in the form of ears of corn; we saw other examples in the third chapter, (page 69), and earlier, in this chapter. This ornament frequently occurs in the art of neighboring nations during the 5th and 6th centuries, for example, on the silver plates of Cyrene, now in the Morgan Collection, in the Metropolitan Museum of New York. Charles Diehl considers them as works of the late 5th century or early 6th century (**), while Strzygowski assigns them to the 6-7th century (***). As a basis for determining the date of our building, we may also take the inscription in Georgian "Khut-zuri" script on the façade, which we were not able to decipher.

Near-by is another stone fragment with Armenian inscription uncials, which by origin must be as old as the so-called Mesrobian uncial. Thus the fact that the letters are slanting does not militate against their antiquity. Unfortunately, because the inscription has been badly effaced and, circumstances were unfavorable, we were unable to decipher it on the spot, nor were we able to do so later on from the photographs. But even if there were no Armenian inscription, the presence of the Georgian is no reason for rejecting its Armenian origin. Contemporary documentary evidence kept in the Keerk Tugh-totz (Book of Letters) reveals that in the province of Koukar, during the 6th century, both Armenian and Georgian were equally used in church services; — a custom that was discontinued after the first decade of the 7th century when the two churches separated and when there was increasing hostility between the two nations. However, during the Zakarian period — when close political cooperation was established between the two nations, Georgian inscriptions reappeared. Taking into consideration all the comparisons and evidences brought forward above,

we may assign to the church of Gogh p a date not later than the latter part of the 6th century, and possibly somewhat earlier.

The varying forms and motifs of the remains we have discussed, the lilies, and rosettes, the four-arm, and six-arm crosses set in circles; the bases of the columns and the round shape of the latter, all these give ample proof that this church is a product of the artistic trend that existed in Armenia before the 7th century, and began to die or was already dead during the period of full development of the national architecture. The other cross-stones in figure 65, with the exception of the last one on the left, which is a remnant of an earlier period, belong to the period of the founding of the church, and some to a later period.

VI

In the first chapter of this section, when listing all the known sepulchral steles, we mentioned Talin with its numerous examples. This place was the residence, — in modern parlance, the capital, — of the Gamsaragan princes. According to tradition, they settled in Armenia at the beginning of the fourth century during the reign of the Christian king, Tiridates, as lords of the provinces of Arsharouni and Shirag. They played an important part in Armenian history, together with the Mamigonians, in the defense of the Armenian church and the fatherland; and they disappeared, or took a secondary place during the 8th century selling their estates to the Bagradites (Pakrodounis). Not less important is their place in the history of Armenian architecture and sculpture; for some of the most important monuments were erected by them, or within their territories, for instance Digor in the latter part of the 5th century, the twin churches of Talin, the magnificent church of Mren of the 7th century. The smaller of the Talin churches is a work of the first half of the 7th century; its inscription bears no date, but the person who is named in it: "Nerseh abohibad batrik Shiraka yev Arsharooniyats",

** L'école artistique d'Antioche et les trésors d'Argenterie Syrienne, Pl. 1 and 2.

*** Strzygowski, *l'Ancien Aart de Syrie. Médailles de Chypre*, P. 24. *Alta-Iran* 44-45. Taf. VII.

(Nerses Abouhiad, patricius of Shirag and Lord of Arsharoonis) is known to us by the inscriptions of Alaman and Mren, the first of these two churches being built in the 27th year of Heracles' reign, the second in the 29th year, that is, in 637, and 639 A.D. respectively (*). The second church larger and more sumptuous, again bears no date, but it cannot be later than the 8th century when building activities ceased in Armenia for about two centuries due to the Arab persecutions and wars. A subsequent inscription of this church bears the date *HLF*, that is, 783 A.D. (**)

Talin could not have remained without a church until the middle of the 7th century. The large number of remains of sepulchral steles found here, and which, as we have seen, are related to basilican churches, should be taken as evidence of this. They are now near the large church, but they were brought by the villagers from a near-by place and used as tombstones for their dead. Unfortunately, we were unable to find the original site, the ruins of which have entirely disappeared or lie buried under the vineyards.

On one of these steles (Fig. 38) is represented a human figure with a pig's head, familiar to the one seen at Otsoun, and on other steles of Talin, (Fig. 39, 40, 41); the last example represents a woman. On two of these steles, the upper figure is that of a saint who, considering the entire literary tradition, must be identified as Gregory the Illuminator. The pig-headed figure, who is king Dirdad, is kissing the feet of the Illuminator, he raises his left hand in a gesture of worship or adoration, as we see in the representations of the Annunciation or of the Holy Virgin; hence, a common feature of the figure sculpture of this period.

The upper figure holds the Gospel in his left hand; the right hand is lowered. He is nimbed and his garment is similar

to that of the apostles of Otsoun, a tunic, and over it a mantle which covers his breast, is thrown over his left shoulder and falls on both sides down to the hem of the tunic. The narrow folds of the tunic and the mantle are worthy of interest and characteristic of those monuments which reveal Syrian influence. The bound book in the saint's hand, instead of a parchment scroll, need not make us hesitate in dating the relief in the 4th or 5th century, for the book, or codex, is of much older origin. We see it on Christian carvings of the fourth century (*), and we have an actual Biblical manuscript of the fifth century, the Codex Sinaiticus. The face of the figure is broken off, but we may get an idea from the other stele, on which we can see the hair on the head, the bushy beard, the eyes and the nose. The sculptured part of the stele, as it stands today, is 150 centimeters high; the pedestal measures 16 centimeters in height and 45 centimeters in width.

On the reverse side, the stele is 46 centimeters wide, the sculptured part only 120 centimeters high. The figure appears to be that of a woman whose face is obliterated. (Fig. 66). The under-garment reaches the feet, while the over-garment is somewhat shorter. She has a long mantle thrown over her right shoulder and hooked under the neck. Her left hand comes out from under the over-garment and is raised in a praying attitude, thus her under-garment is visible in the left side and the over-garment has the general appearance of the chlamys worn by Byzantine dignitaries. She appears to be wearing shoes without heels. Under the figure's feet is an acanthus; three of the pointed leaves are erect, the other two are bent down; similar examples occur on other monuments. The third face of the stele shows a cross set by its stem on a pedestal (Fig. 67). The vertical arm is very long, the horizontal is short and broken. Figures 68 and 69 give a complete idea of the figure. On the

* See our "Art of Calligraphy", Chapter 6.

** Ibid. 11. See the original, also Alishan, Ararat, page 138.

* Burckhardt, Die Zeit Constantine des Grossen. Figures 90, 91.

fourth face are three pointed triangles, one above the other, inclosing smaller similar triangles (Fig. 70a). They must have a symbolic meaning. Similar forms appear on another stele, the upper part of which is broken off (Fig. 70b).

We mentioned the figure of a woman in the form of a pig (Fig. 41). Here, the pig's snout is sharper and more delicate, and she has a veil over her head and a halo around it. In her right hand she holds a cross raised on a bar, or a bar with cross-shaped top, such as we saw in Otsoin and Goghp (Fig. 56), and shall see at Lumpadavank as well as on other monuments of Talin. In contradistinction to the male pig-headed figure, this one has a round halo, she wears a long feminine dress with a mantle thrown over her shoulders, the two ends of which fall down in front. She has her right hand on her breast. (*) In the upper part of the stele there is a Persian acanthus formed of four leaves, two of them upright, the other two, smaller and hanging down, a type frequently used at Talin and elsewhere.

The reverse side of this stele is again divided into two parts. In the upper half is carved a lily with two leaves on the sides, while below stands a nimbed saint, with short hair cut near the ears, hands joined (?) and wearing a camel's-hair garment like that of John the Baptist. The face is damaged. (Fig. 71). A cross raised on a staff is placed next to him.

The third side of the stele also has two scenes. Above, stands a winged angel in full size, blessing (?) with his right hand, the left on his breast; the face is broken off, only his curly hair and part of the nimb are visible on the left. He wears a long tunic, with a girdle of cloth around the waist, the ends of which come down. The lower edge of the trouser is visible. The heels of the shoes are close together, the toes pointing in opposite directions—

* In his *Armenische Baukunst*, page 719, Strzygowski has published this picture identifying it with Dirdad, which is wrong. The sculpture is that of a woman without question, not only with a more delicate face, but also a feminine dress.

a mark of antiquity. He wears an overgarment in the shape of a cope, with narrow folds on the shoulders and the breast. (Fig. 72 and 73).

Under this is the enthroned Virgin with Jesus in her arms. She has a circular halo around her head, her face is erased, but one can see on the right and left two ringlets falling on her breast. Her tunic, with horizontal folds, reaches as far down as her feet; over it she has a cloak with similar folds. On her left knee, or rather on her lap, leaning on the mother's left arm, is seated Jesus, not the infant Jesus, but almost an adolescent, whom his mother is holding with her left hand, while touching his knees lightly with her right hand. Jesus wears a long tunic, decorated in oriental fashion. His feet are visible, both pointing to the right. He holds the Gospel in his left hand and blesses with the right. His face is turned toward the left. There was a footstool under Mary's feet, or in the representation of the Virgin of Ouchan but it is broken here. The stele is 120 centimeters high, and 37 centimeters wide.

In the upper part of the fourth face, we see an acanthus; below a nimbed man holds in his right hand a cross set in a bar, his left hand rests on his breast (Fig. 72). This man may be the deceased. The picture gives an idea of the shape of the stele.

On another monument with two scenes, we see above a winged angel, slightly different from the preceding one. He has a large, round halo around his head; his hair is cut near the ears; he wears a long tunic reaching the ankles, and a cloak over his shoulders, the two ends of which fall down on the front. The heels are placed close together, the feet pointing in opposite directions. His right hand is raised with the palm open toward the onlooker, while in his left hand he holds a globe. The gesture of the angel is particularly interesting; we see it on the representations of the Virgin, for instance on a sepulchral stele imbedded in the north wall of the apse of the ruined church in the village of Aygebad, Lorri County. The Virgin car-

ries Jesus on her left arm, and raises her right arm in the same way as the angel on our stele. The same gesture may be seen on the base of a sepulchral stele. (Fig. 85). The fact that we see the same gesture on Coptic sepulchral monuments is of particular interest. (*).

The figure below is that of a man, hands joined, and with a cross alongside of him. He has a circular halo around his head, his hair is thick and cut in the style of the foregoing ones. It is John the Baptist. On the other side of the stele is Jesus, being baptized. The angel descending from heaven is placing a crown on His head. (Fig. 43). The importance of this scene in determining the time and trend to which it belongs has already been noted above. (Page 64 in the Armenian text, page 9 in this MM.). The stele must have had a different termination, probably a cross was raised on it, for one can see a cavity in which it must have been set.

VII

Figure 74 shows the lower part of a monument, the only part which has come down to us. Its first face has a large acanthus which we reproduced in Part One. Figure 9.

On the opposite side appears a male figure; the face is broken off, but the lower parts of the cheeks and the chin are still visible. He wears an ornate mantle in the form of a cope, hooked under the neck with a clasp; his straight tunic reaches his feet. Over it he has something like a scapula with a circular ending. He holds a book pressed against his breast with both hands. His feet are bare, and under them are two stalked acanthuses whose outer arms pass on to the right and left side as shown in the next figure (75). Here too, a man stands on an acanthus, with one arm raised, the other lying on his breast. The tunic reaching just below the knees is drawn tight across the hips. With his chlamys clasped on the right shoulder and

his trousers pushed into his boots, he appears to be a military man. On the fourth face of the stele there is again a figure standing on an acanthus. He seems to be wearing boots with the ends of his trousers thrust in the bootstraps. Only the lower part of the front of his tunic is visible; his mantle comes down to his feet. It is not clear if he is holding something in his left hand, or has it placed on his breast. His hat, resembling the hood worn by the Armenian clergy, is very interesting. (Fig. 76). The exact meaning of this representation is not clear to us, but the headgear is very much like that of the Saka warriors in the sculptures of Persepolis. (*)

VIII

None of the Talin steles that we have described had a base, but that does not mean they never had any. Fortunately two bases, though separated from the steles, still survive at Talin; they are entirely covered with precious carvings. They are large quadrangular blocks with large holes dug in them on which to erect the stele proper, as we see on the cross-stones of later centuries and of somewhat different shape.

Figures 77-78 give an idea of the shape of the base and of the general disposition of the sculptures; 79-82 give detailed views. If we consider the first face to be that with the Virgin, the second going from left to right would have the cross, the third a geometric interlace, and the fourth a series of six concentric and gradually decreasing rectangles, which present the appearance of a bound book (Fig. 81-82). I think we would not be far wrong considering these two carvings (the interlace and the rectangles) as the book covers of a Gospel. Together with the cross, the Gospel was an object of worship or veneration. As a book, it was considered as the

* Sarre, *Die Kunst des Alten Persien*, page 29. Under the picture is written: "Krieger in Sackischer Tracht." See also Herzfeld, *Tafel XVI. Sackisches Volk. Persepolis*, Berlin Museum.

* Cairo Museum. See Fig. 42.

symbol of the living Word and the person of Christ. On the Prtatzor stele we have also seen carvings of a similar graphic design together with crosses. The infant or adult Jesus always holds a Gospel. Our forefathers of the 5th century took their oath or made their vows on the Gospel. It also furnished material for painting according to the evidence of a text of the 6th or early 7th century, for we read these words in the writings of Vertanes Keretogh, entitled "Concerning the Iconoclasts": "For we see the Gospel made not only of gold and silver, but also of ivory and purple parchment, and when we bow before the Holy Gospel or kiss it, we are not worshipping the ivory or the lacquer that are imported from the land of the barbarians as merchandise, but we worship the Word of the Saviour written on the parchment" (*). Graphic ornamentation has of course a symbolic meaning in art.

From the pictorial standpoint, the most interesting sculpture is that of the Holy Virgin, enthroned, with a halo around her head and a veil, the ends of which fall down over the shoulders toward the waist. Her face is broken. On her shoulders she has a mantle gathered across her breast. The under-garment is long, reaching as far down as her feet, and has horizontal folds. Her arms come out from under the mantle. With her left hand she is embracing her son; her right hand is placed on his knees. She has soft shoes on her feet which rest on a rectangular footstool. The decoration of the chair, on the right of the spectator, can be clearly seen; a long cushion with an ornate piece from which hang a pair of tassels.

Here Jesus is an adolescent, not a child, and is seated on the mother's left knee. He has a halo around his head, his face is broken off. His right hand is raised, blessing; with his left he must have held a Gospel, now barely visible. His tunic comes down to his feet. On each side stands an angel, with long wings, one of which hangs down to the ground, the

other raised, crosses the wing of the other angel to form an arch and a canopy for the mother and her son as a symbol of worship or service. With both hands they hold the side and upper part of the Virgin's throne. Their garments are very interesting; over the plain, straight tunic which reaches their feet, they wear short sleeveless jacket, a Syro-Armenian type of costume to this day. This means that the composition originated in the Syro-Mesopotamian-Armenian period. This will be discussed further when considering the iconographic type of the Virgin. The carving measures 88 by 60 centimeters. This composition recalls the Virgin of Thebes in the museum of Cairo, seated, between two angels (*) except that in our representation the angels are holding the image of the Virgin as they held Christ's medallion at Budghavank. Hence, we conclude, the sculpture is an imitation of a picture.

On the face of the stele, to the right of the one with the Virgin, is a beautiful cross (Picture 80), with small balls at each end of the arms, on the inside, and also on their outer extremities. The upper part of the vertical arm is broken. From the lower arms of the cross, or from the base, rise up and spread to the right and left two beautiful palmettes. The work is beautifully designed and executed. The height of the cross, including the broken part, must have been 65 centimeters (it should have been 69 cm.) The intact part is 52 centimeters high.

We have already mentioned that the third face has an interlace design of four strands, an exact replica of the one we saw on the stele of Prtatzor—, a characteristic motif of Sasanian art (Fig. 81). These geometric sculptures have, doubtless, a symbolic meaning.

Figures 83 and 84 are also bases, the first has a lily with two leaves; we saw other examples of this type on a capital

* Strzygowski, — *Hellenische und Koptische Kunst. Bulletin de la Société Archéologique d'Alexandrie*, No. 5, 1902, Vienna page 25. Also *Koptische Kunst. See also Die Baukunst*, Figures 678 to 680, page 716-717.

* Sion, 1927, page 61.

at Gogh (Figures 58 and 59), on the steles of Gharachalar (Fig. 60), and, particularly of Otsoin, and on the western window of Budghavank. On the other side of this base is a cross of equal arms in a square frame, with a ball at the end of each arm and in the center. This is one of the oldest examples, dating as far back as the 4th century (Fig. 84). The two figures of a third base—probably a dead couple—stand with one hand raised as a sign of worship, while the other rests on his neighbor's shoulder. The costumes, typical of the early Byzantine period, are particularly interesting; we saw other examples of this in Figure 68. One of the three figures on the other face of the same base seems to be that of the angel, who with lifted hand is announcing Christ's resurrection to the women who had brought oil to anoint the body of Jesus (Fig. 86).

Let us not forget to mention that at Talin are other small fragments of steles or crosses contemporary with those mentioned. We have already seen steles like the one reproduced in Fig. 87, and examples like the steles shown in Figures 88 and 89, with a marked hellenistic stamp, and others with equal-armed crosses as in Fig. 90.

IX

No steles attached to their bases survive at Talin, but they are not lacking in other places. We might mention examples in two widely separated localities, such as the steles of Harij (Figures 91, 92, 93), and Dzarrayishen (Fig. 19). We know nothing of the early history of Harij. The present church is a work of the time of the *spasalars* (generals) Zakaré and Ivané, that is, of the first quarter of the 13th century. We also have inscriptions and valuable manuscripts belonging to that time (*) but judging from the remains in the surrounding area, this site must be one of our old-

est shrines. We see a specimen of this early work in a monument with interesting carvings which has retained its base (Fig. 91). The upper part is incomplete, for one can see a cavity on which must have been set the missing part. The first face of the statue is the best preserved part. On the base is Daniel between two lions licking the prophet's garments. [The rear parts of the lions' bodies are on the other face of the base. In the historic village of Eylas, not far from Erivan, there is a capital, with the same representation, larger and better preserved than this capital, and which perhaps formed the base of a stele. Incidentally, there is in this village a hieroglyphic inscription on a rock. As Harij Daniel wears the costume of the Sasanian period. The hem of his tunic, as also the cuffs of his sleeves, are ornate. He has a wide girdle around his waist, and a mantle over his shoulders. His arms are raised in a praying attitude. He has a beard and whiskers. The front part of his hat is ornate, as that of a prince. Part of the headgear hangs down at the sides, over his ears.]

On the face of the stele itself stands the Saviour with a halo around his head, his long hair falling on both sides covering the ears and resting in ringlets on his shoulder. He wears a long tunic, with vertical folds reaching the feet, and over it a pleated *himation*, the upper part of which falls over his breast while the lower part is diagonally stretched across his knees and thighs. In his left hand he holds a Gospel, while He blesses with the right hand. We see here one of the oldest examples of the eastern type of Christ, bearing a Syro-Mesopotamian stamp.

Under the feet of Jesus is another sculpture, unfortunately in a damaged condition. It seems to represent a figure, seated crosslegged, who with both hands raised holds the beam under the feet of Jesus. It is impossible to guess who he may be.

The second face of the base is marred. The two figures standing one above the other on the stele (Fig. 92) — the lower one smaller than the other — are pictured

* Alishan, Shirag 15, and following pages. During the Primacy of Krikor Vartabed, son of Apas, written in 1219, Etchmiadzin Manuscript No. 1382. See our *Khaghpakiank*, Vol. I, page 165.

in nearly the same pose and attire as Daniel. The garment of the upper figure is the same as Daniel's, only worn in a different manner. The under-garment, the trousers and the girdle are similar to Daniel's, or to those of the lower figure. But the over-garment has sleeves and is thrown back over the right shoulder exposing the entire right side. He is blessing with his right hand. On the left, the over-garment hangs down covering the whole side; the empty sleeve also hangs down. The over-garment is clasped. The face is broken off, only part of the round hat is visible, vertically divided into six parts. We cannot say with certainty who these men may be, possibly one of the three children in the fiery furnace, and Daniel. Not less interesting is the sculpture of the third face; the photograph is unfortunately rather dim. (Fig. 93). It represents the enthroned Virgin, with Jesus in her arms. The fourth face has a cross, with a ball at the center and at the tips of the arms as we have often seen before.

The stele of Dzarrayishen (Fig. 19) is well preserved as far as the form of the base is concerned. Dzarrayishen lies on the left bank of Kassakh River, not far from the village of Yeghibadroosh (Damchoorlou). On one face of the base have been carved two scepter crosses inscribed in circles. On two faces of the stele we see a vine scroll with alternating clusters and leaves. The upper half of the monument is broken. We have already spoken of the archeological importance of this place with its two churches near which stands this stele. (Page 30 of the Armenian text).

A completely intact sepulchral stele, though without a base, is now in the museum of Etchmiadzin. It was carried there by Senekerim Dar Hagopian from the village of Ouchan at the southern foot of Mount Aracadz, not far from the place called Kharapavank. Ouchan, or Vzhan by its historic name, is one of the well-known sites of that region which, together with Aghts, Gouash, Aven, and Arooj, abounds in ancient memorials and remains of basilican churches. Unfortunately we do not

have the prints made from good photographs of this stele, so that we shall have to be content with the poor copies.

Let us consider first the face with the image of the Virgin (Fig. 94), and then pass to a description and appraisal of the other faces. The Virgin is enthroned and has under her feet a four-legged stool. Above her head is a conch-shell, often repeated in Coptic art (*). She is nimbed and wears a veil. Over her shoulders is a mantle. Her dress, with an ornate collar, comes down below her knees, with horizontal folds as we saw in other sculptures of the Holy Virgin (Fig. 79). From under it can be seen the hem of an under-garment with vertical folds. She wears soft, heel-less shoes, or slippers. The Christ child, seated on his mother's knee, wears a long, oriental tunic reaching to his feet. He holds a Gospel in his left hand, and blesses with the other. Mary holds her son in her arms with clasped hands — a noteworthy variant in her pictorial representations. Under the footstool is the three-leaved acanthus with a stalk. The size of the stele is 177 by 40 centimeters. On the upper capital-shaped part above the image of the Virgin, appears the bust of a saint in the middle of a three-leaved acanthus.

On the side of the stele, to the left of the spectator, there is a man with a pig's head (Fig. 95), similar to the one at Otoun (Figures 38, 39, 40) but instead of a woolen garment, he wears a long tunic, with a mantle in the shape of a cope, clasped at the breast; the upper part, resembling a capital, is decorated with an acanthus.

The opposite side presents a princely figure, bareheaded, the hair coming down over the ears, the under-garment reaching the shins, with a somewhat short over-garment like a *yapenchi* (sleeveless gray coat worn by Circassians), his right hand protrudes from the opening and is raised with the palm toward the onlooker — a gesture of salutation and faith. His trousers

* Strzygowski, *Die Koptische Kunst*, page 37, Fig. 44, 7293. Considered a Fifth or Sixth century work.

ers are thrust into the neck of the boots. He stands with heels close together, the toes pointing outward. Underneath is a three-leaved acanthus with stalk; on the capital an acanthus and the half-figure of an angel. (Fig. 94). We have designated this figure as that of a prince because the costume is similar to those of the figures at Talin (Fig. 66).

The fourth side has again an acanthus with a stalk on which stands a man wearing an under-garment reaching the feet; the cope-like shorter over-garment, reaching somewhat below the knees. The over-garment has horizontal pleats, while those of the under-garment are vertical as we saw on the figures of priests and apostles represented at Talin and Otsoun. He has a halo around his head, and his hair is combed down over his forehead, as at Budghavank. On the right hand side, fastened to a pedestal there is a long pillar or staff, ending in a square on which appears the upper arm of a cross. One may wonder if it represents the Labarum, if it did this detail would be very important in determining the date. Here, too we have the same acanthus on the upper part and farther up a half-broken frieze of oves, a hellenistic motif.

X

Not far from Talin, to the north and higher up on Mount Aracadz, is the village of Adiyaman—the ancient name of which is unfortunately not known, but which is one of the most important villages of this region — possibly owned by the Gamsaragans—. In Chapter One of this Section, page 51 (Armenian Text), in describing the location of the sepulchral stele, we gave the necessary information concerning the antiquity and importance of this place, stating that besides the ancient church of the type of St. Hripsimé — now the village church — there are the remains of an old basilica in a valley outside the village. The shape and sculptured decoration of a capital from this basilica, are similar to those of the 5th century churches of Digor and

Kassakh. One of the remaining windows has a decoration around it which helps us to assign this building to the earliest period of our architecture and points to the neighboring region from which this style was introduced. (Fig. 96). Such a form appears at Amman, on a monument which Strzygowski reproduced in his great work on Armenian Architecture and which he used to prove the Iranian influence in Armenia and the place of origin of the blind arches (*). Unfortunately, since the publication of Strzygowski's work we have not been there; hence we are unable to give further details that might have been of assistance in reaching a definite conclusion. So far as our immediate problem is concerned, the important element for us is the presence of an interesting sculptured stele close to this ancient church. The first face of the stele portrays Abraham's offering of Isaac (Fig. 97). A square altar with a single columnar support is placed on a three-stepped pedestal. Isaac is seated, cross-legged on the altar, Abraham raises his left hand holding the victim by the head or the hair, while with his right hand, slightly raised, he is about to slay him (one does not see the sword in Abraham's hand). The indistinct form visible above Isaac's head, must be the ram hanging from the thicket.

Abraham wears a tunic that reaches his ankles, and on his shoulders he has a long Byzantine toga, the ends of which fall over his breast, as we have already seen on the other sculptures. Above his head must have figured the angel, or the Lord's hand, pointing to the ram hanging from the tree; the form is now indistinct. Under this group picture is the usual three-leaved acanthus, half of which passes on to the other sides. There is a very badly damaged example of Abraham's offering of Isaac, also at Talin and another, slightly better preserved and with a different iconography at Goghly, which was discussed above (Fig. 56).

* Die Baukunst der Armenier und Europa, 1918, Wien, S. 448. Continue *Al ai-Iran*. S.

In the lower part of the second side we see the same three-leaved acanthus. Above it is some kind of round flower, on a thin stalk, framed by two leaves, similar to the composition on one of the capitals of Prtatzor. Above the flower stands a man; the part from the waist up is broken off (Fig. 98). He wears narrow trousers and boots in the style of the Sasanian period. The empty sleeve of his over-garment, which seems to be made of broadcloth, hangs at the side. The figure probably represents the deceased.

At the bottom of the third side there is the same acanthus as on the preceding sides, but the figure is unique and has no parallel elsewhere. His tunic is narrow and reaches the knees, tightly bound at the waist, with a girdle, which hangs down in front. The shape of the headgear, partly broken off, is not very clear. His feet are hidden behind the acanthus, a hellenistic device (Fig. 9). With both hands he holds over his head a tray with two round loaves of bread (?) on the surfaces of which are carved eight-armed crosses. Is this an offering which he is making to the person figured above, whose feet with odd shoes (sandals?) only are visible? The meaning of the sculpture is not clear to us.

At the bottom of the fourth side we see again the same acanthus, and on top of it an arrow with the sharp end pointing upward (Picture 100). The meaning of this design is probably the same as that of the pointed triangles or darts we saw at Talin (Figures 70, 71).

XI

We have another important stele at Masdara, on the western slopes of Mount Aracadz, somewhat west of Talin and Adiyaman. The oldest records about this place date from the middle of the 7th century, when the church, still extant, was built in the days of Bishop Theodoros of the Knooni (Kntooni?), who took part in the Council called by Nerses Third in 645 A.D. We reproduced this dedicatory inscription in

our Album of Paleography. But there must have been here an older church, before the 7th century, as evidenced by the sepulchral stele which can be dated as far back as the 5th century, if not earlier. On one of its sides (Fig. 101) we see the horse-shoe arch on pilasters, characteristic of the early basilicas. Under the arch stands a nimbed figure, unfortunately badly damaged, holding the Gospel in his left hand, and blessing with his right hand. This figure represents Jesus. Above the arch, in a square frame, is a crouching lion (?) and next to it a man with one hand resting on the lion. The meaning of this sculpture, which resembles the fragment No. 1693 of the Coptic museum of Cairo, is not clear. Greek graffiti can be seen on the pilasters, but they are not related to the original monument, for none of our steles has any inscription on it.

The second face shows a definite relationship with the basilican style, which, as we have repeatedly stated, gave way to the national style at the end of the 6th century. We see here, between two engaged columns, a cross raised on a long staff and with balls at the centre and at the inner ends of the arms. Farther up is the bust of Jesus (Fig. 102). We found an exact duplicate of this cross with arms of equal length and balls in the Hermitage Museum of St. Petersburg (Leningrad), a work of the early Byzantine period, assigned to about 400 A.D. We have discussed this question elsewhere in our book entitled Հառույց Քառի Ամենափրկիչը (The Saviour of All of Havoots Tar)*. The engaged columns also point to the basilican style, recalling those which frame the entrance of Digor (See Strzygowski, Fig. 368).

The third side of the stele furnishes other interesting proofs of its early date. (Fig. 103). It also has a cross of equal arms with balls, raised on a long staff and framed by two engaged columns. Above,

* Our Հառույց Քառի Ամենափրկիչը The "Saviour of All of Havoots Tar". Page 38.

in a larger rectangle, are two confronted birds on the sides of a plant or flower; a motif often seen, with slight variations, on the diptychs and sarcophagi of the 4-6th centuries. (**), as well as in the Christian art of the same period of Armenian history, as a symbolic image of the tree, or the fountain of life. We may mention, among other examples, a fourth-century fragment on the north wall of the Etchmiadzin church (Fig. 104); a contemporary relief from the underground chapel of the cemetery of Aghts (See Fig. 12), the fifth century lintels from the churches of Kasakh (Fig. 8), and that of Apn village, which is not later than the 6th century (Fig. 20). We find the same composition on Coptic textiles of the 5th century, on both sides of the monogram of Christ. (Fig. 105).

Coptic art also furnishes examples of compositions similar to the carvings on the first side of our stele, for instance the wood carvings from Bawit, reproduced by Strzykowski in his book on Coptic Art. Here Christ stands under an arch resting on columns; He blesses with his right hand, while in his left hand He holds a Gospel. Instead of our composition in a square frame, that is the man and the lion, there is a cross of equal arms in a circle. Strzykowski states: "Das Kreuz in Lorbeerkranz ist typische auf Grabsteinen (***) (The cross in a laurel wreath is typical of tombstone). We saw this form on another side of our stele, and many times in other places. For instance at Dzarrayishen (Fig. 19) the scepter cross in a circle; on the capitals of Arooj or Talin (*) (comparable to an example in Egypt **) on a base at Talin in a square frame (Fig. 84), in a triple

circle (Fig. 14) at Avan of Aracadz, (***) and elsewhere.

Finally, we shall mention the remains of two more places which are slightly different in form, but which we think are related to sepulchral pillars. One of these is at Oshagan where Vahan Amadooni built a church over the tomb of Saint Mesrob in the forties of the 5th century which, judging by the foundation, and a photograph made by Goosigian must have been a basilica. This building already about to fall, was completely destroyed by George IV Catholicos, who, in its place, erected a new church, without any artistic merit. On this site may be seen a stele, with an octagonal base and crowned with a capital, recalling, in style, the capitals of Zvartnotz. In our opinion, this monument was a sepulchral stele.

The bases discovered at Touvin by Khachig Vartabed's excavation, which also recall the capitals of Zvartnotz, must have been part of a similar sepulchral steles. We cannot tell whether they are remnants of the church built by Nerses (651-661), according to the Catholicos Hovhannes, or older. On one of these bases is carved a cross, also with a ball on each arm, while on the horizontal arms stand two confronted birds, as was pointed above (****). On the capital-shaped fragments can be seen ornaments similar to the fragments and capitals of Gogh and Prtatzor, as also carvings of flowers and ears of corn on high stalks — and evidence of identical artistic trend.

XII

In the preceding chapters we had occasion to discuss sculptures of the Holy Virgin rather than of other saints.

In Christian art, the earliest images of Mary appear in the murals of the cata-

**Kraus, Geschichte der christlichen Kunst, I, 99, 253, Kaufman, Christ. Archeol. 294, 311-313, 306.

*** Die Koptische Kunst, page 120, Taf. VII, No. 8775. Compare with 7825, considered to be a work of 5th century.

* Strzykowski, Die Baukunst, page 411, Figures 439, 440, 441.

** Die Koptische Kunst, page 64, 4-5th century work.

*** Ibid., page 100, and Fig. 153; 8761, work of 600 A.D.

**** See Figures in Strzykowski's "Die Baukunst", page 320-321, Figures 361 and 363. Fig. 361 should be compared with our figures 51, 53, and 59, of about the same size.

combs of Rome during the second and third centuries (*). After the Oecumenical Council of Ephesus in 431, A.D., where Mary's title as Theotokos, — Mother of God — was formally established as part of the Christian dogma, the images of the Virgin acquired a greater importance in art.

Two eminent Russian scholars, Kondakoff and Likhachev, have devoted extensive monographs to the origin and development of the representations of the Theodokos (Mother of God) (**). They, especially Kondakoff, showed that the origin of the Byzantine type known as the Hodegetria must be sought in the East, that is in Syro-Coptic art. This type was later developed in Byzantium, and then passed on to the West and became the prototype of the Madonnas of the Italian Proto-Renaissance and Renaissance.

What had been suggested by the Russian scholars as a hypothesis, becomes a fact through the study of the Armenian sepulchral steles, which belong to the earliest centuries. We have produced proofs and evidences of the existence of the Hodegetria type independently from Byzantine influence (***). A sculpture with that type, which remained unchanged till the time of the Renaissance, may be seen on the tympanum of the entrance door of the church of the "White Virgin" erected by the Khaghpagians or Broshians. The building was completed in 1321 A.D., during the reign of Amir Hasan Second, but it was begun perhaps during the last years of his father Eyachi (+1318 A.D.). It is impossible to suppose that model could have been brought at that time from Italy to Armenia, and used by the sculptors for their work. The Unitors (Fratres Unitores) began their

activity in that region more than ten years later, when Bartholomew of Bologna was established in Maragha (*). It is not likely either that a new Byzantine model would have been imitated on a monastery built by the Broshians at a time when they, together with the Orbelians and their clergy, were engaged in a fierce struggle against Krikor Anavazatzzi and his successors who had attempted to introduce Byzantine usages into the Armenian church. The anti-Byzantine movement was soon followed by anti-Unitorism, under the leadership of the vartabeds and bishops of the monastery of Klatzor belonging to the Broshians and of the monastery of Noravank belonging to the Orbelians. Furthermore, a comparison of our sculpture with Byzantine type reveals certain differences. In our opinion, the Hodegetria relief of the church of the "White Virgin" has been copied from an image which existed in Armenia, possibly from a painting in which the mantle of the Virgin was white, instead of being purple, thus giving its name to the monastery. There are pictures in Armenia called Dziranavor (purple) Garmravor (red), and there were churches bearing these names.

The different types used in the images of the Virgin carved on our sepulchral steles, among them the standing and the seated Hodegetria, testify to the presence of this type in Armenia at an early date. Let us first enumerate those sculptures known to us, which date from the late 6th or early 7th century, and which were discussed above. We saw two examples at Otoun, one of them embedded in the wall of the church (Fig. 28), the other over the western portal of the portico (Fig. 26). A third example was found among the ruins of Goghpa (Fig. 57); a fourth at Mahmoodjook, in eastern Shirag, not far from Artig and Lumpadavank (Fig. 16): a fifth and a sixth at Talin (Figures 75 and 79): the seventh at Haji Bayram on the southern slopes of Mount Aracadz (Fig. 30); the eighth at Kharapavank, not far from Haji

* Burckhardt: Die Zeit Constantins des Grossen, Figures 55, and 56.

** Kondakoff Ikonographia Bogomateri, 1914, and 1915, SP Likhachev, Isobrajenia Bogomateri, St. Petersburg 1911.

*** In our *Քաղաքական և Գաղական Հայր Գաղափարներ ձևեր* "The Khaghpakayank or Broshyank in Armenian History" Vol. I., page 214 and on.

* Ibid. Vol. II, 265, Vol. III, page 179.

Bayram and Ouchan-Vzhan (Fig. 94); the ninth at Yeghward (Fig. 34) with a standing Virgin as at Mahmoodjook; the tenth at Harij (Fig. 93); the eleventh at Igahad or Aygehad village of Lorri county. These are the ones known to us, with their various types.

The Virgins of Otoun and Goghj show the seated type of the Hodegetria while at Mahmoodjook and Yeghward she is standing. We have mentioned the great antiquity of the Otoun church, probably dating in the late fifth century, or at most in the early sixth century. Of the churches of Yeghward, the larger one dates from the middle of the 6th century, while the one with a single nave is earlier and belongs to the fifth century. The church of Mahmoodjook dates before the 7th century, not later than the end of the 6th century, for its trefoil plan displays peculiar traits. Strzygowski is correct when he says "Die Kirche erweckt den Eindruck hohen Alters", — the church leaves an impression of great antiquity (*). The early dates of these churches will also determine the antiquity of the sculpture.

The standing Virgin of Mahmoodjook with Jesus on her left arm, forms the center of a group picture. Unfortunately it is in a damaged condition, but on the basis of the remains, we can complete the composition. The angel flying from the left holds something in a handkerchief which he is offering to the son and his mother. There must have been a corresponding angel on the other side judging from part of the hanging handkerchief. Farther down, again, on the left of the onlooker, stands a man, hands raised in a praying attitude, the sleeves of his over-garment of broadcloth seems to be hanging down; he wears a belted tunic reaching slightly below the knees, and Sasanian trousers thrust into boots. This is the picture of the architect of the church. The figure on the other side must have been a standing woman. Her silhouette is dimly visible in the photograph.

The standing Virgin of Yeghward holds Jesus on her right arm; her left hand is hanging down or it may be touching Jesus' feet. In Coptic textiles also one can see the Virgin carrying the child in her right arm (Fig. 106), but she is in a sitting position. It should be noticed that her garment does not reach her feet, and that her garment does not reach her feet, and it is divided into parallelograms by diagonal lines. We saw these diagonal lines in the sculpture of Goghj, also in the decorative art of ancient Assyrians, and they may be copied from the art of needlework.

Figures 73 and 79 of Talin, and 94 of Kharapavank show the seated Virgin but not the Hodegetria type. The pleating of the dress is Syrian. In one of the Talin reliefs (Fig. 79) the costume of the Angels is Syro-Armenian but the general effect recalls the Virgin of Thebes. The shell-conch in Fig. 94 is also Coptic. The worshipping posture of the Virgin at Aygehad, one hand raised with the palm turned toward the onlooker, also appears in Coptic art. The seated Virgin on the stele of Harij, with Jesus on her lap, is a peculiar type (Fig. 93).

Thus Armenian art offers a variety of iconographic types of the Virgin, types which have points of similarity with the Coptic and Syrian representations.

XIII

The Hellenistic influence, which came to Armenia by way of Mesopotamia and Syria, was not new when Christianity was proclaimed as the state religion. The coins of the Arsacid dynasty, those of Tigranes the Great, his son Ardavazt and others, bears irrefutable testimony of this fact. Some of these coins were minted at Antioch. Ardavazt himself was a poet and playwright in Greek, according to Plutarch. The Parthians also were lovers of Hellenistic art, and hence the Armenian Arsacids, who often had been subjected to Roman domination. The journey to Rome of Dirdad I, founder of the Arsacid dynasty, during the reign of Emperor Nero,

* Die Baukunst der Armenier, page 501.

was not without result. As a proof of this we may mention the building called "Dirtada Takht" (Dirtad's Throne) also the construction, according to Prof. Marr, of a temple in Greco-Roman style above Karni, which is usually attributed to Dirtad the Christian on the authority of Moses of Khoren. Nor are these the only examples. North of the village of Apn, where there is an ancient cemetery, we found two tombstones of the same size and sculptured in the same style, one of them a rectangular block with low-reliefs similar to those found among the ruins of the above-mentioned Dirtad's throne; the other, possibly part of a pediment, more deeply carved, which has been broken to pieces by the villagers and used in their buildings. Unfortunately during our second visit we could not find any trace of them, and the villagers would not tell us for fear of punishment. Remains of a building of the same period may be buried under the village of Yeghibadroosh—Damcherloo by its modern name.

The adoption of Christianity as the state religion, further strengthened that tie, as may be seen in the decoration and construction of the basilicas which are not Roman, but a combination of Greek, Roman, and Syrian art, as in Syria. We saw such an example in the fragment embedded in the wall of the church walls. The same may be said of the engaged columns flanking the entrances of Digor and Yere-rooyk. All these sufficiently explain the influence of Syro-Mesopotamian and Greek art on our basilicas and on the neighboring sepulchral steles. The similarity of motifs to the Syriac and Coptic indicates the identity of the artistic tradition. This is also true of the similarities with Sasanian art which in its turn was subject to Hellenistic influence.

With respect to form, our steles must have had their models. Through their figure sculpture these steles belong to the Christian era, though, as we have said, one or two may have belonged to the pagan period. We cannot as yet determine with

certainty their provenience, but a few distinct peculiarities indicate in what direction we must look. We think that their origin must be Hittite or Hattian. Monuments, similar in form, are found in the vicinity of Caesarea, two of which are mentioned by Albouyajan in his history of that city. (*) There is a similar stele at Deman (Teima) in northern Arabia, a work of the latter period of the Assyrian Empire, namely, the 7th century B.C. (Fig. 10) (**) The upper figure is the god Kalm of Hakam, dressed in Assyrian style, while the lower figure is the priest who erected the monument. The style of the sculpture, and the division into parts recall our own steles. We know of a third stele at Khirbett et Tannur in the land of the ancient Nabateans in Trans-Jordania. The style of the carving is Greco-Roman, but the shape of the monument is like ours. The Nabateans had an independent state during the Seleucid period and had active trade relations with countries north and south. Their capital was Petra, the ruins of which bear testimony to their flourishing civilization. Their kings were called Haret or Aretas. The representative of one of these kings tried to apprehend the Apostle Paul, in Damascus, but Paul escaped from his hands by being let down a window in a basket". (II Corinthians, Chapter 2, 32-33). The Nabateans originally came under Seleucid influence but after the Roman conquest they were subject to Roman culture (***) The monument reproduced in figure 108 — which we have taken from Nelson Gluck's article, is a product of this period (*). One side is Hadad the god of lightning, but in the form of Zeus; on the other side is Tyche. Hadad was the god of the Assyrians, a religious personification which they inherited from the Hittites in imitation of Tesup, but the outward form

* History of Armenian Casarea, Vol. I, pages 78, 85.

** Dr. Hugo Winckler, *Das alte Westasien*, 1901, Leipzig, Vienna, page 232.

*** Ibid. 239-240.

* The National Geographic Magazine, 1944, February, page 248.

and attire are borrowed from Greco-Roman art. The relation between Armenian and Trans-Jordanian motifs had already been pointed out by Strzygowski independently from these examples.

This transmission of religious conceptions and their pictorial representations from one nation to another is indeed remarkable. Many of the religious images of the Hittites had passed to the Assyrians, for instance Hadad, Ishtar, Ashur, with their winged solar disc, which we also see on the sculpture from Teima. But the Hittites borrowed the winged solar disc from the Egyptians, the Assyrians took it from Hittites, and the Persians adopted it from the Assyrians with minor alterations. This brief account, I believe, will be sufficient to understand this phenomenon of transmission of artistic motifs and forms from one nation to another.

In the Sasanian Section of the Museum of Baghdad we saw a fragment, similar in form to our steles, but in a badly damaged condition.

These are indications, but not positive proofs of the theory of the Hittite origin of our monuments. This transmission may have been direct and immediate, or gradual by way of different intermediaries. New discoveries in Armenia or in the neighboring countries of **Hither Asia** are bringing other evidence which will enable us to grasp fully this complex problem.

XIV

We cannot assign a definite chronology to these steles but can only indicate the century to which they belong. We have seen that all of them, almost without exception, are connected with the basilicas, and from all the evidence available have been made between the fourth and sixth centuries, or at the latest the first quarter of the seventh century. Similar works in Syro-Coptic Art point to the same conclusion. We have also seen that during the 7th century when national architecture had reached its highest stage of development, figure sculpture on Armenian buildings

gave way to decorative forms. As the only exception to this, we mentioned the decorative carvings of Zvartnotz. But through its architectural form as well Zvartnotz holds a unique place in Armenian art. In saying this we are naturally not taking into account the later copies.

During the 6th century, there were two conflicting mental attitudes in Armenia concerning the figurative arts. In his "Haghaks Badgeramardits" — Concerning the Iconoclasts — Vertanes Kertogh gives us most valuable information on this subject. In fact, this work is as important for the Christian art of the 6th century as the letter of St. Nilus of Sinai to the Prefect Olympiodorus was for the preceding century (*). We shall examine at a later date, when we consider the origins of Armenian illumination, the problem of the authenticity of this letter, questioned by Dashian in his Catalogue of the Vienna manuscripts. For the time being we shall be content to mention it as far as it is necessary to explain the art of the period to which belong our steles.

Vertanes writes that the Opponents of picture worship or picture veneration say that "it is improper to put pictures and paintings in the church, and in defense of their thesis, they cite passages from the Old Testament — which in fact referred to the idolatry of heathens". Vertanes points out that testimonies quoted from the Old Testament allude to heathen practice and are not applicable to Christian pictorial art, which is entirely compatible with the tenets of the Old and New Testaments. "In the temples of the idols", he says, "are pictures of Ormuzt (Aramazd) of his fornications and frauds. But in God's churches we see painted the Holy Virgin, Mother of God, holding in her arms Christ, her creator and also her son, and the creator of all". Then as a contrast to the pictures in heathen temples, he enumerates the scenes from the life of Christ "his birth and his baptism, his passion and crucifixion, his burial,

* Strzygowski, *Origin of Christian Church Art*, page 144.

his resurrection and ascension to heaven, all these are portrayed in churches". In concluding, he declares, "Wherefore it is quite obvious that picture worship is not contrary to the Holy Scriptures" (*). Objects of such worship are also the Cross and the Gospel, as we have seen in Chapter VIII, page 98 (page 26 in the English version.—Translator).

After Vertanes comes Hohan Mayranatsi, who lived in the first quarter of the 7th century and who fought against the extreme iconoclasts. Then the Catholicos John of Otsoun (718-28) in his essay against the Paulicians (**) defending, specifically, the worship and the representa-

tion of the Saviour and the Cross. The Arab rule was unfavorable to pictorial art, in particular to figure sculpture. A historian of that period (***) reports that "during the first quarter of the 8th century, the Arabs destroyed the life-like pictures of the true Incarnation of our Lord and Saviour and of His disciples", or the image of the glorious Cross of Christ", which may refer specifically to the statues or steles outside the churches. The information given by these literary sources should be used along with the changes in artistic trend, in trying to determine the time when the sepulchral steles ceased to be made.

*Haghaks Badgeramardits — Յաղակս Գաղե-
րամարտից — Concerning the Iconoclasts, by
Vertanes the Poet, published by Patriarch Yeg-
hishe Tourian, Sion, 1927. Jerusalem, pages 23 and
61.

**Gaghangadouati — Գաղանկառուացի published
by Shahnazarian, Paris. The Works of Hohannes
the Philosopher, 1895.

***Ghevont, Publication of Yezian, 1887, 100,
152.

INDEX OF THE FIGURES

The numbers give also the pages in which the monuments are discussed. For greater facility we have added the approximate date of each monument. The provenance of the photograph is indicated, whenever they have been lent to us by others.

FIGURE	PAGE	FIGURE	PAGE
1. Budghavank, interior view, seen from the west. Middle sixth century.....	8, 9	20. The basilica of Apru village, lintel over the entrance, not later than 6th century.....	10, 18, 32, 49
2. Budghavank, North view.....	8, 9	21. Capital from the village of Apru, like those of Khosrov Abroez of Tag-i Boston, 6th century.....	18, 32
3. St. Gregory of Arooj, 668 A.D. Southeastern view (See also figure 5).....	8, 16	22. Sculpture of a vine scroll in the wall of the basilica of Dsopk, 4th century.....	19
4. Church of St. Hripsimé at Vagharshabad, 618 A.D.	8, 16, 20	23. Basilica of Osopk, pilaster capital, 4th century.....	20
5. St. Gregory of Arooj, Northwest view (See also figure 3).....	8	25. The great sepulchral stele of Otsooun, 5th century, reproduced from Strzygowski, Die Baukunst, 663.....	19, 20, 33
6. Budghavank, one of the north squinches, with the remains of the dome. Interior view.....	9, 24	25a. Another view of the same.....	20
7. Kasakh, lintel of west door, fifth century.....	10, 20	26. Church of Otsooun, western view, with walls of the hall and image of the Holy Virgin, fifth century.....	20, 50
8. Kasakh, lintel of southwest entrance.....	10, 49	27. Otsooun, southwest view 5th century. Reproduced from Strzygowski, Die Baukunst.....	20
9. Talin, sepulchral stele, with large acanthus, not later than 6th century.....	11, 43, 48	28. Sculpture of Holy Virgin at Otsooun.....	21, 50
10. Budghavank, north wall, twin windows side by side; sculptured crowning arches. The inscription "Sahag" must be the name of the architect.....	52	29. Pagan genius or angel at Akrag of Kars, Ani Museum, 4-5th century, photo by Toramanian.....	30
11. Hohanna Vank, old church, twin engaged columns and capitals.....	12	30. Sepulchral stele showing, hellenistic influence, at the village of Garpi.....	31, 50
12. Catacomb of Aghts, sculptured slab, work of the 4th century, photo of Ashkarpeg.....	12, 49	31. Sepulchral stele from Haji Bayram (now at Etchmiadzin); Holy Virgin with Jesus in her arms, and an angel placing a crown on her head, 6th century.....	17
13. Church of Samataryach; remains of ancient Greco-Roman art in the wall. Note the large size.....	13	31a-32. Sepulchral stele in the village of Gharachalar, on Mt. Aracadz, third side with a lily. (fig. 60) 6th century.....	31
14. Basilica of Avan capital, with inscription, work of the sixth century.....	13, 49	33. Sepulchral stele in inner Talin, photo by Toramanian.....	31
15. Basilica of Dsopk, north of Lalouvar, in the valley of the river Satakhloo, 4th century (See also Figure 22, 23, 24).....	14, 19	34. Yeghvard, Holy Virgin in a standing position, 5-6th century.....	32, 51
16. Mahmoodjuk, standing Virgin and the founder of the church, not later than 6th century.....	15, 50	35-36. Fragmentary steles in the village of Tarpent, possibly relics of pagan period, photo by Toramanian, 4th century.....	32
17. Mren, Lintel of doorway, 638 A.D. with sculpture of the prince and bishop, in Sasanian style. Photography by Smirnov.....	15	37. Sepulchral stele in the village of Aghoot of the province of Siuni, 13th century. Photo by Toramanian.....	33
18. Aghthamar, King Kakig of Vaspuragan, founder of the church and Christ blessing, 10th century, photography of Y. Lahayants.....	15	38. Talin sepulchral stele, the man with a pig's head is kissing the feet of a saint, 4th century.....	34, 41, 36
19. Stele in the village of Molloghasum, dzarrayishen, 6th century, like that of Kasakh.....	18, 32, 45, 46, 49	39. Talin sepulchral stele, the man with a pig's head is kissing the feet of a saint, 4th century.....	34, 41, 46

FIGURE	PAGE	FIGURE	PAGE
40. Talin sepulchral stele, the man with a pig's head is kissing the feet of a saint. 4th century	34, 41, 46	72. Talin, sepulchral stele, image of deceased holding scepter-cross, 5-6th century. Photo by Toramanian	42
41. Talin sepulchral stele, woman with a pig's head. 4th century. Photo by Toramanian	34, 41, 42	73. Talin, sepulchral stele, image of deceased holding scepter-cross, 5-6th century. Photo by Toramanian	42, 51
42. Coptic sepulchral monument in the Cairo Museum	42	74, 75, 76. (Pages 11, 43, 48) Talin, sepulchral stele with figures of churchmen and soldier, 5-6th century. Photos by Toramanian	43, 50
43. Talin sepulchral stele, bird placing a crown on Jesus' head while he is being baptized, 5th century. Photo by Toramanian	34	77-82. Talin, base of sepulchral stele with sculptures of Holy Virgin and geometric designs, 5th century. Photos by Toramanian	36, 43, 44, 46, 50, 51
44a-44b. Stele of Ruthwell and Bowcastle, 74 A.D. similar to those of Otsoun and Prtatzor, taken from Strzygowski's "Origin of Christian Church art," Oxford, 1923	35	83. Talin, base of sepulchral stele with lilies, fifth century	44
45-48. Sepulchral stele at Prtatzor, 5-6th century	35, 36	84. Same base, with cross of equal arms decorated with calls at the center and angels, 5th century. Photo by Toramanian	44, 45, 49
50-53. Sculptured fragments from Khozhorni, 5th century	22, 36, 37, 38	85, 86. Talin, base of sepulchral stele, with sculptures of the departed one and Holy women at the sepulchre, 4-5th century. Photos by Toramanian	45
54. Sculptured tympanum from Khozhorni	37	88-90. Talin, fragmentary sepulchral steles, 4-6th century. Photos by Toramanian	45
55. Remains of sculpture at the village of Gogh p of Ghazakh, with hellenistic character, 5-6th century	14, 38	91-93. Harij, sepulchral stele; Daniel in the Lion's Den, Christ and Holy Virgin, 4th century work. Photos by Toramanian	45, 46, 51
56. Remains of steles at Gogh p, 5-6th century	38, 42, 47	94-95. Kharapavank of Vzhan, sepulchral stele, Holy Virgin, and pig-headed man, 5th century. Photos by Toramanian	34, 46, 47, 51
57. Remains of sculpture with hellenistic stamp, at Gogh p, 5-6th century	38, 50	97-100. Adiyaman, sepulchral stele, 4-5th century. Abraham's offering of Isaac and other sculptures with hellenistic-Sasanian character. Photos by Toramanian	47, 48
58. Capital in Hellenistic style at Gogh p. 5-6th century	39, 45	101-103. Masdara, sepulchral stele, 4th century. Photos by Toramanian	48
59. Capitals in pre-Byzantine style at Gogh p. 5-6th century	39, 45	104. Monogram of Christ, with Greek inscription. 4th century	49
60. Sepulchral stele from Gharachalar with lily; other faces shown in pictures 31a, 32, 5th century	39, 45	105. Monogram of Christ with Coptic textile. 5th century	49
61-63. Prtatzor, capital in Hellenistic style. 5-6th century (See also figures 45-48)	20, 39	106. Holy Virgin, Coptic textile. 6th century	51
65. Remains of sculpture at Prtatzor	40		
66. Talin, sepulchral stele, figure with ancient Byzantine attire, 5-6th century. Photo by Toramanian	41, 47		
67-69. Sculptures of cross with long vertical arms at Talin. (See also figure 66.) Photo by Toramanian	41		
70a-70b. Talin sepulchral stele with a row of arrow-head having a symbolic meaning. 4-5th century	42, 48		
71. Talin, sepulchral stele, John the Baptist, 5-6th century. Photo by Toramanian	42, 48		

Index of the explanations of proper names

Alaran	18, 20, 31, 32	Ardavart	51
Alas of Aghtz	12	Ardig	15
Alas, priest of Parhi	12	Ardzap or Arzap	14
Abel, of O.T.	38	Aretas	see Haret
Abgar IX	27, 28	Armenia	14, 19, 20, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 37, 41, 50, 51, 53
Abraham, Abbot of Etchmiadzin	12	Armenian Art	16, 17, 18, 26, 30, 32, 36, 37, 39, 51, 53
Abraham, Patriarch of O.T.	38, 47	Armenian Architecture	14, 23, 39, 47, 50
Abronez	11	Armenian History	40
Acanthus with broad leaves	15	Armenian Language	24, 26
Acanthus with stem	13, 42	Armenian Paleography	24
Acanthus Persian	14, 41	Armenian Church	39, 50
Ach Diarn (The Lord's Hand)	10, 38	Armenia, golden age of	26
Acrag of Kars	17, 20, 21	Armenian Bible, translation of	25
Adervushnash	15	Armenians	17, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 36, 39, 40, 47, 53
Adiyaman	8, 14, 31, 38, 47, 48	Ardavazdes, mansion of	14
Aghatangelos	26, 34	Arouj	9, 10, 33, 19, 46, 49
Aghoot — Memorial	7, 34	Arouj, church of	7, 8, 17
Aghivart	12	Arsacidae	23, 26, 31, 51
Aghtamar	15	Arshag III, king	15
Aghtz	11, 12, 13, 31, 46, 49	Arsharounis, county of	37, 40, 41
Aghtz, church of	(In foreword)	Artig	50
Akarag	13	Asdvadsadsin (Holy Virgin)	
Akhidala	32, 37	Angel Placing a crown on her head	17, 14
Akka	35	Aykehad, Ikahad, at Lorri, similar to coptic	10
Akrag	30	Goghp	38
Alaman	24, 41	Garmravor at Ashdarak	39
Albanians	11	Harij	15, 46
Alboyajian	52	Hodegetria at Otsoun, Fig. 28, standing	15
Alexander, Bishop	27	Hodegetria at Otsoun, seated	21
Alishan	15, 31	Asdvadzungal	18
Amadounik	18	Ashdarag	13, 19, 32
Amadounik, family of	15	Ashod Yergat, king	18
Amir Hasan II	50	Ashkharbeg	13
Amman	47	Ashagan	14
Anahid Goddess	18, 35	Assyrian Empire	52
Ancient symbols and at source of Medsamor-River	31, 2	Assyrians	51, 53
Andreasian, A.	(In foreword)	Athens	28
Angel placing a crown on Jesus' head	14, 42	Avan	13, 19, 24, 31, 32, 49
Ani	15	Aven	46
AntiByzantine and anti Unitor Fight	22, 50	Aygehad	42
Antioch	51	Ayrarad	15
Apn	32, 49, 52	Azad	19
Apna	13, 18	Baba Aggai	27
Arabia	52	Babylas or tabelas	12
Arabs	8, 41, 54	Bagaran	7, 14
Arabian	18	Baghdad, museum of	53
Aracadzodn	31	Bagradite or (Pakradouni)	30, 40
Aracadz, Mount	13, 14, 15, 17, 18, 19, 31, 32, 37, 39, 46, 47, 48, 50	Bagradouni, A	In foreword
Aracadz, Church of	24	Bagradounik	19
Aramazd	see Ormuzd	Bagrevant, St. John of	7
Aramonynk	14	Bailbourd	19
Ararat	13, 32	Bakaran	7, 14
Ardaz	27	Baltusaitis	In foreword
Arranshabig	23	Bana	9
Ardaz bishopric, tradition of its origin	26		

Baptism	34	Choupinashvil, Georgian Scholar	15, 17
Baptismal sculptures of Hripsimian type	15	Christian Art	16, 28, 30, 49, 53
Baptismal sculptures at Otsoun and other monuments	34	Christian Churches	19
Barsegh of Caesarea	See Basil, St.	Christian Cult	19
Bavit capitals like those of Gogh	39	Christian literature	28
Barkev Amadouni	15	Christianity and Christians	15, 19, 26, 27, 30, 31, 32, 33, 34, 41, 49, 51, 52
Baroque	17	Chrysostom	34
Bartholomew of Bologna	50	Churches at the time of Gregory the Illuminator	27
Bash abaran	13, 18	Circassian	46
Basil, St.	25, 27, 28	Cluster and leaf ornament at Otsun	22
Basilicas		Codex Sinaiticus	41
Avan of Aracadz	19	Coptic Art	32, 34, 35, 38, 43, 46, 49, 51, 52
Asdvadsungal	13	Coptic Museum	48
Budghavank type basilicas	8, 13, 18, 19	Corinthians epistle	52
Dzarayishen	13	Cornices and windows decorated with bird and with equilateral cross at the frontal,	
Dzidzernavank	13	Rapula Gospel	16
Kirashloo	19	Cosmaos or Oort	12
Payroot	19	Crosses	
Bawit	39, 49	Equilateral with balls on the arms and center	33
Bechman	in foreword	Cross sculpture like the coptic	49
Bishop Kude	14	Sculpture, vertical arms long, horizontals short	13, 49
Bishop Khosrov of Amadounis	19	Statue	11, 40
Bishop Mehroozan 251 A.D.	27	Two birds on the arms facing each other	49, 21
Bishop Theodore of Karnis	48	Crum	39
British Museum	17	Ctesiphon	26, 27
Broyerosius	28	Cuntooni	8
Brtatsor	14	Cyrene	40
Broshians	50	Cyprian, bishop	27
Budghavank, Monastery of	7	Cyrus	33
Flying Angel holding Jesus' Medallion	16	Dadianos — see Tatian	28
Form of Dome	24	Damascus	52
Time of	11	Damchoolou	46, 52
Prototype of Arooj	17	Damtchuloun	18
Sculptures reminding Rapula altars	16	Daniel, prophet	45, 46
Similar to Dzarayishen	18	Dashian Rev.	53
Union of Basilica and Dome, with remains of dome	19	Datisha	27
and on Value of Armenian Art and Architecture	16	David of Yerevan	12
Window Carvings remind of Repula altars	11	Dechur, god of lightning	24, 52
Budghoons	8	Deir el Benat	36
Budghuni	in foreword	Deman	52
Burtatsor	19	Der Hagopian, Senekerim	31, 46
Byzantine	17, 26, 37, 39, 41, 45, 47, 48, 50	Diatessarion	28
Byzantium	50	Diehl	40
Caesarea	27, 52	Digor	9, 12, 13, 18, 22, 24, 26, 36, 37, 40, 47, 48, 52
Cairo	39, 44, 48	Dionysius of Alexandria	27
Cairo, museum of	44	Disciples' Mission to Syria and elsewhere	28
Cakig I, Bagradooni	15	Dome	
Cakig, king of Vasbouragan	15	Armenian Churches	22
Cappadocia	27, 28	and on Evidence of their existence in Armenia—5th century	25, 26
Carni	12	Origin according to Toramanian	22
Chamurlu	31	Origin according to Strzygowsky	22
Chosroes Abourez	15, 18	Origin of the word 'Gumpet' according	
Chosroes Anoushirvan	16		
Chosroes II	16, 17		
Christ	9, 13, 16, 17, 21, 35, 44, 45, 49, 53, 54		
Chochig Aramooni	12		

to philologists	25, 26	Gospel	34, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 54
Remains at Badghavank and Avan	23	Goosigian	40
Remains in a sculpture of Otsoun	23	Gorgis	12
Result of Union of two artistic trends	18	Gomash or Goch	31
and on Unification of the Dome and one-aisled basilica	18	Gourcan in Lorri	14
and on The time	11	Greco-Roman	17, 26, 62, 53
Unification of the Dome and three-aisled basilica	18	Greek	25, 26, 28, 29, 30, 39, 48, 51, 52
The time	35	Gregory, Church of Arouj	17
Dvin	23	Gregory Illuminator	12, 25, 26, 27, 28, 34, 41
Dzaryayshen	13, 19, 20, 32, 45, 46, 49	Gregory of Nyssa	27
Dzaryayshen of Abaran	8, 18	Gregory the Theologian	27, 28
Dziranavor	50	Gregory Thaumaturgus	28
Dzopk	19, 24	Hadad	52, 53
Dzopk of Adzop	14	Haggai	25
Dzidzernavank	13, 33	Haghpai	15, 35
Edessa	27, 28	Haji Bayram with monument of Holy Virgin	31, 50
Eghiazariants	8	Hakam	52
Egypt	30, 36, 49	Hamper	31
Egyptian	17, 39, 53	Haret	52
Elar	7	Harrij	15, 31, 45, 51
Eliazar Catholicos	23	Hassan	18
Ephesus, council of	50	Hattian	(see Hittite)
Ephraim, the Syrian	27, 28	Hatchi Bayram	16
Erivan	13, 31, 32, 45	Havidian of Aghivart	12
Etchmiadzin	14, 20, 23, 26, 31, 46, 49	Havoots Tar	48
Church of	7, 26	Hellenism	29
Library of	12	Hellenistic	30, 32, 33, 51
Museum of	13, 17, 18, 32, 34	Heracles	41
Eyachi	50	Heraclius	24
Eylas	45	Hermitage	34, 48
Faustus of Byzantium	26	Herzfeld	28
Fetvajan	in foreword	Hexaemeron	25
Firmilian, Bishop	27	Hither Asia	in foreword
Flying angel comparable to Tag i Bostan spirits	16	Hittite or Hattian	52, 53
Gaiane, church of	7, 13, 19	Hodegetria	50, 51
Gaiane of Mren	22, 35	Hohan of Garin (Erzroom) Catholicos	7
Galla Placidia, mausoleum of	24	Hohan, Monastery of	12
Gamsaragan	8, 14, 15, 22, 30, 40	Hohan Otsnetsi (of Otsoun) against Paulicians	28, 53
Garen Amadouni	15	Hohanig of Ardavazdes	12
Garpi	31, 32	Hohanig of Ardzap	12
Gars	30	Hohan Mayravanatzi	54
George IV, Catholicos	49	Holy Spirit	34
Georgians	11, 36, 40	Hoonanes of Aran	12
Gharachalar	31, 45	Horn	26
Gharakilise	14, 18	Hovhannes Catholicos	49
Gharakhach	31	Hovhannes Topian	35
Gharanlouk	20	Hripsime	8, 10, 14, 17, 20, 23, 31, 32, 47
Ghazakh	37	Church of	7, 13
Ghevout the historian	8	of Arouj	16
Ghuzultamir	13	Hubshman	26
Gluck, Nelson	52	Hypopolitus	28
Godayk	32	Igahad	32, 51
Godid	15, 16	Illuminator	see Gregory the Illuminator
Goghpi	8, 32, 35, 37, 42, 45, 47, 49, 50, 51	Ilanchalan	14
In ghazath	14	International transmission of religious-artistic pictures	27, 53
Goghpor	37	Ionean semi-capital	9
Gomidas Catholicos	13, 23, 26		

Inscription of Avan	13	Libianus	28
Iran	17, 23	Likhachev	50
Iranian Art	17, 33, 47	Lorri	14, 19, 32, 37
Local	19, 35	Louvre	17
Isaac, O.T.	38, 47	Lumpadavank	38, 42, 50
Ismael of Carrni	12	Madonna	50
Israel of Budghavant	12	Mahmoutjough	15, 50, 51
Italy	50	Mamigonian Gregory	8, 13
Italian	50	Mamigonians	40
James, Patriarch of Nisibin	27	Man with a horse head	15
Jesus	9, 16, 17, 21, 32, 34, 37, 38, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 51	Manken	15, 16
John the Catholicos	23, 24, 33, 54	Manuel	17
John, St. of Bagrevant	19	Manuel Amadouni, Lord of	18, 14, 15, 16
John the Baptist	42, 43	Marcus Aurelius	27
John, St., Monastery of	12	Mar Jacob, of Nisibis	11, 28
Justinian, Emperor	16	Marr	in foreword, 30, 52
Kalm	52	Mary	see Holy Virgin
Kanakar	7, 13, 14, 24, 32	Masdara	31, 48
Karasoun Manoog (forty children) Martyred at Sebastia (Sivas)	26	Matthew	34
Karni	18, 19, 20, 38, 52	Maurice, Emperor	11
Kassakh	9, 10, 12, 13, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 31, 32, 34, 46, 47, 49	Maximinus Daia	27
Kautsch	25	Mayen of Arouj	12
Keerk Tughtotz	11, 14, 15, 40	Medzamor—or sev choir	31
Kerynia	17	Melchisedec	38
Newcastle	35	Melikofs	36
Khachig Vardabed	12, 13, 49	Melitina	27
Khaghpagians	50	Memorial of Dema (Taman)	52
Kharab, convent of (or Khorapavank)	31, 46, 50, 51	Mesopotamia	9, 10, 11, 16, 17, 23, 27, 51
Khirbett	52	Mesopotamian Hellenistic	14
Khosrov	12, 16	Mesrob St.	12, 15, 28, 49
Khozorni	14, 15, 19, 22, 32, 35, 38, 39	Mesrobian—uncial	40
Khutzuri	40	Methrozanes	27
Kineved	13	Molla Ghassum	8, 13, 18, 20
Kings III (book of)	25	Morgan, collection of	40
Kirashlo	19	Moses of Gaghangaydouk	23
Kiud, Bishop	14	Moses of Khoren	13, 31, 52
Kntooni's estate	18	Moses of Yeghvard	7, 24
Klatzor	50	Mren	19, 35, 40, 41
Kondakoff	50	Mren, church of	15
Koukar, province of	40	Mtskhet	14
Kourker Bagradouni	15	Mtskhet, church of	15, 16
Kraus	30	Murdzin	15
Krikor Anavarzatzi	50	Muzrays	23
Krikor, lord of Kuntounik	18	Nabateans	52
Krikor of Nyssa (see Gregory of Nyssa)	27	Nakhjavan	22
Krikor Thomaturgus (see Gregory Thomaturgus)	28	Nersah abohibad	40, 41
Kuntounik	18	Nerses Gamsaragan	24, 30
Labarum	47	Nerses the Great	15, 28
Lalayantz	14	Nerses II, Catholicos	15, 16
Lalouvar	32	Nerses III	48, 49
Latin	26	Nero, Emperor	51
Lazar of Parb	20, 23, 26, 28	New Testament	53
Legio Fulminata	27	New York, Metropolitan Museum of	40
Leninagan	18, 32	Nilus of Sinai	53
Leningrad	24, 34, 48	Nisibin	27
		Nöldecke	26, 27
		Noravank	50
		Oda Amadouni	15
		Old Testament	53
		Olympiodorus, prefect	53

Gotechan	17, 31, 42, 46	Sassanian	10, 17, 30, 34, 37, 38, 39, 43, 48, 51, 52, 53
Gotechan, Vzan	51	Sassanian Art	35, 36, 40, 44
Ormust	53	Sassanian-Hellenistic	11, 22
Ottomans	8	Sassanian Mesopotamian	37
Ottoman	in forward, 9, 16, 19, 20, 21, 22, 24, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 39, 41, 42, 45, 46, 47, 50	Satakhlou	19
Orbelians	50	Sebastia	40
Orbelli	in forward	men of	27
Oriss	14	Sebeos	15, 23
Oshagan	12, 18, 49	Selenci	52
Ostroene	27	Septuagint	25
Oukhdanes	11, 12	Sepulchral Monuments	
Oukhdanes of Daroon	12	Different in style and art from 7th, 10th century sculptures	30
Pakradouni	see Bagradit	Form, and theories as to their origin	52
Palmettes on Sasanian coins like those on		Intact monuments	45
cross sculptures	34	Oldest expression of art	30
Palm tree	10, 16	Origin of arts related to sepulchral monuments	30
Palmyra	27	Related to Basilicas with respect to location	30
Pantacrator	21	Two different trends	16
Papken Catholicos	15		
Parbi	12, 31	Locations:	
Parthians	23, 27, 51	Adiyaman	Kars Akrag
Paul, St.	52	Apn Village	Kharapavank
Pauicians	54	Ashdarag	Khozorni
Pehlevi	26	Baghdad Museum	Masdara
Persia	23, 26, 27	Dzarayishen	Ouchan
Persian	8, 15, 42, 53	Garpi	Parbi
Petra	52	Gharachalar	Prtatzor
Persepolis	43	Goghpi	Talin
Pharaohs	17	Haji Bayram	Tarbant
Piuragan	31	Harij	Vzhan
Plutarchus	51	Ikahad	
Pontus	28	Servisdan	26
Prtatzor	32, 35, 36, 37, 38, 39, 44, 48, 49	Shaboo second	27
Rabbula	11, 16	Shahabiran	15
Rawlinson	17	Shahinshah	36
Ravenna	24, 34, 38	Shahkhatunian	8
Red Virgin of Ashdarag	9	Shirag	38, 40, 41, 50
Renaissance	50	Simeon Bar Zabdan	27
Roman	51, 52	Simeon of Tadavan	12
Roman Catacombs	31	Simpad I	8
Roman Empire	28	Simpad Bagradouni	11, 15, 33
Roman Legion	26	"Siramark" (peacock) as a symbol	38
Rome	28, 34, 50, 51	Siunik or Sunik	11, 13, 33
Russian, scholars	50	Stephen	13
Ruthwell	35	Stephen, builder of Avan of Aracadz	13
Sahag	16	Stephen Siuni	15
Sahag Bartev	28	Strzygowski in forward, 14, 16, 17, 23, 24, 26, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 47, 48, 49, 51, 53	
Sahag Gamsaragan	22	Sumpad and Kourken Pakradouni Sculpture	15
Sahag of Manuclian	15	Syria	16, 19, 28, 35, 36, 52
Sahag of Tsoropor	26	Syriac	22, 26, 28, 34
Saka	43	Syriac literature	29
Samatarvesh	13	Syrian	22, 27, 28, 29, 34, 36, 37, 38, 41, 52
Samod of Bagaran	12	Syrian Missions	23
Samuel of St. Hripsime	12	Syro-Armenian	44, 51
Sanasarian	34	Syro-Egyptian	17, 39
San Vitale	38	Syro-Mesopotamian	29, 30, 35, 39, 45, 52
Sapor II	27		
Sarre	28		

Syro-Coptic	51, 53	Vahan Amadouni	15, 49
Tadavan	14	Vahan Mamigonian	20, 23, 26
Tag i Bostan	16, 17, 18, 34	Vahaniank	15
Talin	7, 8, 23, 24, 30, 31, 33, 34, 38, 40,	Vartan, historian	36
	41, 42, 43, 45, 47, 48, 49, 50, 51	Vartanank, war of	15
Tamaniantz	23	Varaz Perozh	23
Tannur	52	Varaz-Shabouh	34
Tarpand	32	Varaz-Tirdat	34
Tatian	28	Varaz-tad	15
Tchotchig of Aramouynk	12	Varaztad Shabouh	34
Tchubinashvilli	14	Varaz-Vaghan	26
Teghenik	19	Vendidat	11, 44, 53, 54
Temple	25	Vertanes Kertogh	53
Tertulian of Carthage	27	Vienna, Manuscripts	15, 17, 22, 31, 32, 38, 39, 41,
Tesup	52	Virgin, holy	42, 44, 46, 49, 50, 51, 53
Theodoros, Bishop of Knooni	48	Virgin of Thebes	51
Thomas	22	Virgin, white	50
Teiman	see deman	Virgan	15
Theotokos	50	Vram	34
Tigor	31	Vshan	34, 46
Tigris	27	Vuzhan	17
Tigranes the Great	51	Yahbalaha	27
Tiridates King (or Dirdat)	15, 18, 27, 34, 40, 41, 51, 52	Yeghibadroush	18, 46, 52
Tiridates, throne of	26, 38, 52	Yeghvart, or Aghivart	9, 12, 22, 32, 51
Translators, monastery of	14	Yerazcavors	8, 17, 19
Toramanian in foreword	14, 19, 22, 23, 24, 30, 32	Yerazcavors	8
Touvin	49	Yererouyk	9, 18, 19, 20, 23, 24, 52
Transjordanian	52	Yeznig of Gogh p	37
Tsorakiugh	14	Zakarians	36, 37
Tyche	52	Zacharias, deacon	8
Tzoraged	32, 37	Zankezoor	14
U-shape arches on buildings	19	Zakari	36, 45
U-shape arches on windows	19	Zend-Avesta	26
Ukhdaness	11, 12	Zenobia, queen	27
Ulpianus	28	Zeus	52
Unitors	50	Zevartnotz	39
Urta Church (Ilanchalan)	12	Zeyva — village	31
Yaharshabad	13, 23	Zvartnots	7, 9, 11, 13, 14, 31, 49, 53

NOTE

I

A slight error has occurred in the numbering of the chapters. In the Armenian text, chapter Թ., p. 105, (which includes also ch. Ժ.) corresponds to ch. IX. of the English translation; but ch. ԺԲ., p. 112, corresponds to ch. X., and so on respectively.

II

The First Part of the book, BUDGHAVANK, has been translated by the Very Rev. Mesrop Vartabed Semerjian, and the Second Part, SEPULCHRAL STELES, by Prof. H. V. Mouradian, while the entire translation has been reviewed kindly by Dr. Sirarpie Der Nersessian, to all of whom we express our thanks.

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՆ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՍ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆԻ

ԽԱՂԲԱԿԵԱՆՔ ԿԱՄ ՊՈՌՇԵԱՆՔ

ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Բ. ԵՒ Դ. ՀԱՏՈՐ

Պատկաւած երաւաղեմի Թարգմանչաց-Դուրեան Մրցանակով
ԻԻՐՍՔԱՆԶԻԻՐ ՀԱՏՈՐԻ ԳԻՆԸ 3 ԴՈՒԼԱՐ

ՆԻԻԹԵՐ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՀԱՅ ԱՐՈՒԵՍՏԻ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՊՐԱԿ Բ.

1. Կոստանդին Ա. Կաթողիկոս, Որպէս Հայ Մանրանկարչութեան Մեծ Հովանաւոր:
2. Մի Զեռացիի Աւետարան:
3. Դարձեալ Իզեաւիոս Հռոմոսցի Մանրանկարչի Մասին:

ԳԻՆՆ Է 1.50 ԴՈՒԼԱՐ

ՇԱՐԱԿԱՆՔ ԵՒ ԵՐԳՔ Ի ԺԱՄԱԳՐՈՅ

Ներդաշնակեալ Յերիս եւ Ի Զորիս Զայնս

Մ. Եկեղեցեանի, Կոմիտաս Վրդապետի եւ Գրիգոր Սիւնիի

ԳԻՆՆ Է 3 ԴՈՒԼԱՐ

ԱՐԱԳԱԾԻ ԳԱԳԱԹԻՆ

Ի Խնդիր Լուսաւորչի Կամթեղի

ԳԻՆՆ Է 50 ՍԵՆՏ

Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Ս. ԱՐՔԵՊՍ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

Ընտրեալ Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ

Կարելի է Ստամպ Առաջնորդարանէն

156 Fifth Avenue, New York, N. Y.

ԳԱՄ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0068783

(2n)

ЦЕНА

III
3160